МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ІМ.В.Г.КОРОЛЕНКА
ХАРКІВСЬКИЙ ЦЕНТР УКРАЇНОЗНАВСТВА

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНОЗНАВСТВА СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Матеріали науково-практичної конференції
10 вересня 2003 р.

Харків 2003

УДК 908(477)+94(477)
ББК 63(4УКР)+28.89(4УКР)
Р 32

Регіональні проблеми українознавства Східної України: Матеріали наук. практ. конф. 10 верес. 2003 р. - Х., 2003. - 217 с.

Збірник містить доповіді та повідомлення, присвячені питанням мовної політики на Сході України, ролі бібліотек Слобожанщини в розвитку українознавства, українознавству в системі освіти, краєзнавству як складовій частині українознавства, а також видатним діячам науки і культури Слобожанщини.

Укладач В.О.Ярошик
Редакційна колегія: В.В.Мірошникова
О.І.Волосова
О.В.Дьякова
В.О.Ярошик
Редактор С.М.Мищенко

ПИТАННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ НА СХОДІ УКРАЇНИ

О. І. Волосова

ПРОБЛЕМИ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА В СПАДЩИНІ Ю. ШЕРЕХА

Тарас Шевченко є ключовою постаттю української культури, її головним кодом. Жоден український автор не привертав до себе такої уваги, як він, і про жодну постать нашої культури не написано стільки, скільки написано про нього. Роль поета настільки значна, що звернення до його творчості неможливо уникнути, і тому практично кожен критик бодай один раз у житті звертався до аналізу спадщини Т.Шевченка. Попри це, шевченкознавство ряснiє нез'ясованими питаннями, а творчість поета багато в чому лишається загадкою для читачів. Прагненням розібратися в проблемах шевченкознавства продиктовані дві ґрунтовні розвідки Ю.Шереха, який завжди підкреслював свою приналежність до харків'ян навіть в еміграції, – статті "Критика поетичним словом" і "1860 рік у творчості Тараса Шевченка". Ім'я Ю.Шереха (псевдонім Ю.Шевельова) добре відоме в Україні та за її межами. Більше знаний як мовознавець, Ю.Шерех був блискучим літературним критиком і публіцистом, змушував читачів по-новому дивитися на добре відомі факти і події. Звернімося до згаданих праць.

Вагу Т. Шевченка Ю. Шерех вважає незаперечною. На його думку, "кожний рік – це рік Шевченків" [1, с. 7].

Виняткове значення поета в нашій культурі вимагає особливої уваги до його творчості та ретельності досліджень. У статті “Критика поетичним словом” розглядається проблема усвідомлення Т. Шевченком власної місії в літературі, тісно переплетена з проблемою його ставлення до літературних попередників. Предметом дослідження Ю. Шереха в цій статті стали ранні твори Т. Шевченка, у яких було задекларовано його літературну позицію. Стаття містить у собі аналіз поезій “На вічну пам’ять Котляревському”, “До Основ’яненка” та поеми “Гайдамаки”.

Звернення Т.Шевченка до постатей І. Котляревського та Г. Квітки-Основ’яненка було закономірним . Вони були його найвідомішими попередниками, а харків’янин Г. Квітка – ще й сучасником, з яким він листувався. Та Ю. Шерех руйнує традиційне уявлення про наступність літературних поколінь, закладене С. Єфремовим. В інтерпретації Ю. Шереха Т. Шевченко не є продовжувачем традицій І. Котляревського та Г. Квітки-Основ’яненка. Як доводить критик, ставлення поета до них не було однозначним. Його творчість була ствердженням іншої моделі літератури, іншого світогляду та ідеології.

Звернення Ю. Шереха до Шевченкової поезії “На вічну пам’ять Котляревському” не випадкове. Увага до неї була викликана ставленням до “Енеїди” серед української культурної еліти: “Тепер у певних колах, колах, що заслуговують на пошану і своєю поведінкою і своїм рівнем вдивляння у явища культури, підноситься культ “Енеїди” “як твору національного” [1, с. 12]. Ю. Шерех пояснює цей культ ностальгією за часами козаччини. Таким чином, для критика інтерес до “Енеїди” спричинений перерваністю української історії та прагненням позбутися відчуття неповноти історичної свідомості.

Ю. Шерех вирішує перевірити на правильність оцінку "Енеїди" як твору національного. Головним критерієм аналізу твору стає його мова. Як твердить Ю. Шерех, поему написано суржиком. "Суржик стає небезпечним і шкідливим тоді, коли загрожена сама мова, на якій він паразитує", – переконує критик [1, с. 13]. За часів І. Котляревського, зазначає він, суржик виконував швидше негативну роль (зауважимо, що він сприяв розвитку шароварної культури України). Якраз тут стає важливою позиція Т. Шевченка і його рецепція І. Котляревського.

Т. Шевченко також послуговувався суржиком, але лише із сатиричною метою. Поет не міг погодитися з тим, щоб в основу літературної мови було покладено суржик. Позиція Т. Шевченка в цьому питанні була принциповим запереченням позиції І. Котляревського. Поезія "На вічну пам'ять Котляревському" абсолютно вільна від впливу суржика, хоча поет міг використати прийом мовної стилізації, присвятивши твір цьому авторові. Ю. Шерех розглядає цю поезію з точки зору її мови. Аналіз лексичного матеріалу показав, що Т. Шевченко послуговувався власне українською лексикою, відсутньою в І. Котляревського. Як приклади Ю. Шерех наводить слова *кобзар, орел, чужина, грати (про море), сохнути (тобто журитися)* тощо, а також слово *Україна*, якого немає в "Енеїді". Це лексика, яка вносить у твір виразне національне забарвлення. Не маючи змоги аналізувати всі рівні мови, Ю. Шерех зауважує, що вивчення фразеології, образної системи та ідей дозволило б показати контраст між цими авторами. Критик підкреслює відмінність їх поетичних світів і робить акцент на "українськості" світу Т. Шевченка. Цей світ "пейзажно-ліричний, географічно визначений за допомогою деталів-символів (українських), черпаних з ліричного ґатунку народної пісні і пройнятих особистим сприйманням, як на

нашу теперішню мірку, – виразно сантиментальний” [1, с. 12]. Творення Шевченком в аналізованій поезії світу, що стверджував стильову і мовну моделі, відмінні від моделей І. Котляревського, було фактичним запереченням поетичного світу останнього, його стилю та мови.

Поезія “До Основ’яненка” засвідчує дальший розвиток Шевченкових поглядів на літературу. З точки зору стилю, Г.Квітка був ближчим Т. Шевченкові, оскільки чітко розмежовував у своїй творчості бурлеск і сентименталізм. Ю. Шерех припускає, що більший ступінь спорідненості сприяв тому, щоб ця поезія стала вираженням пошани до попередника, а не його критикою. На рівні мови це припускало елементи стилізації, щонайменше – використання вживаної Г. Квіткою лексики. Натомість Ю. Шерех знаходить у цій поезії слова, яких Г. Квітка не вживає взагалі або які він уживає в іншому значенні: *порога, чайка, скиглить (про чайку), Україна* та ін. Це лексика, пов’язана з історичним минулим, яка притаманна українському романтизму.

Літературною декларацією Т. Шевченка стають рядки, у яких він закликав Г. Квітку звернутися до історичної тематики, зосередитися довкола періоду козаччини, осмислюючи національні катастрофи і звеличуючи “славу козацькую”. Ю. Шерех стверджує, що сподіватися від давно сформованого письменника і просто похилої людини зміни творчої манери було практично неможливо. Критик підкріплює своє припущення аналізом Квітчиного нарису “Головатий”, який став поштовхом до поезії Т. Шевченка “До Основ’яненка”. Г. Квітка змальовує Головатого фанатично відданим Катерині II, яку сам герой сприймає як матір всього народу. Це остаточно переконує в тому, що поради Т. Шевченка стосувалися не Г. Квітки, а його сучасників і наступників: “Сподіватися від такого Квітки, щоб він

оспівував “славу козацькую”, писав про загибель України, Шевченко, звичайно, не міг. Переадресовував, повторюю, він не Квітку, а українську літературу майбутнього” [1, с. 16].

Поезії “На вічну пам’ять Котляревського” та “До Основ’яненка” засвідчують відкинення Т. Шевченком поетичних світів та ідеологій обох письменників. Осердям і батьківщиною художнього простору Т. Шевченка була Україна, а І.Котляревського та Г.Квітки – Малоросія. Обидві Шевченкові поезії стверджували появу якісно нового типу історичної та культурної свідомості. Відтак вони руйнують наше уявлення про Т. Шевченка як продовжувача І. Котляревського та Г. Квітки й доводять багатовимірність їх рецепцій поетом.

Інтерес до національного минулого, засвідчений поезією “До Основ’яненка”, доводить еволюцію поета. За рік, який минув від створення поезій “На вічну пам’ять Котляревському”, “Шевченко переріс ліризм народної пісні, йому відкрилася історична романтика українського минулого” [1, с. 14]. За Ю. Шерехом, цей рік підготував появу Шевченкових історичних творів – “Івана Підкови”, “Тарасової ночі” та “Гайдамаків”.

Критичну спрямованість Т. Шевченка демонструє поема “Гайдамаки”, а саме її вступний розділ і “Передмова”. У них сформульовано й розв’язано проблему, до дієвого вирішення якої І. Котляревський і Г. Квітка не дійшли, оскільки це вимагало вищого рівня самосвідомості. Це ідея окремішності української літератури від російської. Українська література виступає в нього уособленням правди, а російська – сповненою прагнення викривити факти. Т. Шевченко різко відмежовується від російського письменства. Думки, висловлені у “Гайдамаках”, доводять те, що він усвідомлював себе частиною іншої, української культурної спільноти. До такої самоідентифікації, повною мірою

вираженої в цій поемі, Т. Шевченко йшов через заперечення позицій І. Котляревського та Г. Квітки, через вибір іншої літературної та ідеологічної програми.

Наступна шевченкознавча проблема, до якої звернувся Ю. Шерех, – це проблема періодизації творчості поета. Уперше критик порушив її 1956 р. у рецензії на "Історію української літератури" Д. Чижевського. У ній Ю. Шерех заперечив ідею вченого, згідно з якою доробок пізнього Т. Шевченка істотно не відрізняється від раннього. Він висловив думку про те, що після заслання в Шевченковій творчості виділяються "два періоди, що їх приблизна межа – початок 1860 р." [2, с. 33], і дав стислу характеристику обох періодів. Їх детальний аналіз Ю. Шерех здійснив у статті "1860 рік у творчості Тараса Шевченка", уперше опублікованій 1962 р.

З одного боку, критик наполягає на цілісності всього поетового доробку, з другого – підкреслює відмінність стилю, світогляду та філософії раннього та пізнього Т. Шевченка. Традиційну періодизацію спадщини поета (періоди до заслання, заслання і після заслання) він вважає спрощеною. На його думку, літературознавцям необхідно дослідити це питання, аби вималювати повну картину еволюції поета: "Лише після того, як учені чітко розроблять кожен період поезії Т. Шевченка і зведуть їх відмінності та суперечності до спільного знаменника, можна буде скласти повне уявлення про Т. Шевченка як поета" [2, с. 29].

Ю. Шерех застерігає від недооцінки окремих періодів. Стаття "1860 рік у творчості Тараса Шевченка" доводить, що пізня творчість поета потребує більшої уваги. Мета Ю. Шереха в цій статті – показати неоднорідність доробку Т. Шевченка після заслання, довести переломну роль 1860 року.

Критик простежує еволюцію стилю у творах 1857–1859 і 1860 рр. Головна риса стилю Т. Шевченка 1857–1859 рр. – це домінування контрастів. У цей період поет удається до надзвичайно сміливого поєднання різних шарів лексики: в тому самому творі він уживає поруч із церковнослов'янізмами просторіччя, вульгаризми, фольклорну тропіку. За зразок Шевченкової творчості цих років може правити поема "Неофіти".

У центрі статті – поезія 1860 р. Її характерною ознакою Ю.Шерех вважає зменшення ролі церковнослов'янізмів і звуження їх значення. Віднині вони використовуються здебільшого як сатиричний засіб при критиці церкви. Контрастність перестає бути головною ознакою Шевченкового стилю, першорядної ваги тепер набуває значення: "Семантичні контрасти набирають більшої ваги, ніж стилістичні. Ефект розрахований на те, щоб спонукати читача до глибокого осмислення прочитаного, а не щоб вразити його і вибити з рівноваги" [2, с. 34].

Робота над семантикою спричинила жанрову особливість – появу у творчості Т. Шевченка вірша-мініатюри ("Дівча любе, чорнобриве", "Титарівна-Немирівна", "Зійшлись, побрались, поєднались" тощо). Ущільненість цих мініатюр досягає крайньої мети, чим розширює простір можливих інтерпретацій. Ці поезії становлять своєрідний синтез усього Шевченкового доробку і розкривають своє багатство тільки перед добре обізнаними читачами, що дозволило Ю. Шерехові назвати їх "езотеричною поезією" [2, с. 38].

Зміна стилю позначилася і на підході поета до фольклору. У творах 1860 р. фольклорна образність, тропіка, ритмомелодика цікавлять його менше, ніж у попередні періоди. За Ю. Шерехом, специфіка використання
Т. Шевченком народної творчості в 1860 р. полягає в

"багатоплановості і відході від фотографічного відтворення дійсності, переході об'єктивного в суб'єктивне і навпаки (…)" [2, с. 41].

Одна з основних ознак еволюції стилю – це зміна світоглядних настанов. Ю. Шерех відзначає в поезії Т. Шевченка 1860 р. перехід до "внутрішньої напруги, до самоаналізу, до пошуку суттєвого в минущому, перехідному" [2, с. 41].

Ідеться про посилення психологізму та поглиблення філософського струменя. Це засвідчено кардинальною зміною в ставленні поета до смерті. Критик твердить, що в попередні роки Т. Шевченко усвідомлював неуникненість цього стану, але разом з тим не приймав його. Натомість твори 1860 р. виражають погляд на смерть як на цілком природне явище, що завершує певний період існування. Відтак Ю. Шерех робить висновок про те, що зміна в ставленні Т. Шевченка до смерті породила "відчуття гармонії у житті і в людині (…)" [2, с. 43], завдяки чому поет сконцентрував увагу на внутрішньому світі людини. Це викликало перегляд життєвої позиції та переоцінку низки питань і відбилося у творах останнього року життя.

Ю. Шерех наголошує на появі "особливого відчуття вселенської злагоди, душевної рівноваги, злиття зі всесвітом в ідеальній гармонії" [2, с. 43]. Воно приходить на зміну бунтарським настроям попередніх періодів. З нього витікає переосмислення бунтів, повстань, революцій: тепер зміна соціального устрою пов'язується не з месником а з "апостолом правди і науки". Його прихід породить гармонію, завдяки якій потреба в революційних змінах відпаде сама собою.

Ю. Шерех спостеріг, що в поезії Т. Шевченка 1860 р. причиною руйнування гармонії виступають два гріхи. Перший – це жадібність. Вона виникає із самовпевненості,

фактично – з відкинення людиною Бога, і порушує взаємини між людьми. Другий гріх полягає в накладанні людиною обмежень на власне існування: “Це гріх відмови від статевого життя, гріх неприйняття життя, неповного користання з усіх благ, які воно нам дає” [2, с. 47].

Міркуючи про Т. Шевченка, Ю. Шерех виходив із концепції повної людини та всеохопності літератури. Спостереження критика нищили традиційне уявлення про поета-борця, натхненника революційних змін, тим самим заперечували літературознавчі догми і вносили свіжий струмінь у шевченкознавствою. Метою Ю. Шереха було показати всеохопність та універсальність філософії Т. Шевченка, повноту його сприйняття людського життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шерех Ю. Критика поетичним словом /Ю.Шерех // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: В 3 т. Т. 3. – Х., 1998. – С. 7–28.
2. Шерех Ю. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка /Ю.Шерех // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: В 3 т. Т. 3. – Х., 1998. – С.29–51.

.М.Зелений

ПИТАННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ НА СХОДІ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ТОВАРИСТВ «ПРОСВІТА» ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1906 – 1917 рр.)

Схід України традиційно вважається одним із найбільш зрусифікованих регіонів. Гострота мовної проблеми на території східних областей неодноразово ставала предметом

різноманітних досліджень і публікацій [1 - 3]. Важливо пам'ятати, що не останню роль у єдності держави відіграє наявність єдиної, визнаної на офіційному і побутовому рівнях, мови. Ця теза не виглядає настільки спірною, якщо зробити екскурс у проблему міжнаціональних конфліктів на території інших держав. Тому питання мовної політики є надзвичайно актуальним і потребує постійної уваги громадськості. У цьому сенсі Схід України дійсно посідає особливе місце. Актуальність проблеми підтверджується постійними спробами надати російській мові статус офіційної рішеннями обласних рад регіону, проведенням 31 березня 2002 року у Харкові консультативного референдуму з цього приводу. Ряд періодичних видань, коментуючи вибори 31 березня 2002 року, навіть почали дискутувати тезу про "розкол" України [4, с. 2 - 5].

Тому завданням статті є з'ясування способів вирішення мовної проблеми просвітянами Харківщини протягом складного періоду 1906 – 1917 рр.

Сама колонізація є "яблуком розбрату", адже мимоволі постає питання про роль і місце тієї чи іншої національності у освоєнні краю. Фактична відособленість слобідськоукраїнських полків від Гетьманщини, їх перебування "під патронатом" бєлгородського воєводи, більш рання ліквідація козацького устрою безперечно вирізняли Слобожанщину. Русифікація місцевої інтелігенції доповнилася у часи промислового перевороту ще й русифікацією робітництва або швидким зростанням кількості росіян на території краю.

Поєднання цих подій, доповнене наступними кроками вже радянської влади у сфері русифікації України, створює враження стійкої тенденції, яка проходить через історію розвитку східних областей – тенденції поетапного "випадання" краю із культурного поля України.

Додання до цього списку ще й факту засилля російської мови або “суржику” на побутовому рівні нібито дає відповідь на те, якою мовою повинен розмовляти регіон.

Проте існує й інший бік медалі. Адже було на початку XIX ст. розгортання українського національного відродженнгя, діяльність В.Н. Каразіна та його однодумців. Навіть після Валуєвського циркуляру 1863 та Емського указу 1876 років чорносотенець Щоголів писав про тодішню ситуацію у Харкові: “Проф. Багалей, получивший харьковскую кафедру в 1883 г., посеял в этом городе новые зёрна украинофильства и, совместно с великороссом проф. Сумцовым, пашет умело почти 30 лет эту, заглохшую было с 60-х годов, ниву” [5, с. 15].

Нове піднесення активності українофілів припало на революційні події 1905 – 1907 рр. В умовах послаблення режиму з’явилися підстави для створення національних українських організацій культурно-просвітницького спрямування. Місцеві активісти українського руху – Г. Хоткевич, М. Міхновський та інші добивалися відкриття саме “Просвіти”, але влада не дозволила організацію з такою назвою і тоді з’явилося літературно-артистичне товариство ім. Г. Квітки-Основ’яненка. Відкрите наприкінці 1906 року товариство поширювало українську мову і культуру шляхом проведення лекцій, читань, диспутів, передплати газет та журналів, поширення книг українською мовою.

Революція 1905 – 1907 рр. та пореволюційна реакція були не найкращими часами для розгортання діяльності основ’яненківців, але у 1911 – 1912 рр. спостерігається вже зростання кількості заходів учасників товариства. Зокрема у газеті “Рада” відзначалося: “Взимку 1911 – 1912 рр. в Харкові відбулося 11 читанок українською мовою і перебувало на них до 2 ½ тис. слухачів.

Українські читання відбувалися і в Квітчиному будинку на Основі – читали ті ж твори. Усі читання були з малюнками чарівного ліхтаря. Слухачів – біля 2-х тисяч. Склали були тут статут просвітнього товариства, щоб воно як юридична особа розпочало клопоти про новий будинок для вистав, читанок і інших просвітніх заходів… Але статут того просвітнього товариства, що прибрало ім'я Квітки, лежить під сукном в одного з попечителів трезвости… На тому поки й край" [6, с. 3].

Варто відзначити, що затягування владою реєстрації товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка не зупинило поширення української мови у місті. На межі 1911 – 1912 рр. на Холодній горі теж було засноване просвітнє товариство, яке піклувалося про відкриття шкіл у передмісті Харкова, організацію бібліотек, лекцій. Місцевий оглядач вказував: "Вже починає ворушитися Основа, а за нею, мабуть, підуть й инші передмістя, чому не можна не радіти, бо таким чином більшає коло людности, свідомої своїх правів і обов'язків. Інтелігенція міста мало дбала про цю людність, але там народилася своя інтелігенція, яка незабаром матиме повний вплив на всі справи міста й напрямок діяльності міської думи" [6, с. 3].

Розгортання просвітянського руху не оминуло й периферію – 10 січня 1911 р. у Лозовій було засноване товариство "Просвещение", яке одразу потрапило під жандармський нагляд за підозрою в українофільстві і можливій причетності до політики. Аполітичність учасників товариства, їх виразне русофільство стали підставами для зняття поліцейського нагляду [7, спр. 2571, арк. 10].

На відміну від периферії, ситуація у Харкові була сприятливішою і у 1912 р. лише до товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка було подано 87 заяв про вступ. Членство у товаристві не давало ніяких привілеїв, але його

склад поповнювався особами різного соціального статусу, статі, віку, професій. У списках організації знаходимо лікаря А. Когренка, чиновника міської управи М. Білецького, чиновника пошти Я. Христенка, театрального актора І. Єфимова (Юхименка), професора А. Кісіля, художника А. Козловського, викладача А. Сапаря, класного наставника гімназії О. Лазурського, співробітника часопису "Сніп" С. Паночіні, учителя С. Лимара та багатьох інших [8, спр. 2, арк. 1 - 72].

Можна припустити, що абсолютно різночинський склад учасників товариства був об'єднаний двома інтегруючими чинниками: любов'ю до рідної української мови і прагненням поширювати її серед широких мас українського народу; наявністю середньої спеціальної або й вищої освіти. Проте серед активістів організації необхідно відзначити людей з чіткою громадянською позицією, послідовним підходом до проблем української мови та ролі інтелігенції у поширенні рідного слова. Такою людиною був Г. Хоткевич – відомий український громадський діяч, театрал, просвітянин.

6 травня 1915 р. його доповідь "Про українську інтелігенцію" викликала бурхливу дискусію серед основ'яненківців. Доповідач дав оцінку русифікації, різко негативно охарактеризував роль української інтелігенції у цьому процесі, запропонував власне бачення виходу із складної ситуації. Важко пояснити, чим була викликана відповідна реакція колег автора доповіді – дійсно ображеною гідністю борців за поширення української мови чи швидше усвідомленням власного безсилля, інколи споглядальної позиції у доволі принциповому мовному питанні.

Той же Г. Хоткевич 20 і 22 травня 1915 р.виступає із заявами про конфліктну ситуацію довкола "съезда разумных развлечений", скликаного "Обществом по распространению в народе грамотности". Суть конфлікту полягала у тому, що

серед усіх просвітніх організацій міста лише основ'яненківці не були запрошені на з'їзд. Саме на вимогу доповідача було проголосовано і прийнято резолюцію, у якій ігнорування товариства пояснювалося тим, що це – єдина українська організація в місті. Крім того, учасники товариства подали до російських ліберальних газет ("Русские ведомости", "День" і низки провінційних) протест за редакцією того ж Г. Хоткевича [8, спр. 1, арк. 5 - 16].

Протоколи засідань науково-літературного відділу товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка дають підстави стверджувати, що темами лекцій і дискусій були не лише згадані конфлікти. Наскрізною лінією досліджень членів відділу були питання українознавства (мови, літератури, історії, географії та ін.). Заслуговують на увагу доповіді О. Яната "Українська народна творчість у природознавстві" (22 квітня 1915 р.), виголошена у присутності 39 слухачів, "Про народну освіту у Галичині" (15 вересня 1915 р.). А 12 листопада 1915 р. було укладено ще й угоду про координацію зусиль з артистичним відділом товариства у галузі українізації вистав [8, арк. 28].

Зростаючий обсяг роботи змусив основ'яненківців не тільки координувати зусилля відділів, а й визначати координаторів цих зусиль. У статуті організації профільним відділом з поширення українознавства було визначено саме науково-літературний відділ. Формами його роботи були...: збір матеріалів з археології, історії, етнографії України; студіювання літературної творчості та мистецтва; збір та систематизація матеріалів усної народної творчості та фольклору; популяризація наукових досліджень; утворення відповідних профільних секцій з поділом на підсекції. Перелік методів діяльності відділу теж доволі різноманітний і передбачав засідання, виставки різних типів, подорожі, лекції, конкурси, створення музеїв, організацію бібліотек,

публікацію праць членів товариства та інших дописувачів, налагодження стосунків з іншими установами та особами. Наслідком вмілого застосування цих методів і форм роботи стало відвідування лише лекцій науково-літературного відділу у 1915 р. 1 138 слухачами [8, арк. 46, 48 - 49].

Нові суспільно-політичні умови, пов’язані із послабленням царської влади, дозволили на основі товариства ім. Г. Квітки-Осно’яненка наприкінці 1916 р. створити “Просвіту” на чолі з Д.І.Багалієм. Толерантний підхід до мовної проблеми дозволив розгорнути енергійну роботу з поширення української мови. Для кращого виконання головної мети товариство було поділене на чотири комісії. Діяльність учасників організації спрямовувалася на проведення лекцій професорів, організацію української гімназії (була відкрита у вересні 1917 р.), допомогу в українізації бурси, підготовку видань рідною мовою, створення бібліотеки та аматорських хорів [9, с.188]. Однак дійсно сприятливі умови для роботи просвітян були створені лише в часи української національно-демократичної революції 1917 р. та доби національно-визвольних змагань українського народу у 1917-1920 рр.

Саме в ті часи, ще навесні 1917 р., з’явилася книга, провідні думки автора якої багато в чому екстраполюються на сучасний стан України, допомагають у кращому усвідомленні мовної проблеми та шляхів її розв’язання. Учасник Вовчанської “Просвіти” В. Торський у книзі “Українська державність і нова роля "Просвіт" проаналізував ситуацію на теренах України і дійшов таких висновків: “Україна – нова, але обдерта держава Європи … неосвічені маси не розуміють ідей державотворців … наша державність – випадок, наш народ до неї не доріс … у людей не визріла культурна самосвідомість… народ був і лишився рабом … у Російській імперії поєднувались два процеси –

колонізація сусідніх народів та культуротворча діяльність російського народу по розчиненню (асиміляції) їх культур…”

[10, с. 7 - 10].

Важливо, що автор не тільки відобразив складну ситуацію у молодій державі, а й дав практичні рекомендації щодо розв’язання проблем українізації на основі екскурсу в історію. Він зазначав, що потреба українізації очевидна, але її розв’язання повинно відбуватися зовсім не силовим шляхом. Необхідно виявити кращий прояв українського народу – його творчі особистості. Ці люди не повинні мислити вузькополітичними категоріями, а рухатись вперед і вести за собою народні маси. Усвідомлення необхідності кооперації зусиль просвітян і поєднання “Просвіт” із традиціями братств в Україні викликає схвалення. Поряд з тим, він позиціонував Україну як нове обґрунтування національної держави, яке не було сприйняте Старим світом, зокрема Англією та Францією. На думку дослідника Галицька Україна жила більш повно ніж російська, тому що Львівська “Просвіта” не дала Польщі асимілювати Галичину.

“Просвіта” на Західній Україні – єдиний організм з чіткою системою і цілями, успішними заходами, підтримкою кооперативів.

Наддніпрянські “Просвіти” – стихійні, неорганізовані, слабкі і це давало царській владі привід до їх закриття через бездіяльність. Лише Київська і Катеринославська організації, які активно займалися лекціями і книгодрукуванням були закриті за свої дії. Проте нові умови не позначилися на діяльності товариств, а призвели лише до появи у 1917 р. розважальних організацій, зосереджених на піснях, танцях, музиці. Аматори-українофіли насправді відстоюють “неділиму Росію” і є представниками законсервованих організацій [10, с. 17 - 44]. Такі організації приречені або на

загибель, або на важку і тривалу перебудову, адже їм самим бракує культури.

Відповідно, "Просвіти" повинні: "…утворити тіло нації із хохлацької протоплазми … стати бойовими органами проти російської асиміляції", перебудувати життя народу, припинити його здичавіння… [10, с. 50-51]. "Просвіти" – не вороги російської культури, бо українська і російська культури не загрожують одна одній. Необхідно, щоб наш народ читав світову літературу, але рідною, українською мовою, тому що інородці – асимілятори принижують і російську, і українську культури, породжуючи "суржик". Відповідно, стаючи на варті чистоти рідної мови, "Просвіти" захищають від асиміляції і російську мову.

Зосередження на зусиллях саме громадських організацій не випадкове, адже безперспективно сподіватися лише на урядову українізацію. Необхідністю у таких умовах стало згуртування свідомих громадян, їх неучасть у будь-яких асиміляторських організаціях, бо вони є провідниками зовсім інших поглядів. "Просвіти" повинні: виховати сталу громадську думку; поширити кооперацію, допомогти українській школі, бойкотувати вчителів-москвофілів; відкривати курси українознавства. Ці організації – не політичні, але у них є політика – просвітня [10, с. 52 - 75].

Проте "Просвіти" Харківщини своєю толерантною і наполегливою діяльністю показали приклад розв'язання мовної проблеми на Сході Украйни. Поширення української мови, зростання її популярності серед широких мас народу у зрусифікованому Харкові стали наочним свідченням ефективності дій просвітян. Отже, для сьогодення є очевидним той факт, що лише об'єднані зусилля свідомих громадян, згуртованих у громадські організації, допоможуть утвердитись українській мові в усіх сферах життя суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чеклишев О. “Просвіта” – найбільша партія /О.Чеклишев // Культура і життя. – 1994. – 5 лютого.
2. Мовчан П. Незамулені джерела /П.Мовчан // Людина і світ. – 1993. - № 10 – 12. – С. 2 – 4.
3. Петрова Ж. “Просвіта” – давня і молода /Ж.Петрова // Слобід. край. – 1993. – 28 грудня. - № 148. – С. 2.
4. Шумлянський С. Розкол України як віртуальна реальність/С.Шумлянський // Критика. – 2002. - № 11. – С. 2 – 5.
5. Багалій Д.І. Вибрані твори: У 6 т. Т. 1 /Д.І.Багалій – Х.: ХГІ “НУА”: Золоті сторінки, 1999.
6. Пісочинець Д. Лист з Харкова /Д.Пісочинець // Рада. – 1912. – № 108. – 12 травня. – С. 3.
7. Центральний державний архів (ЦДІА) України. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2571. Арк. 10.
8. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 488. Оп. 1. Спр. 1 – 2.
9. Сумцов М.Ф. Слобожани /М.Ф.Сумцов. – Харків: Союз, 1918.
10. Торський В. Українська державність і нова роля “Просвіт” /В.Торський. – Вовчанськ: Вид-во Вовчанської “Просвіти”, 1918.

О.П.Семотюк

РОЛЬ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН У СПРАВІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

У жодній країні світу немає виховання "взагалі". Воно завжди має конкретну історичну національно-державну форму вираження і спрямоване на формування громадянина

конкретної держави. Кожна із цивілізованих держав дбає про створення умов для розвитку національної свідомості та соціальної активності свого народу, сприяє гармонійному розвитку майбутнього покоління через прищеплення йому певних рис національної самобутності. У свій час видатний педагог К.Д.Ушинський із цього приводу зазначав: "Незважаючи на схожість педагогічних форм у всіх європейських народів, у кожного з них своя особливість, своя національна система виховання, своя особлива мета і свої особливі засоби досягнення цієї мети. ... Основи виховання і мета його, а значить і головний його напрям, різні у кожного народу і визначаються народнім характером. ... виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має таку виховну силу, якої не знайти в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях" [8]. А тому в період розбудови незалежної демократичної держави для нас, українців, особливої актуальності набуває поєднання національного і цивілізованого підходу до розв’язання педагогічних проблем.

Міністерством освіти України розроблено комплексну національну освітню програму "Україна XXI століття" та Концепцію національного виховання, у яких накреслені напрямки діяльності з метою піднесення вітчизняної освіти на сучасний світовий рівень і виховання національно свідомих громадян нашої держави. Адже сама по собі освіченість не гарантує ні високої духовності, ні чистої моралі. Освіта й інтелектуальна підготовка, відірвані від духовно-морального виховання, породжують іноді "освічену дикість". А "освічений дикун" у сотні раз страшніший, ніж неосвічений.

В Україні історично склалася система виховання, яка максимально враховує національні риси і самобутність народу. Тривалий час вона нехтувалася і навіть заборонялася,

а в часи побудови соціалістичного суспільства була замінена на так звану систему комуністичного виховання. Ще й зараз, живучи в демократичному суспільстві, ми пожинаємо плоди того бездумного нехтування народною педагогічною культурою і розуміємо, що коли порушується духовний зв'язок поколінь, ламаються народні звичаї і традиції, на зміну їм приходить бездуховність. А це, у свою чергу, завдає великої шкоди вихованню людини-громадянина.

Відродження національних виховних традицій в Україні останнього десятиліття відповідає інтересам відродження незалежної держави. Адже національне виховання - це створена упродовж віків самим народом система поглядів, переконань, ідей, ідеалів, традицій, звичаїв, покликаних сформувати особистісні риси громадянина України, які включають в себе національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, сприяють розвитку індивідуальних здібностей і таланту. У час, коли український народ необхідно згуртувати в єдину націю, проблема національного виховання набуває особливої ваги.

У Концепції національного виховання вказується: "Національне виховання і його принцип культуровідповідності нерозривно пов'язані з мовою, історією, культурою, традиціями, обрядами і звичаями народу" [3, с.12]. А тому у вищих навчальних закладах національне виховання, як правило, забезпечується комплексом українознавчих дисциплін (найчастіше вони зосереджені на кафедрах українознавства). Кафедри українознавства взяли на себе непрості освітні і виховні функції на початку 90-х років минулого століття - у час складної політичної і моральної перебудови суспільства. Чималий досвід, набутий протягом десятиліття, дозволяє

стверджувати, що українознавчі матеріали є невід'ємною частиною національного виховання молоді.

Вивчення історії культури нашого народу має велике значення у справі виховання в молоді почуття національної гідності. Залучення до національних культурних надбань, розкриття перед молоддю найбільш цікавих сторінок історії нашої культури та розмаїття імен видатних українських вчених, художників, композиторів, митців слова допомагає усвідомленню того, яким талановитим, інтелектуально і духовно багатим є наш народ. А крім того, знаним в усьому світі. Взяти хоча б тих відомих діячів української культури, які гідно працювали на ниві культур інших народів. Серед сотень імен – Юрій Котермак, Феофан Прокопович, Григорій Кониський, Ілля Рєпін, Петро Чайковський,Микола Гоголь, Костянтин Ушинський, Михайло Остроградський, Юрій Кондратюк, Сергій Корольов, Ахип Люлька, Іван Пулюй, Володимир Вернадський. За неповними даними, наприкінці XIX – на початку XX століття за межами України працювали понад 200 українців – учених світового масштабу. Але повернемось до ХУШ століття. Неможливо назвати жодну галузь культурного життя Росії, в якій плідно не працювали б українські інтелігенти, випускники Києво-Могилянської академії. Для прикладу можна сказати, що в цей період тут усі єпископські кафедри посідали українці, а у 1775 році із десяти членів Святійшого синоду Росії дев'ять були українцями. Як писав у 1871 році про культурні впливи в Росії російський етнограф та історик професор Петро Безсонов, "пришельці (малороси) зайняли тут найвизначніші і найвпливовіші місця [1, с.100]. Та хіба мало подібних прикладів можна навести, вивчаючи історію культури нашого народу?

Значне місце у формуванні духовності посідає родинно-побутова культура, в якій найбільш повно закладені

норми стосунків у сім'ї, виховання шанобливого ставлення до батьків, до жінки-матері. Століттями наш народ створював та удосконалював певні морально-етичні норми, які стали його життєво важливими цінностями. Головними чинниками народної моралі здавна були повага і любов до вільної праці, утвердження ідеалів добра, краси, гуманних стосунків, знання свого родоводу, високе громадянство; нещадно засуджувались пияцтво, лінощі, нещирість, злодійство, жадібність. Створювані віками, вони безперервно шліфувались, перевірялись досвідом наступних поколінь. Відомий український історик І.П.Крип'якевич називав такі типові риси характеру українця: лицарство, чесноти, солідарність і вірність, пошанування права, почуття честі, вроджена інтелігентність, розвинене естетичне почуття, надзвичайна музичність, хазяйновитість, підприємливість, гостинність і ввічливість, тактовність, стриманість [4, с.294-295]. Іноземці зазначають, що українці "гостей шанують", "добре поводяться з чужинцями, що шукають у них оборони", "відважні і хоробрі" (Ібн-Даст); "сміливі", "пильнують хліборобство", "всі справи вирішують через громаду" (Прокопій Кесарійський); "вільні"; "витривалі"; "легко зносять і спеку, і холод, сльоту, наготу тіла і голод" (Маврикій); "страшенно люблять свободу" (Боплан); "це моральний і добре вихований нарід" (Д.Маршал); "це дуже шляхетна раса" (Е.Кларк); "вони мають талант до малюнків і малярства", "розвинене в українців і естетичне почуття" В.Газенклевер) [9].

Великий виховний вплив на людину справляють народні звичаї і традиції, які надійно захищають національну самобутність українців. Вироблені й успадковані народом, вони протягом багатьох віків допомагають йому відтворювати свою духовну і матеріальну культуру, свій характер та психологію у своїх дітях. Кожний народний

звичай несе в собі щось гуманне і демократичне, справляючи могутній вплив на людину.

Формування духовності тісно пов’язане з релігійними виховними традиціями, побудованими на основі віри в Бога і сповідування християнської моралі. На ролі й значенні релігії у вихованні громадянина наголошували видатні педагоги та філософи, О.А.Духнович, Я.А.Коменський, Й.Г.Песталоцці, К.Д.Ушинський. Протягом століть українська церква пильно оберігала національну самобутність українського народу, виховувала повагу молоді до старших, почуття милосердя, регламентувала доброзичливі стосунки між людьми.

Невід’ємною рисою національно свідомого захисника Вітчизни є вірність народу України. У зміцненні патріотичних почуттів велику роль відіграє героїко-патріотичне виховання, покликане формувати бойовий, морально-психологічний дух, виховувати глибоке розуміння громадянського обов’язку, готовність стати на захист інтересів України. Героїчні сторінки історії українського народу, його збройних сил - це живодайний матеріал у справі виховання військової молоді. Взяти хоча б той факт, що в національній українській педагогіці тривалий час ідеалом досконалої людини служить український козак – символ волелюбності та безмежної любові до Батьківщини. Ці справжні лицарі дивним чином поєднували в собі мужність, душевну щедрість і доброту. Гордістю переповнюється серце, коли перечитуєш свідчення про українське козацтво турецького літописця Наїма: "Можна з упевненістю сказати, що неможливо знайти на землі людей сміливіших, які б так мало турбувалися про своє життя і так мало боялися смерті [7, с.9]. Його враження ніби доповнює італійський професор Доменіко Чомполі: "Козаки – це надзвичайно симпатичні типи слов’янського племені, горді, відважні лицарі, які сміливо дивляться у вічі смерті, завжди готові до двобою з

нею"[7, с.9]. Все життя присвятив дослідженню Запорозької Січі український історик Д.І.Яворницький, не тільки написавши на цю тему ряд фундаментальних праць, які містять багато цінного матеріалу, а й зібравши унікальну колекцію пам'яток запорозьких часів, що може і зараз прислужитися справі національного виховання молоді. Героїка козацьких часів втілена у фольклорі, в художній літературі, в українському мистецтві. Прекрасні полотна І.Репіна, М.Дерегуса, М.Самокиша, М.Кривенка, О.Мурашка, С.Васильківського, М.Пимоненка ніби наближають нас до славної героїки рідного народу. Але найголовніше, що і результати наукових досліджень, і художня творчість служать продовженню прекрасних звичаїв українського народу, на яких виховуються нові і нові покоління, щоб найкращі моральні якості нашого народу продовжували приємно дивувати світ.

Сталося так, що на сьогодні українська мова досягла тієї досконалості у розвитку, яка дозволяє їй зайняти гідне місце серед найбільш розвинених мов світу, хоча перешкод на її історичному шляху зустрічалося чимало. Різнобічну гуманітарну і не тільки гуманітарну освіту важко уявити без культури мови. Крім того, вивченню української мови відводиться важлива роль у процесі національного відродження України, бо лише завдяки їй можна глибше пізнати психологію і національний дух українців. Мова – це основа національної гідності і ставлення до неї є виявом національної свідомості, громадянської позиції. Великої уваги вихованню людей засобами рідної мови педагоги надавали завжди. Так, Я.-А! Каменський називав рідну мову материнською. А В.О.Сухомлинський зазначав: "Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури. Мовна культура – це живодайний корінь культури розумової, всього

розумового виховання високої, справжньої інтелектуальності" [6, с.35]. Тому можна стверджувати, що відмова від рідної мови – крок антипедагогічний та аморальний, тому що позбавляє могутнього впливу на молоде покоління, руйнує спадковий мовно-генетичний код, ламає традиційну наступність поколінь, гальмує духовний та інтелектуальний розвиток особистості, калічить національний характер. Як стверджують філологи, мовна культура - один із суттєвих показників людської інтелігентності - поняття не тільки лінгвістичне, а й психологічне та педагогічне. А психологи вважають, що настрій людини значною мірою залежить від повсякденного привітання. Словесний етикет допомагає людині відповідно настроїтися, збагатитися ще не повністю вивченою нами магією, яка споконвіків зберігається в енергії слова. В багатому мовному арсеналі закріпилася система словесних форм етикету, що століттями накопичувалася у побуті українців ("доброго ранку", "доброго здоров'я", "добридень", "бувайте здорові", "дякую", "уклінно прошу", "будьте ласкаві" і т.п.).

Окремо зупинимося на сімейних звертаннях. Традиційно в Україні діти звертались до батьків на "Ви". Така форма диктувалась високою повагою до найближчих людей. Нею користувались навіть тоді, коли старші були відсутні ("Моя покійна мама любили висаджувати уздовж вікон квіти"). Згадаймо художні твори, фольклорні матеріали. У них чимало звертань такого типу. Але, незважаючи на такі прекрасні мовні традиції, чи можемо сказати, що зберегли їх? Так, від невміння чи від байдужості, наш мовний етикет добряче таки засмітився ("привіт, старий"; "здрастє"; "мій предок"; "салют, братія" і т.п.) Вироблені віками і закріплені в побуті кращі форми мовного етикету – не звичайна людська забаганка. Це наша культура, наша здоров'я і в буквальному,

і в переносному значенні. Коротше кажучи, це наш спосіб життя. А тому легковажне порушення мовного етикету призводить до руйнації здорових моральних принципів. Така загроза спонукає нас знову і знову звертатися до народних джерел.

Як показує життя, у зв'язку з постійним удосконаленням суспільства на шляху його демократизації та гуманізації значення соціально-педагогічного чинника не зменшується, а навпаки - невпинно зростає. А отже, зростає і роль національного виховання. Мабуть, над цим треба замислитись і тим, хто забезпечує викладання українознавчих дисциплін, і тим, від кого залежить дієздатність таких кафедр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демкович - Добрянський М. Україна і Росія /М.Демкович-Добрянський - Львів-Краків-Париж, 1993.
2. Державна національна програма 2Освіта" ("Україна XXI століття"). – К: Райдуга, 1994.
3. Концепція національного виховання //Освіта. 1994. – 26 жовтня.
4. Крип'якевич І.П. Історія України /П.Крип'якевич. – Львів, 1990.
5. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка /М.Г.Стельмахович – К., 1986.
6. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка /В.О.Сухомлинський. – К., 1978.
7. Українські народні думи та пісні на історичні теми. - К., 1990.
8. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні /К.Д.Ушинський // Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К., 1983. – Т.2.

9. Січинський В. Чужинці про Україну /В.Січинський. - Львів, 1991.

В.П.Чугаєва

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ І ХАРАКТЕРУ МОЛОДІ В ДУСІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Формування світогляду молоді в дусі української національної ідеї починається із засвоєння духовних надбань рідного народу. Без пізнання культурно-історичних традицій, звичаїв, обрядів не можна і говорити про успіх перебудови навчально-виховного процесу. Формування творчої особистості нерозривно пов’язане із відродженням нації. Це обумовлює новий підхід до виховання учнівської молоді. Виникла соціальна потреба у формуванні творчої особистості, яка змогла б розв’язувати як щоденні, так і перспективні завдання, що забезпечать не просто виживання, а прогрес нації.

Виховання такої особистості вимагає насамперед удосконалення патріотичного виховання, врахування особливостей розвитку суверенної України, її потреб у відродженні нації, використання традиційного вміння і бажання українського народу працювати на благо своєї держави.

Отже, на сучасному етапі суспільного розвитку у вихованні домінує творчий фактор, що визначає основу духовності людини. Цей процес не може бути стихійним, він передбачає співробітництво, співдіяльність, співтворчість вчителя і учня.

Ефективність формування творчої особистості підвищиться, якщо забезпечуються: використання педагогіки народознавства; засвоєння учнями знань про батьківщину,

народ, його культуру і спосіб життя; вмінь та навичок у їх практичному застосуванні; співробітництво вчителів та учнів у виборі різних форм і видів діяльності; організація активно-творчої діяльності учнів у позаурочний час.

У педагогічній спадщині корифеїв педагогіки – А.С.Макаренка, В.О.Сухомлинського, К.Д.Ушинського розкрита необхідність удосконалення процесу патріотичного виховання молоді. Вони стверджували, що відмова від патріотичного виховання призведе до духовного зубожіння і моральної деградації суспільства.

Так, провідне місце у статтях, книгах, підручниках К.Д.Ушинського посідає ідея народного виховання. Визначаючи головні аспекти виховання дітей, він вважає, що справжня любов до батьківщини повинна поєднуватися із знанням мови, традицій і звичаїв народу.

Видатний педагог В.О.Сухомлинський постійно підкреслював, що справжнє народження дитини як громадянина, мислячої, натхненної благородними ідеями особистості, трудівника, борця за торжество правди і щастя, сім'янина відбувається тоді, коли дитина відчуває себе часткою народу, і в ній, як сонячний промінь у краплі води, відбивається багатовікова історія цього народу, його велич і слава, його любов і надія. Він вважав, що джерелом, яке живить могутнє почуття любові до Вітчизни, є любов до матері, батька, рідного куточка землі, захоплення величчю своєї Батьківщини, її минулим і сьогоденням.

Щоб виховати молоде покоління у дусі української національної ідеї, потрібно з перших днів перебування у школі вводити дітей у чарівний світ культурно-історичних надбань рідного народу. Цьому вихованню сприяють вивчення рідної мови, історії народу, краєзнавства, родоводу, природи рідного краю, народної міфології, фольклору, національного мистецтва, народного календаря, національної

символіки, народних прикмет, вірувань, родинно-побутової культури, звичаїв, обрядів, Ці знання спрямовані на вироблення народного світогляду і залежать від таких неоднопланових факторів: мети виховання взагалі, політики суверенної України і завдань, які стоять перед суспільством .

Для кожного з нас рідний край, мала Батьківщина – це те місце, де ми з”явилися на світ. Почуття любові до отчого краю, до теплої домівки, тихої та ласкавої материнської пісні, чистої, як краплина роси, рідної мови, почуття глибокої поваги до віковічних народних традицій супроводжує нас усе життя. І куди б не закинула нас доля, у думках і спогадах ми завжди повертаємось до цих священних місць. Щоб по-справжньому любити свій рідний край, треба добре знати його історію, відчувати душею і серцем часи минулі і часи прийдешні, відчувати всім своїм єством зв’язок поколінь, той правічний корінь, на якому виріс наш народ, сформувалася наша нація, наша держава.

Сьогодні, відбувається процес творення української держави, відкриваються широкі можливості для вивчення історії Вітчизни, свого рідного краю, яка століттями замовчувалась або фальсифікувалась. Національне відродження і державна незалежність України стали могутніми стимулами для формування світогляду і характеру молоді в дусі української національної ідеї.

Історична пам’ять та національна самосвідомість є чистим джерелом духовності та культури народу. “Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього”. Цю істину ми знаємо із школи. Учні на 80-90% взагалі змалку – активні люди. Вони бажають проявити себе як індивідуальні лідери. Ці якості закладені у людини з дитинства і мають позитивне значення в подальшому розвитку і формуванні характеру. На щастя, настав час, коли ми повертаємося до своїх життєдайних джерел, до народної творчості, історії та

культури рідного краю, залучаємось до духовних надбань предків.

Виховання світогляду молоді здійснюється не тільки школами але й закладами позашкільної освіти. Йдеться перш за все про районні та обласні станції юних туристів. “Феноменом XX століття” називають туризм. Швидкий розвиток туризму – це знамення часу, який характеризується розширенням політичних, наукових і культурних зв’язків між країнами і народами світу. На жаль, Україна сьогодні перебуває в глибокій кризі. Щоб вийти з неї, слід залучити широкі маси молоді до цінностей світової цивілізації і вітчизняної культури, духовних історичних і народно-традиційних джерел його життєдіяльності. Тільки радикальне підвищення загальнокультурного рівня може створити реальні передумови для розв’язання всієї сукупності економічних, соціально-демографічних, екологічних, політико-правових і національно-етнічних проблем, забезпечити подальший розвиток національно-культурного розвитку України, а також формування характеру і світогляду молоді в дусі української національної ідеї.

Харківська обласна станція юних туристів сприяє вивченню історії Слобідської України шляхом проведення автобусних екскурсій за багатьма маршрутами, подорожуючи якими учні середніх та старших класів поринають у культурне та історичне минуле, краю, де народилися. Екскурсії здійснюються за такими маршрутами і тематикою:

Мій Харків (оглядова). Харків літературний, Харків сучасний, Харків стародавній, О.М.Бекетов і Харків, Харків ботанічний, Храми Харкова, Харків спортивний, Видатні харків’яни, Харків в роки Великої Вітчизняної війни, Камінь в оздобленні Харкова, А.С.Макаренко і Харків, Чугуєв-Кочеток, Сковородинівка, Краснокутський дендропарк, Краснокутськ-Пархомівка, Слов’яногірськ (національний

парк "Святі гори", Свято-Успенський чоловічий монастир), Полтава, Опішня, Соколово-Таранівка, Борисо-Глебський жіночий монастир (Зміївський район), Чутово (кінно-спортивний комплекс), Запоріжжя-Хортиця, Киев.

Важливість і значення краєзнавчої роботи важко переоцінити. Краєзнавство в поєднанні з туризмом має великі виховні можливості, розширює і поглиблює пізнання, сприяє фізичному розвитку, збагачує спілкування, закладає основи навичок, необхідних у повсякденному житті. У зміст роботи краєзнавчого відділу станції входить народознавство. Мета викладання – формування особистості засобами народознавства. Це взаємопов'язана діяльність викладача та учня у розвитку моральних почуттів і рис поведінки, а саме: любов до Батьківщини через пізнання побуту народу Слобожанщини, активну працю, примноження трудових традицій, звичаїв народу, бережливе ставлення до традицій рідної України, причетність і любов до рідного краю. Справжня людина успішно формується в активній практичній діяльності, яка підвищує її духовний рівень. У зміст пізнавальної діяльності входить: засвоєння народних ремесел: лозоплетіння, виготовлення штучних квітів на основі знання природних ресурсів рідної Харківщини, вивчення народних традицій з цим пов'язаних, а також вивчення з подальшим практичним дійством писанкарства. Нині писанкарство набуває колишнього розвою. Відроджуються забуті техніки, з'являються нові майстри. Українці, відчувши животворний подих відродження національних традицій, почали вкладати у ці маленькі високомистецькі витвори свої уявлення про весняне пробудження природи, про невмирущість вічно живого духу Матері-України. "Ав ovo" ("все починається з яйця") – глибокодумно говорили стародавні римляни. "Христос воскрес", – казали колись наші предки. "Христос воскрес –

воскресне Україна!" – з надією промовляють тепер наші сучасники, передаючи молоді українську національну ідею. Про народознавство серйозно заговорили недавно, ним, зацікавлене все суспільство. Адже йдеться про виховання юної зміни, про моральне здоров'я майбутнього українського народу. Ми нарешті переконалися в тому, якою ціною заплатили за збайдужіння до всього національного, як багато втратили, не маючи можливості з дитинства відчути себе спадкоємцями духовних скарбів народу.

Тож щоб духовні скарби жили з нами, гуртківці та педагоги обласної станції юних туристів перенесли частинку бабусиної і дідусевої хати до кабінету народознавства і зрозуміли: вона навіть школяра - неслуха змушує принишкнути, широко відкрити очі у захопленні.

"Слобожанську оселю" відвідують екскурсанти, вона ніколи не зачиняється, а тому музеєм її назвати ніяк не хочеться. Переступивши "поріг", потрапляєш років десь на двісті з лишком у минуле українського села. Піч з горнятками, мисник з розписними тарілками, інші предмети побуту, назви яких молоде покоління майже не знає, застелена домотканою веретою постіль з подушками, а біля постелі гойдається підвішена на сволокові дитяча люлечка з малим (певна річ, лялькою). У цій колисці насправді виросло не одне покоління малюків. На покуті вбрані у рушники образи, біля яких тліє лампада. На сволоку – пучечки кропленого свяченою водою сухого зілля (рута–м'ята, деревій, материнка, хміль, пижма, любисток, звіробій). Ці трави – оберіг хатини, також їх використовували як чай, як ліки, в наварах яких купали малих дітей тощо. А на жердині біля постелі – вишиті рушники, сорочки, пояси, святковий одяг. А ось біля покуту – "господиня Оксана" (манекен, одягнутий в українське вбрання) . Здається, ось-ось вона метнеться до печі, переставляючи рогачем макітру,

причинить затулою піч. Перед хатиною – подвір'я. Тин, біля якого виросли красуні рожі, а з протилежного боку – біля призьби – символ України, жовтоокий соняшник, у пелюстках якого притаївся джміль. Далі – колодязь, або криниця – а як же: вода – символ життя людини. Окремо розташувалися майстерні. Так і здається: під вправними руками заторохтить прядка, продовжить ткати безкінечну нитку, яка згодом перетвориться на барвисту одіж. Здається, тут зібрано й увесь необхідний для цього ремесловий реманент: веретено, мотовило, чесальні щітки, кужіль. Далі – ткацький верстат. Сідай і роби тканину, аби нитки малися! Ми пишаємося своєю оселею.

Велике значення у виховній роботі мають стенди. Це навчальний матеріал, котрий використовують керівники гуртків, які приходять до станції з метою вивчення досвіду роботи з народознавства. Ось сяє різнобарвністю стенд – "Український віночок – краса і оберіг", у котрому розташовані не тільки квіти, з яких плели віночки українські дівчата, але й їх опис і призначення. Стенди "Українська писанка" (словник - довідник з писанкарства), "Український одяг регіонів всієї України", "Україна у вишивці" містять різноманітні малюнки вишивок.

У кабінеті народознавства, етнографії працюють гуртки. Тут учнівська молодь пізнає багато обрядів, звичаїв, вчиться виготовляти штучні квіти, плести кошики з лози та розписувати великодні писанки, слухає різні історії з минулого життя нашого народу.

Не менш цікавим є кабінет археології, географії та геології, історичного краєзнавства облСЮТур. Про діяльність кожного кабінету можна розповідати окремо. Але спільним є те, що вся краєзнавча робота обов''язково будується на зацікавленості викладачів і дітей на добровільних і демократичних засадах. Організовуючи краєзнавчу роботу,

ми дбаємо про її урізноманітнення. Головне – запалювати інтерес дітей до романтики: це можуть бути походи, експедиції, екскурсії, зустрічі, виставки, а також організація літніх профільних таборів відпочинку й навчання, проведення туристських зльотів і змагань.

Як приклад можна навести організацію профільного фольклорно-етнографічного табору "Слобожани". Його було створено влітку 1992 року. Місце розташування табору щорічно змінюється: Балаклійський, Дворічанський, Золочівський, Валківський, Чугуївський та інші райони. Головна мета роботи табору "Слобожани" – заохочення шкіл області до участі у русі молоді України "Моя земля – земля моїх батьків". Майже вся методична та організаційна робота з відновлення народної культури дає можливість збирати фольклорно-етнографічні колективи з метою професійного збору фольклорного матеріалу, його опрацювання і тим самим об'єднати колективи у виконанні спільної мети – формування світогляду молоді у дусі української національної ідеї, відродження народних традицій Слобідського краю України.

Колективи, які відпочивали в таборі "Слобожани", поряд з навичками пошукової , дослідницької роботи одержують необхідні для проведення експедиції туристські навички. Окрім дослідницької діяльності, проводяться практичні заняття – майстерні з вивчення гончарства, лозоплетіння, писанкарства, проводяться лекції, які висвітлюють конкретні види традиційної Слобожанської культури, етнографічні ігрові вікторини і, так повелося, час перебування у таборі приурочений до народних літніх свят – дня Івана Купала і Петрівки. Обов'язково табір розташовується близько до води. Це і відпочинок дітей, і спортивні змагання на воді, і свято Нептуна. Два тижні, проведені в таборі, дають змогу дітям потрапити в

атмосферу тієї народної духовної культури, яка виникає тільки в природних умовах.

Так формами позаурочної, позашкільної роботи педколектив Харківської обласної станції юних туристів залучає молодь – наше майбутнє до культури Слобожанщини, тим самим формує її світогляд в дусі української національної ідеї.

РОЛЬ БІБЛІОТЕК СЛОБОЖАНЩИНИ В РОЗВИТКУ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Т.Б.Бахмет

ЗАКЛАД ІМЕНІ ВЕЛИКОГО МИТЦЯ

Бібліотек загальномистецкого профілю в Україні залишилося всього дві з одинадцяти колишніх. Серед них першою була Харківська музично-театральна бібліотека, заснована у 1955 р. за ініціативою молодого театрознавця, згодом професора, доктора мистецтвознавства В.К.Айзенштадта. Зараз вона з гордістю носить ім’я великого режисера, актора і педагога К.С.Станілсавського і має офіційну назву – Харківська міська спеціалізована музично-театральна бібліотека (МСМТБ). Як найстарішу в Україні бібліотеку загальномистецького профілю її внесено до міжнародного довідника "Хто є хто в музиці.

Бібліотека є загальнодоступною і обслуговує діячів культури та мистецтва, керівників колективів художньої самодіяльності, викладачів та студентів ВУЗів мистецтв, школярів, пенсіонерів. До їх послуг 5 відділів: мистецтв та художньої літератури, нотно-музичний, довідково-бібліографічний, рідкісної книги та рукописів, комплектування. Діють три читальних зали та два

абонементи, фонотека, є спеціальні кабіни для слухання музики, камерний концертний зал.

Базовий фонд бібліотеки налічує 150 тис. примірників видань з мистецтва, культури, краєзнавства, 13 тис. грамплатівок, 35 тис. нотних видань, є також колекції слайдів, діафільмів, відеокасет, CD. У рідкісному фонді бібліотеки зберігається цікава колекція дореволюційних українських, російських, німецьких нотних видань, книжки з автографами видатних діячів культури України та Росії. МСМТБ має спеціальні фонди: газетних та журнальних вирізок (добірка інформації про культурно-мистецькі події майже за 50 років), публікацій з краєзнавства.

Запити найвибагливіших читачів задовольняються за допомогою системи каталогів та картотек: алфавітних та систематичних каталогів книжок, нот, грамплатівок, діафільмів та діапозитивів, п'єс. Є й спеціальні каталоги — українських перекладів, автографів, екслібрисів, портретів, театральних споруд, декорацій, репринтів та тематичні картотеки репертуару художньої самодіяльності, вокальних творів за назвами, краєзнавчий каталог "Мистецтво Харкова" та ін.

Краєзнавство є чи не найважливішою сферою роботи бібліотеки. Зустрічі з харківськими митцями, виставки робіт видатних харківських художників, концерти та зустрічі творчої молоді відвідують харків'яни, які бажають брати участь у культурному житті міста.

Завжди викликають інтерес книжкові виставки, присвячені діяльності харківських театрів, акторам, композиторам, режисерам. Кожна виставка є маленьким відкриттям для читачів, бо бібліотека намагається показати не тільки власні фонди, але й особисті колекції, фотографії та архіви харків'ян. Тільки протягом кількох останніх місяців читачі познайомилися з виставками,

присвяченими родинам видатних харківських діячів: Миклашевських, Капністів, Мельницьких, Алчевських, Святополк-Мирських; такою унікальною та цікавою темою, як харбіністика.

Важливими здобутками наукової діяльності МСМТБ є бібліографічні покажчики, присвячені харківським письменникам Г.Сковороді, З.Сагалову, Б.Чичибабіну, О.Ольжичу, братам Тютюнникам, театрознавцю О.Чепалову, режисеру Л. Куколєву, краєзнавцю В. Бєрліну, композиторам М.Кармінському, Ф.Лісту, Ф.Шопену, М.Коляді, Р.Вагнеру, "Бібліографія фестивалю "Харківські ассамблеї" за 5 років, "Яйце-райце" (з основ писанкарства), "Харківська Пушкініана", актрисі Є.Кадміній, сім'ям Алчевських і Капністів. Щорічно бібліотека видає "Календар знаменних та пам'ятних дат з питань мистецтва", до якого внесені і пам'ятні дати краєзнавчого спрямування.

Довідково-бібліографічний відділ бібліотеки вдало співпрацює з редакцією «Енциклопедії сучасної України», виконуючи бібліографічні довідки про маловідомих діячів Харкова. Серед виконаних довідок, перевірених та уточнених — імена композиторів С. Богатирьова, К. Богуславського, О. Берндта, братів Букініків, театрознавців В. Морського, Й. Миклашевського, М. Рославця, Й. Шиллінгера та ін. Деякі з них були репресовані або виїхали за кордон, тому їх імена вперше потраплять на сторінки енциклопедичного видання.

Читачами «Станіславки», як з ніжністю називають бібліотеку харків'яни, протягом багатьох років були театрознавець В. Айзенштадт, музикознавці П. Шокальський, З. Юферова, композитор М. Кармінський, драматург З. Сагалов. Тут зустрічався з читачами Б. Чичибабін. Книгозбірня співпрацює з більшістю художньої еліти сьогодення — музикантами, художниками, літераторами, акторами, режисерами, мистецтвознавцями. Тому й збирання

архівних матеріалів про них є невідкладною справою МСМТБ.

Архівні фонди бібліотеки почали формуватися у 1996 р., коли, за бажанням композитора М.В. Кармінського, до бібліотеки був прийнятий його архів. Композитор дбав про те, щоб його музика була доступною для всіх, хто хоче її виконувати. В архівному фонді М. Кармінського зібрані музичні твори — пісеньки для дошкільнят, хорові твори до мюзиклу "Робін Гуд", опера "Десять днів, що сколихнули світ", балет "Рембрандт". В архівному фонді зберігається також невеликий фотоархів, архів фоно- та відеозаписів творів М. Кармінського, афіші концертів, буклети драматичних та оперних спектаклів. За матеріалами фонду бібліотекою було підготовлено повну ното-бібліографію М. Кармінського, частину якої опубліковано в збірнику "Спогади про Марка Кармінського". Цей фонд активно використовується читачами бібліотеки для наукових робіт, проведення виставок та масових заходів.

Останнім часом до бібліотеки надійшли фонди, власники яких теж обрали МСМТБ ім. К. Станіславського місцем зберігання своїх архівів.Фонд композитора В.В.Борисова та його дружини, музикознавцяГ.О.Тюменєвої**,** прийнято за особистим розпорядженням Г.О. Тюменєвої. При упорядкуванні він був розподілений на три частини: фонд В.Т. Борисова, у якому зберігаються рукописи творів композитора, та колекція нот з дарчими написами його друзів, деякі документи та фотографії, газетні та журнальні публікації;фондГ.О.Тюменєвої - зібрання листів музикознавців з усіх кутків СНД, її учнів, колег, друзів; фонд музикознавця Й.М. Миклашевського, автора "Історії музичної і театральної культури Харкова", його листи до Г.О. Тюменєвої, які збережено за 15 років співробітництва і щирої дружби. До 100-річчя В.Т. Борисова за матеріалами

архіву організовано виставку. Архів Й. Миклашевського підготовлено до публікації, матеріали про нього експонувалися на присвяченій йому виставці «Родом зі срібного віку». Невелику розвідку про Й.Миклашевського опубліковано у збірці "Аспекти історичного музикознавства"(Х., 1998).

Сьогодні у бібліотеці знайшли притулок архіви композиторів О. Жука, Н. Юхновської, Б. Яровинського, О.Мамонтова. Велика частина двох останніх — магнітофонні записи, які потребують цифрової обробки та запису на лазерних дисках. Архів музикознавця З.Б. Юферової нетрадиційний: це колекція театральних програм та буклетів і бібліографічна картотека "Музична Харківщина", складена на основі студентських робіт.

Фонд драматурга З.Сагалова, автора багатьох п'єс, які ставилися у Харкові, Москві, США, Ізраїлі ("Три життя Айседори Дункан", "Каштанка та слон", "705 днів до Нюрнберга", "Пригоди Джонні Дорсета, або Вождь червоношкірих" та ін.) містить усі його опубліковані та неопубліковані твори, листування з режисером Л. Хаїтом та матеріали про творчість драматурга, рецензії на спектаклі, афіші, газетні статті.

У МСМТБ зберігається творчий доробок бібліографа Е.С. Беркович, яка була авторкою широко відомого бібліографічного покажчика "Г.С. Сковорода". З бібліотекою її пов'язують довгі роки післяпенсійної праці, створення каталогів нотно-музичного відділу бібліотеки. У 2002 році бібліотекою були започатковані "Бібліографічні читання пам'яті Е.С. Беркович", метою яких стало вшанування її пам'яті, а також інших бібліографів Харкова, які зробили внесок у розвиток культурних традицій міста.

Архівний фонд драматурга і критика, завліта харківського театру ім. Пушкіна і ТЮГу Л.Г. Філіппенко,

знаної під псевдонімом Л. Домбровська, також зберігається у МСМТБ. На основі фонду було підготовано матеріали до біобібліографічного покажчика.

Формується архівний фонд засновника МСМТБ ім. К. Станіславського В.М.Айзенштадта, до якого ввійдуть його рукописи та матеріали про нього. Була підготована бібліографія робіт В. Айзенштадта, яка ввійшла до матеріалів "Читань пам'яті В. Айзенштадта" у Харківській державній академії культури.

У МСМТБ зберігаються також невеликі архівні фонди композиторів В.Птушкіна, О.Щетинського, Л.Фінаровського, сімейний архів актриси Л.Сухаревої і режисера Б.Розена, фотоархіви музикознавця Ю.Л.Щербініна, краєзнавця В.Берліна, меморіальні фонди харківських композиторів Н.Рославця та И. Шиллінгера, сім'ї Капністів, інші матеріали.

Бібліотека співпрацює з харківськими телеканалами, газетами, видавництвами, надаючи їм потрібну інформацію а також методичну допомогу дитячим музичним школам. Усі творчі досягнення колективу бібліотеки, її традиції та добра слава стали можливими завдяки її натхненним керівникам — директорам Л.Л.Чудновській, С.М.Славуцькій, І.О.Аввакумовій. За створення на базі бібліотеки культурного центру МСМТБ відзначена Муніципальною премією, почесними грамотами Міністерства культури і містецтв України.

Ім'я К. Станіславського музично-театральна бібліотека Харкова носить не випадково. Великий реформатор російської та світової сцени багато разів приїздив до міста, допомагав своєму братові в постановці аматорських спектаклів у харківському Народному домі.

До "Станіславки" їдуть з найдальших кутків Харкова, з віликих міст та невеликих селищ України, дзвонять та

пишуть листи з зарубіжжя — з Росії, Німеччини, Ізраїлю, США, Іспанії, — звідусіль, де живуть харків'яни, наукові працівники та митці, які продовжують працювати та мають інтерес до культури Харкова. Бібліотеку легко знайти в мережі ІНТЕРНЕТ: ім'я К.Станіславського слугує їй найкращим паролем. У різні часи читачами бібліотеки були видатні діячі культури України М.Кармінський, Б.Чичибабін, І. Польский, П. Шокальський, М. Манойло та багато інших. Ось що написав про бібліотеку композитор Марк Кармінський:

Я люблю цю бібліотеку. Й думаю, що любов ця між нами, читачами, й тими, кого йменують співробітницями бібліотеки, є взаємною... Тому що ми їм також дуже потрібні. Тому що вони не просто ходять на службу сюди, а відгукуються на наші запити, реалізують й своє покликання, пов'язавши свою долю з книгою, щасливо знаходять себе в улюбленій справі. А це також висока місія...»

Марка Веніаміновича немає серед живих сім років. Але наприкінці кожного січня у бібліотеці свято — день народження композитора, який залишив тут часточку своєї душі.

Отже, вважаємо, що накопичення та збереження архівних фондів харківських митців, популяризація творчості видатних діячів мистецтва – є неабияким внеском МСМТБ у розвиток українознавства Східної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахмет Т. Краєзнавчий напрямок в діяльності Харківської міської спеціалізованої музично-театральної бібліотеки ім. К.С. Станіславського /Т. Бахмет// VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історчне краєзнавство і культура»: (Наукові доповіді та повідомлення).— Ч.П.— К.-Х.; 1997. — С.337-339.

2. Бахмет Т. Родом из Серебряного Века: [О харьк. музыковеде И.М. Миклашевском и его архиве в ГСМТБ] /Т.БАХМЕТ// Аспекти історичного музикознавства: Дослідження і матріали/ Харк. держ. ін-т мистецтв ім. І.П. Котляревського.— Х.: Прапор, 1998.— С.24-30., библиогр.
3. Бахмет Т. Три писанки для композитора: [М. Карминский в ГСМТБ] /Т.Бахмет // Воспоминания о Марке Карминском.— Х.: 2000.— С.97-117.
4. Бахмет Т. Харьковский габровец Савелий Цыпин: [в ГСМТБ] /Т.Бахмет // Новый Ковчег. №1.: Лит.-худ. альманах.— Х.: 2002.— С.294-296.
5. Бахмет Т. Иосиф Миклашевский и Иосиф Шиллингер на перекрестках музыки и судьбы: [По материалам ахивных фондов ГСМТБ] /Т.Бахмет // Новый Ковчег. №1.: Лит.-худ. альманах.— Х.: Каравелла, 2002.— С.297-303.
6. Бахмет Т. Бібліографічна діяльність музикознавця Йосипа Михайловича Миклашевського // Бібліографічні читання пам'яті українського бібліографа Федора Максименка /Т.Бахмет — Х., 2002.— С.91-115.

Т.П.Гончарова, Н.І.Артюшенко

ВЗАЄМОДІЯ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ БІБЛІОТЕКИ ДЛЯ ЮНАЦТВА ІЗ ЗАКЛАДАМИ ОСВІТИ У СПРАВІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Широкий простір для навчання та патріотичного виховання підростаючого покоління відкрився після

проголошення Декларації про державний суверенітет та Акта про незалежність України .

Українське народознавство – одна із провідних тем, як в освітянських закладах – школах, ПТУ, коледжах, вузах, так і в культурно-освітніх установах - бібліотеках, будинках народної творчості, клубах, оскільки є основою формування в молоді патріотичних та інтернаціональних почуттів, гуманістичної моралі, естетичної культури, готовності до праці, до захисту рідної землі.

Активізації вивчення українського народознавства в шкільних закладах покликані сприяти бібліотечні установи, які будують свою роботу відповідно до шкільних навчальних планів з уроків народознавства (українознавства, культурології, мистецтвознавства, етнографії, фольклору, краєзнавства).

Харківська обласна бібліотека для юнацтва свою роботу за цим напрямком координує з 35-ма школами Московського району міста, але найбільш плідними є стосунки із загально-освітньою школою №97, яку очолює відмінник народної освіти Л.М.Бондаренко. І бібліотека для юнацтва, і педагогічний колектив школи визначили пріоритетні завдання, згідно з якими література з питань народознавства популяризується шляхом індивідуальної роботи та за допомогою різноманітних комплексних масових заходів.

Насамперед фахівці бібліотеки вивчили ступінь укомплектованості фонду літературою з народознавства в бібліотеці школи №97. Дійшли висновку, що її в шкільній бібліотеці недостатньо, а обласна бібліотека має значно більше видань з цієї тематики, оскільки комплектується через "Укрпошту", а також отримує художні твори авторів Харківщини від видавництв "Фоліо", "Слобожанщина", "Майдан", "Крок" та ін. Деякі видання – поетичні збірки

поетів-харків'ян В.Кулика, Н.Супруненко, О.Аулова, П.Гулакова, Т.Гончарової, О.Усенка подарували шкільній бібліотеці і шкільному музейному комплексу "Перемога". Також передали шкільній бібліотеці дублетні видання літератури з історії Харківщини.

Школа підтримує творчі стосунки не тільки з обласною бібліотекою для юнацтва, а й з багатьма громадськими організаціями, творчими осередками, які дарують і шкільному музеєві, і бібліотеці книги, різноманітні інформаційні проспекти про Харків і харків'ян.

Інформаційно-бібліографічний відділ обласної бібліотеки для юнацтва постійно працює над поповненням предметно-тематичної картотеки, систематичної картотеки статей, де виділено рубрики "Українські обряди, звичаї, вірування, прикмети, "Українські релігійні свята".

Індивідуальна робота з учнівською молоддю з вивчення літератури з українознавства здійснюється з урахуванням читацьких запитів та інтересів. Найчастіше учні звертаються до таких тем: "Питання історії України та походження українців", "Родинні свята та обряди", "Народна символіка", "Українська лексика і фразеологія", "Культура і побут Слобожанщини", "Вулиці і площі міста Харкова", "Про пам'ятник Т.Г.Шевченкові в Харкові", "Квіти у фольклорі України тощо. Учнівська молодь активно вивчає літературу про своє рідне місто, цікавиться героями і захисниками міста, не забуває про подвиги своїх дідів і прадідів, які захищали Вітчизну від загарбників, про що розповідається в учнівських творах. Так, наприклад, під час військово-патріотичної акції "Пам'ять" було проведено конкурс на кращий учнівський твір "Ордени і медалі у твоїй сім'ї". У складі журі конкурсу був і представник бібліотеки для юнацтва. Понад 640 учнів із шкіл району представили на конкурс свої твори. Якими зворушливими, гарними і щирими вони були. За рішенням

журі, перше місце було присуджено представникам 7 шкіл району. Перемогла учениця школи №97 Є.Мазанько. У творі "Щасливий талісман", вона розповідає про свого прадіда, який вижив у війні, і, як він вважав, його зберіг талісман - проста алюмінієва ложка, яку отримав від французького партизана. При написанні творів юнаки та дівчата переглянули велику кількість літератури з українознавства, зокрема цікавилися своїми витоками, своїм родоводом, зверталися до українських звичаїв і повір'їв; спілкуючись із своїми прадідусями і прабабусями, водночас вивчали історію свого народу, вчилися патріотизму. Кращі твори були опубліковані в районній газеті "Вісник Московського району", а їх автори нагороджені цінними подарунками.

Виховуючи святе почуття любові до рідної історії, мови, культури краю, бібліотекарі допомагають кожній молодій людині відчути живий зв'язок поколінь, відповідальність як перед минулим, так і перед майбутнім, пробуджують совість, навчають шляхетності.

Земля слобожанська багата звичаями, традиціями, славиться людьми праці, мистецькими талантами. Щоб нагадати, прославити і зберегти славне історичне минуле Харківщини, обласна юнацька бібліотека великої уваги надає наочним заходам. У читальному залі оформлено книжкову виставку-панораму "Духовні джерела Слобожанщини", де представлені книги і періодичні видання про видатних мітців Харкова – поетів Р.Третьякова, В. Романовського, О.Марченка та інших, книги про харківських художників, композиторів, акторів, які постійно відвідують бібліотеку, дарують свої книги. Цікавими були виставки "Українська культура. Історія і сучасність", "Відкриймо історії сторінки" (календар століть). Особливу увагу читачів привернула книжкова виставка "Скарби нашої пам'яті. Жива старовина", яка складається із таких розділів:

1. Народні символи України (хата, моя біла хата, від хліба все - і радість, і життя... і рушник вишиваний, і чарівний світ писанки). 2. Немеркнучі перлини (слова народного дзвін). 3. Одвічні співи Кобзаря (Кобзо моя, дружино вірная). 4. Змалюю світ своїми кольорами (магія барв і ліній, птахи серед квітів). 5. Вічне полум'я горна. 6.Дерево розповідає казки. 7.Подаруйте собі красу (кераміка). 8.Зустріч з народними митцями сьогодення.

Виставка є наочним посібником з українознавства, і читачі з задоволенням використовують її матеріали, готуючись до уроків або семінарських занять. На абонементі увагу читачів привертає виставка "Пусти мене, моя мати, на вулицю погуляти" (українські вечорниці, сватання, весілля).

Як зазначалося, роботу з українознавства бібліотека здійснює відповідно до навчальних програм, бере участь у заходах, які проводить музейний комплекс "Перемога " школи №97. Робота цього музею заслуговує на окрему розповідь і на обов'язкове знайомство з ним широкого загалу бібліотечних працівників, вчителів і молоді, бо тут є на що подивитися, і чого навчитися. В окремій експозиції "Історія Слобідського краю" (а всього в музеї 12 експозицій) містяться матеріали про історичне минуле Харківщини, зібрані у краєзнавчих походах під назвою "Коло відроджених традицій" селами Приколотне, Козача Лопань, Барвінкове, Циркуни. У музеї експонуються старовинні предмети хатнього вжитку, глиняний посуд, український національний одяг. Звичайно ж, учні не тільки збирають старовинні речі, а й обов'язково звертаються до історичних джерел, які розповідають про походження того чи іншого експоната – книг з історії, етнографії, українознавства. У музеї представлено велике розмаїття старовинних рушників, вишитих хрестиком, гладдю.

Учні школи пишуть історико-етнографічний нарис

"Доля рушникова." Ніхто з відвідувачів не залишається байдужим, побачивши ці неповторно гарні витвори народного мистецтва. І самі учні, проводячи екскурсії залами музею, не ховають свого захоплення і з великим задоволенням розповідають про походження того чи іншого експоната. Екскурсоводи школи готуючись до екскурсій, звертаються за посібниками до бібліотеки для юнацтва, де отримують індивідуальну інформацію за темами екскурсії, наприклад, "Традиційні народні свята на Слобожанщині", "Харків. Історія і сучасність", "Храми Харкова " та ін.

Бібліотека для юнацтва є важливим інститутом, що визначає культурну і громадську діяльність в регіоні і, зокрема, у Московському районі міста. Координуючи свою роботу з вивчення українознавства з закладами освіти, вона має визначальний вплив на формування ідеалів молоді, вчить любити рідний край, його культуру.

При читальному залі бібліотеки діє краєзнавчий клуб "Джерело", членами якого є учні середніх шкіл №97 і 140. Нещодавно відбулися такі засідання:

СПРАВЖНІ КОЗАКИ - свято - конкурс.

Перший конкурс: Візитка команди "Козацький кутюр'є." (Виготовлення українського костюма та демонстрація з коментарем); другий конкурс "Ерудит" (З історії української писемності та мови); третій конкурс "Особливості української національної кухні" (Одна найкраща страва з гарбуза).

"НАШІ СЛАВНІ ЗЕМЛЯКИ" – таку називу мав вечір пам'яті, у програмі якого були:

- година цікавих повідомлень " Лицар волі у краї Зазірнім"
(Про легендарного гетьмана та видатного політичного діяча Івана Сірка);

- штрихи до портрета "Перший розум наш" (Про просвітителя та філософа Григорія Сковороду);
- слайдпоказ про діяльність І.Ю.Рєпіна з музичним супроводом "Генії народжуються у провінції";
- бліц - вікторина "Імена промовляють сивими віхами".

"НАРОДНІ СИМВОЛИ УКРАЇНИ " - усний журнал. У ньому були такі сторінки:
"Хата, моя біла хата", "Піч – це мати в хаті", "Від хліба все: і радість, пісня, і життя", "Рушник в житті людини", "Без верби і калини нема України".

"РОЗКОПАЙТЕ ДЖЕРЕЛА У СВОЇХ СЕРЦЯХ" – урок - практикум. Його програма складалася з:
вступного слова краєзнавця "У своїй хаті своя правда, і сила, і воля", поетичної сторінки "Реквієм захисникам України", розповідей учнів про свій родовід "Знати повинен я, відкіль мій рід".
Понад десять років у бібліотеці працює лекторій " СЛОВО РІДНЕ , МОВА РІДНА".

Повернення до історичного минулого, відродження та популяризація українських традицій, звичаїв – головні теми уроків-подорожей "Тої слави козацької повік не забудем".

На уроці "З духовної скарбниці народу" з інформацією для допитливих виступили історик - краєзнавець П.Ф.Бочков і вчителька української мови школи № 97 Л.С.Сліпух, яка розповіла читачам по народні прикмети і повір'я . Потім читачі брали участь у народних іграх -змаганнях "Летіла сорока по зеленому гаю", де звучали українська народна пісня і гумор

Більше половини читачів бібліотеки (їх у бібліотеці
12 тис. – це учнівська молодь. До уваги молоді – книги, альбоми, грамплатівки, відеокасети з народознавства, з якими вони можуть працювати в бібліотеці, взяти на користування додому.

У фойє бібліотеки читачів зустрічає цікава виставка "Добре слово, добре діло,добра планета" (Культура та мистецтво України від минувшини до сьогодення), яку пропонує відділ естетичної освіти і організації дозвілля молоді. Тут процитовано слова поетеси Лідії Шевели:

Сьогоднішнє і давнє – без вузла ,
І час настав цей вузол розв'язати,
Аби полуда з пращура сповзла
І вийшов родовід з курної хати.

Отже, бібліотека для юнацтва "розв'язує вузлики". І сипляться з цих "вузликів" дорогоцінні зерна, які проростають у юних серцях любов'ю до України.

Н.І.Полянська

ВНЕСОК ХДНБ ІМ. В.Г. КОРОЛЕНКА В РОЗВИТОК УКРАЇНОЗНАВСТВА
(ДО 10-РІЧЧЯ ВІДДІЛУ УКРАЇНІКИ)

Останньому десятиріччю минулого століття були притаманні незвичайний інтерес українців до своєї історії, до відродження національної культури і традицій, бажання повернути втрачене і зберегти віднайдені цінності для майбутніх поколінь. Це спонукало до створення в Україні після проголошення незалежності кількох наукових українознавчих центрів. Одним з них є і відділ україніки ХДНБ ім. В.Г.Короленка, який був організований на базі відділів краєзнавчої та науково-бібліографічної роботи 1993 року. Про необхідність існування такого відділу у великій книгозбірні Східного регіону України свідчить також той факт, що подібний відділ уже працював у Харківській

громадській бібліотеці з 1906 р. по 1929 р. Ще в перші роки існування ХГБ почалася популяризація літератури з питань історії українського народу, національної культури, його традицій та обрядів. До 1906 р. українська книга до бібліотеки надходила безсистемно, випадково. І лише з організацією українського відділу почалося справжнє формування фонду україніки. Ініціаторами відкриття відділу були видатні вчені та громадські діячі Д.І.Багалій, М.Ф.Сумцов, Х.Д.Алчевська, Г.Абрамов, М.Міхновський та інші У 1911 р. до 50-річчя від дня смерті українського поета Т.Г.Шевченка відділу було присвоєно його ім'я. Варто відзначити, що на той час жодна з громадських бібліотек Росії не мала національного відділу.

Завданням українського відділу було збирання творів, присвячених Україні, опублікованих не тільки українською мовою, але й іншими, незалежно від місця видання. Відділ проіснував 23 роки. Протягом цього часу було зібрано унікальну колекцію прижиттєвих видань українських письменників, рідкісних книг з українознавства, краєзнавства, цінність яких стає очевидною, якщо врахувати те, що більшість видань придбано в роки активного гоніння на українську культуру з боку російського самодержавства.

1912 року українським відділом було видано перший друкований каталог українських книг.

Отже, відновлення в ХДНБ такого відділу стало продовженням кращих традицій минулого. Але мета відділу україніки та завдання стали набагато ширшими.

Насамперед, коло читачів значно збільшилось і урізніматнилося. Науковці харківських вузів, музеїв є частими користувачами відділу україніки. Учителі середніх шкіл, гімназій, ліцеїв не тільки самі відвідують читальну залу відділу, а й приводять школярів, залучають до науково-дослідної роботи з питань історії, етнографії, культури

українського народу. Численним постійним користувачем відділу стало студентство Харкова. Словом, наші читачі – це історики, філологи, мистецтвознавці, бібліотекарі, громадські діячі, краєзнавці. Різноманітність їх запитів потребує постійної роботи над поповненням підсобного фонду.

Підсобний фонд відділу україніки налічує понад 17 тис. документів і містить книги, періодичні видання, мікрофільми. За змістом фонд універсальний: представлено документи з історії України в цілому і Слобожанщини зокрема, а також з економіки, етнографії, культури, літературознавства, мистецтва тощо.

1995 року товариство "Канадські друзі України" з м.Торонто подарувало ХДНБ фонд літератури української діаспори. Проведена у 2000 році науково-практична конференція "Бібліотека Канадсько-українського центру: досвід роботи та тенденції розвитку" була присвячена 5-річчю цього зібрання. Вона засвідчила необхідність та актуальність роботи такої бібліотеки. Зараз на її базі створюється колекція екстеріорики. Досвід роботи з користувачами підказує, що документи фонду екстеріорики надають велику допомогу в дослідницькій роботі вченим-українознавцям.

Для надання оперативної інформації з питань українознавства у відділі створено довідково-бібліографічний апарат. Основу його складають алфавітний та систематичний каталоги підсобного фонду та фонду екстеріорики; каталог періодичних видань української діаспори; систематичний краєзнавчий каталог "Харківщина"; хронологічний каталог "Місцевий друк". Доповнюють ДБА різноманітні картотеки (систематична картотека статей "Україніка", картотека назв вулиць Харкова, пам'ятних дат України і Харківщини). Кілька років створювалась змішана електронна база даних "Діячі Слобожанщини". З переходом ХДНБ на нову

програму роботи “IRBIS” зараз розпочинається створення електронної фактографічної бази даних пам’ятних дат універсального характеру. Це буде картотека про видатних діячів України, зокрема Слобожанщини, про знаменні події, дати, історичні факти.

Істотно доповнюють довідково-бібліографічний апарат рукописні спогади краєзнавців про події, свідками яких вони були, діячів культури і мистецтва. Неабияку цінність в одержанні інформації про Харківщину мають фотоальбоми, де зібрані зображення визначних архітектурних пам’яток міста, як то: культових споруд, будівель громадянського призначення, житлових будинків, видів харківських вулиць у XIX і XX століттях.

Створення відділу україніки розширило можливості бібліографічно-видавничої діяльності. Із трьох діючих секторів відділу два повністю зайняті у сфері підготовки до друку україно- та краєзнавчих бібліографічних посібників. Так, сектор національної бібліографії в рамках дослідження репертуару української книги 1798 – 1923 рр. підготував до друку 6 випусків друкованого каталогу “Книги українською мовою у фондах ХДНБ ім. В.Г.Короленка, 1798 – 1923 рр.”, “Українська преса у фонді ХДНБ ім. В.Г.Короленка: Друкований каталог. Вип. 1: Газети (1817 – 1923)”, “Українські періодичні видання у фонді ХДНБ ім. В.Г.Короленка: Друкований каталог. Вип. 1: Журнали (1816 – 1917)”, “Українські періодичні видання у фонді ХДНБ ім. В.Г.Короленка: Друкований каталог. Вип. 2: Журнали (1918 – 1923)”, “Сторінки історії Центральної Ради”.

Краєзнавча бібліографія, безперечно, є складовою частиною українознавчої. Тому великого значення в ХДНБ надається укладанню краєзнавчих бібліографічних покажчиків. Серед видань останнього десятиріччя переважають персональні та біобібліографічні покажчики,

покажчики змісту місцевої періодики та тематичні. Великий інтерес у користувачів викликали посібники “Історія Слобідської України”, “ХДНБ ім. В.Г.Короленка: До 110-річчя від дня заснування”, “Історія Харківської єпархії: До 200-річчя заснування”, “XII Археологічний з’їзд у Харкові: До 100-річчя проведення” та ін.

Для дослідження історії рідного краю неоціненне значення має вивчення місцевих періодичних видань. Адже на їх сторінках відображене життя Харківщини в різноманітних його проявах, історія окремих підприємств, наукових та навчальних закладів, перебування в нашому краї видатних особистостей тощо. Тому покажчики змісту “Харьков и губерния на страницах газеты «Харьковские губернские ведомости» (6 випусків), «Літературного журналу», журналу «Пламя», газети «Южный край» користуються великою популярністю у читачів.

Більшість персональних та біобібліографічних покажчиків, підготовлених до друку співробітниками відділу україніки, виходять у серіях “Повернені імена” (з 1992 р.), “Діячі української діаспори” (з 1996 р.), “Краєзнавці Слобожанщини” (з 1999 р.).

Сама назва серії “Повернені імена” говорить про те, що посібники присвячені діячам української культури, репресованим у 20-30-і рр. XX ст. Їх імена і творчість, навіть після реабілітації, довгий час замовчувались. І саме в роки незалежності громадськість відкрила для себе творчість М.Куліша, М.Хвильового, Г.Хоткевича, В.Винниченка, О.Досвітнього, В.Свідзинського і багатьох інших.

Серія “Діячі української діаспори” присвячена тим, хто вимушено за різних обставин залишив Батьківщину, але не втратив любові до неї. Такі покажчики дозволяють глибше пізнати творчість митців діаспори, діяльність котрих часто починалась в Україні. Серед них: “Український письменник і

політичний діяч Іван Багряний (1906 – 1963)", "Юрій Клен – поет, перкладач, літературознавець (1891 – 1947)", "Святослав Гординський – письменник і митець (1906 – 1993)", "Українська письменниця Докія Гуменна (1904 – 1996)". На базі фонду екстеріорики видано також каталоги книжкових виставок "Харків і харків'яни у виданнях української діаспори", "Митці поза Батьківщиною".

У серії "Краєзнавці Слобожанщини" виходять біобібліографічні покажчики, присвячені діяльності дослідників історії нашого краю.

Відділ україніки здійснює також велику просвітницьку, популяризаторську роботу. Творчі зв'язки з товариствами "Просвіта", "Меморіал", Товариством охорони пам'яток історії і культури, клубом писанкарів, Спілкою краєзнавців та іншими організаціями дають можливість активізувати відродження національної культури, мови.

Співробітники відділу україніки є безпосередніми учасниками Багаліївських, Сумцовських, Слобожанських читань, різноманітних історичних та краєзнавчих наукових конференцій, що проводяться у Харкові. Саме відділ україніки зіграв посередницьку роль у справі участі ХДНБ ім. В.Г.Короленка як співзасновника у створенні минулого року на базі Харківського гуманітарного інституту "Народна українська академія" Харківського центру українознавства.

У відділі, крім традиційних методів популяризації літератури, як-то: книжкові виставки, виставки-перегляди, бібліографічні огляди тощо, широко використовуються і нетрадиційні засоби. Так, у відділі організовано постійнодіючу виставку виробів майстрів Будянського фаянсового заводу, часто експонуються виставки живопису як професійних художників, так і живописців-аматорів, учнів

творчих студій. Виставки художніх робіт супроводжуються показом книг відповідної тематики.

При відділі україніки вже 25 років працює клуб "Краєзнавець". Він об'єднує людей різних професій, освітнього та вікового рівнів, любителів і популяризаторів культури, історії, традицій слобожан. На його щомісячних засіданнях, які мають назву "краєзнавчі читання", розглядаються питання історії нашого краю, охорони пам'яток історії і культури, діяльності видатних земляків – учених, художників, архітекторів, письменників, артистів.

Заслугою членів клубу "Краєзнавець" можна вважати сприяння у справі перейменування харківських вулиць та площ, повернення їм історичних назв, відкриття меморіальних дошок І.Дунаєвському, І.Слатіну, Д.Карбишеву та іншим видатним діячам, які жили і творили в нашому місті.

Діяльності клубу присвячено багато публікацій у місцевій періодиці. Матеріали його засідань зібрано в посібнику "Сто краєзнавчих читань: Хроніка і зміст". Видано 3 його випуски.

Інтерес до історії України підтверджується помітною активізацією читацьких запитів. Так, щорічно відділ обслуговує понад 2600 користувачів, збільшується число відвідувань відділу читачами (до 12000 на рік), книговидача (75000 одиниць), зросла і кількість бібліографічних довідок. Їх щорічно виконується близько 8 тис.

Працівниками відділу україніки щорічно надається понад 25 –30 письмових бібліографічних довідок. Замовниками є жителі не тільки українських міст, а й близького та далекого зарубіжжя. При одержанні запитів та відповіді на них використовуються можливості електронної пошти.

Багато зарубіжних дослідників безпосередньо відвідують відділ україніки, використовуючи у своїй діяльності його бібліографічні ресурси. У цьому ми вбачаємо додаткові можливості пропаганди української культури, історії, літератури. Протягом минулого десятиріччя у відділі працювали вчені США, Сербії, Канади, Німеччини.

Відділ україніки веде велику наукову роботу. Крім участі в згаданих наукових конференціях з питань українознавства та краєзнавства, фахівці відділу готують статті та рецензії до фахових журналів, наукових збірників, харківських періодичних видань. Працівники відділу україніки беруть активну участь у роботі редколегій серії "Харківський біографічний словник", журналу "Віра і Розум", окремих збірок, що видаються в нашому місті.

Сподіваємося проводити і надалі активну культурно-просвітницьку, науково-дослідну роботу з питань українознавства та краєзнавства.

В.Д.Ракитянська

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА УНІВЕРСАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА НА РИНКУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОСЛУГ РЕГІОНУ: ПИТАННЯ ПОЗИЦІОНУВАННЯ

На початку третього тисячоліття світ стрімко змінюється. Найбільш радикальні зміни відбуваються в інформаційній сфері суспільства, що починає посідати найважливе місце в житті й професійній діяльності людей.

Останні досягнення в галузі інформатики і їх поширення в усіх сферах діяльності людини дають безпрецедентні можливості для розвитку науки, освіти і культури, для реалізації творчого потенціалу особистості.

Підтверджуються прогнози футурологів: попереду на нас чекає інформаційне суспільство, яке буде сформоване в розвинутих державах протягом найближчих 20 - 30 років. Головним продуктом виробництва в ньому стануть знання, а основна частина соціально активного населення буде зайнята саме в інформаційній сфері.

За таких умов у багато разів підвищиться значимість бібліотек, які не лише поширюють нові знання, відкриття і технічні досягнення, а й активно сприяють формуванню нової інформаційної культури.

Ринок інформаційних послуг у Харківській області надзвичайно розвинутий і постійно розширюється. Окрім 2237 бібліотек різних систем і відомств з їх традиційними ресурсами, сьогодні у Харкові існує велика кількість інформаційних агентств, довідкових служб і служб пошуку, акціонерних товариств і приватних інформаційних підприємств, провайдерських центрів, центрів сприяння бізнесу, а також підприємство науково -технічної і економічної інформації Східного регіону. Крім того, функціонують безліч Інтернет-кафе, Інтернет-офісів, комп'ютерних клубів.

Сфера бізнесу, торгівлі, банківської та бухгалтерської справи, юриспруденції охоплені мережею комерційних інформаційних агентств. У більшості галузей промисловості та органів влади активно діють власні інформаційні служби. Інформація, що створюється і акумулюється, використовується виключно для службових потреб. Значна частина такої інформації була б корисною для широкого загалу, але доступ до неї обмежений або коштує дорого. Крім того, комерційні інформаційні агентства і галузеві інформаційні служби не зацікавлені у наданні консультаційної допомоги і навчанні користувачів.

У Харківській області налічується 1006 загальноосвітніх навчальних закладів, 53 професійно-технічних заклади, 85 вузів, де навчаються 214 тис. студентів; 46 ліцеїв, гімназій, навчально-виробничих комплексів, 1 колегіум, 2 вищих професійно-технічних училища, 2 центри професійної освіти. Крім того, існує 217 наукових установ, 8 наукових об'єктів, що становлять національне надбання України. Тобто саме на представників цих закладів – науковців, викладачів, студентів, учнів – повинна перш за все спрямовуватися сьогодні діяльність бібліотек з надання доступу до інформації та з формування нової інформаційної культури.

Інформаційна політика Харківської обласної універсальної наукової бібліотеки сьогодні – це і традиційне інформаційно-бібліотечне обслуговування, і створення власного електронного інформаційного продукту, і надання можливостей використання інформаційного потенціалу Інтернету, і підготовка користувачів до новонароджуваного суспільства знань. Роботи з автоматизації інформаційно-бібліотечних процесів здійснюються в бібліотеці із 1994 року, а з 1996 року бібліотека почала створювати власні інформаційні продукти, віддаючи перевагу краєзнавству. Універсальний бібліографічний покажчик "Харківщина" – своєрідний бібліографічний літопис життя області, починаючи із 1997 року готується за допомогою СУБД CDS ISIS і вже існує база даних за 1997 - 2002 рр. – понад 8 тис. записів.

Крім аналітичної інформації, великої уваги надається створенню баз фактографічної інформації, до яких звертаються люди різних професій. Із 1998 по 2003 роки інформацією про знаменні і пам'ятні дати Харківщини можна користовуватися в електронному варіанті. База

фактографічної інформації "Знаменні і пам'ятні дати Харківщини" - 2800 записів.

Діяльність як професійних, так і самодіяльних діячів мистецтв, культурологів, національно-культурних товариств і фондів, а також робота бібліотечних, музейних, клубних закладів відображається в базі даних аналітичної і фактографічної інформації «Культурне життя Харківської області", яка налічує понад 12 тис. записів.

Відправною точкою в активному використанні Інтернет для бібліотеки стало створення в 1998 році за допомогою Міжнародного фонду "Відродження" Центру Інтернет, який у подальшому отримав підтримку обласної державної адміністрації. З лютого 2002 року Центр Інтернет діє за допомогою гранту Посольства США (проект LEAP) у розширеному вигляді (8 робочих місць, виділена лінія зі швидкістю 128 Кбіт/сек).

Для допомоги читачам у використанні Інтернет-технологій підготовлено шість випусків рекомендаційних списків сайтів: "Довідкові видання в Інтернет", "Харків: погляд крізь Інтернет", "Пошукові системи", "Реферати в Інтернет", "Пошук роботи в Інтернет", "Законодавство в Інтернет".

Реалізуючи свою інформаційну політику, у поточному році бібліотека створила власний Web-сайт http://www.library.kharkov.ua, який розглядається як перший крок до створення в майбутньому регіонального корпоративного інформаційного порталу " Харківщина". На сайті виділені розділи: "Бібліотека", "Фахівцям", "Харківщина", "Карта сайту" і "Контакти".

Наша Web-сторінка пропонує:

- невеликий екскурс в історію бібліотеки, що знайомить з основними етапами її розвитку

- довідкову інформацію про послуги і ресурси бібліотеки
- інформаційні ресурси (перелік каталогів і картотек, списки періодичних видань)
- розділ **“Фахівцям”** пропонує фахову інформацію для наших колег
  - законодавчі матеріали
  - актуальні методичні розробки
  - цікаві лінки (посилання на веб-сайти бібліотек України, навчальних закладів, що готують фахівців для бібліотек)
  - інформацію про ресурси обласного обмінного фонду

  На сайті вміщені також повнотекстові матеріали наших видань:
  - бібліографічні матеріали
  - оглядова інформація
  - аналітичні, статистичні, методичні матеріали за останні 5 років

  Розділ “Харківщина” пропонує:
  -унікальне видання “Календар знаменних і пам’ятних дат Харківщини”
  -історичний нарис про область
  -інформацію про райони області
  -огляди культурного життя регіону

Матеріали можна умовно поділити на ті, що розкривають ресурсний потенціал бібліотеки (фонди, послуги, сервіс, персонал), і на ті, що презентують потенціал регіону. На сайті окреслено місце, де буде створюватись регіональний корпоративний інформаційний портал “Харківщина”. На сьогодні тут представлено погляд на регіон через призму власного інформаційного продукту бібліотеки.

Сайт вже сьогодні має елементи порталу: вебліографічні списки надають не тільки характеристику веб-ресурсів, а й можливість швидкої навігації в запропонованих Інтернет - ресурсах безпосередньо з нашого сайта, у тому числі до регіональних інформаційних ресурсів. Вебліографічний список "Харків: погляд крізь Інтернет" починається з офіційних сайтів обласної державної адміністрації і міської ради, за допомогою яких користувачі мають доступ до повнотекстових баз даних документів органів влади.

Web-сторінка за півроку вже двічі змінювалася. Змінився її дизайн, структура і наповнення. Це необхідно для оптимізації роботи користувачів, для більш виразного Інтернет-обличчя бібліотеки, а в подальшому для створення інформаційного порталу.

У регіоні зараз діє декілька інформаційних web-сайтів, які мають за мету структурувати Інтернет-ресурси Харкова: "Харьковский информационный комплекс", "Weblist каталог интернет- ресурсов Харькова", "Welcome to Kharkov", "Харьковский портал", "Восточный базар" та інші. Різні за змістом, об'ємом каталогів, рубрикаторами вони мають спільні риси. Це інформаційний продукт, за яким не вбачається конкретна організація і за створенням якого не стоїть комерційний проект.

Зробивши перший крок до майбутнього регіонального корпоративного інформаційного порталу " Харківщина", у бібліотеці окреслено план дій з реалізації проекту:

- визначення мети сервісу;
- структурні зміни в бібліотеці (створення регіонального центру інформації "Харківщина");
- якісні зміни в підготовці кадрів (безперервна освіта);

- аналіз інформаційних ресурсів регіону;
- аналіз можливостей потенційних конкурентів та партнерів;
- визначення сфер суспільного життя, про які бракує інформації або які не представлена в електронному вигляді;
- вивчення потреб потенційних користувачів інформації;
- визначення критеріїв відбору (посилання, партнери, сайти);
- розробка структури порталу (дружній інтерфейс, каталогізація, забезпечення можливості розвитку);
- технічне забезпечення організації порталу;
- забезпечення доступу до інформації діючих баз даних бібліотеки;
- збір та обробка інформації про регіон;
- забезпечення моніторингу послуг, підтримка зворотного зв'язку з користувачами, що вже і зараз має місце.

Головну мету як сайту, так і інформаційного порталу ми вбачаємо в сприянні соціально-економічному розвитку регіону шляхом представлення своєчасної і повноцінної інформації про область, що створюватиме позитивний імідж регіону в державі і на міжнародному рівні.

З метою більш активного менеджменту інформаційних процесів, що відбуваються в бібліотеці на новому рівні, було переглянуто структуру бібліотеки. На базі бібліографічного відділу та відділу інформації з питань культури і мистецтва організовано регіональний центр інформації "Харківщина", завданням якого є не тільки сервісне обслуговування користувачів інформації ОУНБ, а й налагодження контактів з метою створення нових видів інформації для дистанційного користування. Центр складається із чотирьох секторів: довідково-бібліографічний, інформаційно-аналітичний, сектор інформації з питань культури і мистецтва і сектор

краєзнавства. За кожним із секторів закріплено власні функції щодо реалізації нової інформаційної політики книгозбірні.

Так, довідково-бібліографічний сектор здійснює обслуговування читачів у традиційному режимі; на інформаційно-аналітичний сектор (це новостворений підрозділ) покладено вивчення інформаційної ситуації в регіоні, а також комунікативні функції щодо встановлення тісних контактів з різними громадськими організаціями та іншими партнерами для формування нових тематичних баз даних оглядово-аналітичної і фактографічної інформації; сектор краєзнавства створює універсальний, найбільш вагомий і популярний інформаційний ресурс з життя регіону; сектор інформації з питань культури і мистецтва також створює базу даних "Культурне життя Харківської області". Тобто регіональний центр інформації "Харківщина" є головним постачальником інформації як у традиційному паперовому так і в електронному вигляді для поповнення сайту ХОУНБ.

Відділ автоматизації і комп'ютерних технологій, який відповідає за роботу Центру Інтернет, має в своєму штаті бібліотекаря-консультанта Центру Інтернет, у завдання якого входить, окрім консультаційної допомоги читачам, створення вебліографії. Вебліографічні списки створюють також фахівців інших підрозділів бібліотеки, наприклад, інформаційно - аналітичного сектору, науково-методичного відділу. Це один із елементів професійної і загальноосвітньої підготовки бібліотечних працівників як інженерів знань для інформаційного суспільства вже сьогодні. У системі неперервної освіти бібліотекарів з 1995 року введено як пріоритетне навчання нових інформаційних технологій і технологій Інтернет.

Загальний менеджмент здійснює заступник директора з інноваційної діяльності.

Сьогодні в рамках підготовки до створення регіонального інформаційного порталу бібліотекою готуються вебліографічні матеріали, пов'язані з життям регіону. Це і "Харків: погляд крізь Інтернет", і "Освіта Харківщини", "Заклади культури і мистецтв Харківщини", "Засоби масової інформації Харківської області". У стадії розробки – матеріали про громадські організації та політичні партії.

Структура порталу бачиться такою:

- Харківська область
- Адміністративно - територіальний поділ
- Органи влади
- Статистика
- Промисловість
- Сільське господарство
- Наука, освіта
- Охорона здоров'я
- Культура, мистецтво
- Спорт
- Туризм
- Засоби масової інформації
- Громадські організації і політичні партії
- Працевлаштування

На наш погляд, портал повинен виконувати функції путівника по електронних ресурсах регіону і ні в якому разі не акумулювати інформацію, що швидко застаріває. За якість та актуальність такої інформації повинен нести відповідальність її власник. Зрозуміло, що окрім забезпечення доступу до регіональних інформаційних ресурсів портал повинен також здійснювати навігацію і

семантичний пошук в інших ресурсах Інтернет. Технічних перешкод для цього немає, а внесок у побудову громадянського суспільства буде значним.

Оскільки кількість сайтів значно перевищує кількість видавництв, а Інтернет є надзвичайно важливою частиною культурної та історичної спадщини людства, вільний доступ до світової інформації та формування нової інформаційної культури населення є сьогодні пріоритетним напрямком діяльності ОУНБ, що сприятиме поступовому органічному входженню України в майбутнє суспільство знань.

В.В. Сєдих, М.Г. Войнова

ПРИВАТНІ БІБЛІОТЕКИ " ЗОЛОТОГО ВІКУ" УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХУП – ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХУШ СТ.)

Період з другої половини ХУП століття до останньої чверті ХУШ ст. – це пасіонарний виплеск української культури. Дух нації міцнів, зростав: формувалася нова національна еліта; докорінно оновлювались світські національні соціальні інститути та створювались нові; навіть консервативне релігійне життя стає динамічнішим, переймаючись деяким впливом протестантизму та організаційно – впливом католицизму; письменність поширюється серед усіх верств населення. Українські інтелектуали були готові представити програму, за якою Київ мав би стати другим Єрусалимом, центром духовного тяжіння слов'янських народів.

Таке завдання та загальне духовне піднесення було б неможливе без ґрунтовної інформаційної бази, тому потужно розвивались видавнича й бібліотечна справа. Друкарні і бібліотеки постають на всіх українських землях від Галичини

до Слобожанщини. Формується бібліотечна мережа, яку вперше спробував дослідити Д. Балика. Однак особливості її становлення, формування залишаються до кінця не дослідженими, особливо підсистема приватних бібліотек, хоча вони привертали увагу українських та російських учених різних поколінь (С. Голубєв, С. Маслов, І. Каганов, Я. Ісаєвич, Ф. Луцька. І. Лосієвський. І. Корнейчик [4, 5, 7, 11, 12]). Проте узагальнюючих праць ще немає.

Загальний потяг до освіти, формування сталих особистих інформаційних потреб, традиції бібліофільства, що сягають доби Київської Русі, викликають широке захоплення книгозбиранням. Ніколи до цього часу в Україні не було стільки приватних книгозбірень, ніколи серед їх власників не були майже всі прошарки населення, ніколи не було так багато великих особистих бібліотек (від кількох сотень до кількох тисяч примірників. Бібліотека Ф. Прокоповича, наприклад налічувала 4000 примірників.

До того ж їх формування зумовлював цікавий психологічний феномен (постійний у просторі і часі) – вони задовольняли потребу в особливому читанні. Це означає, що так читати можна тільки власну книгу, тобто багатократно перечитувати, іноді з підкресленнями, позначками, обирати якусь книгу під певний настрій, читати її швидко чи повільно, не обмежуючи себе часом, залишати деякі книги непрочитаними і т.п.

Така бібліотека виконувала функції робочого інструментарію, забезпечувала духовний розвиток та дозвілля. Звичайно, її фонд був упорядкованим, іноді відбивався в каталозі, надійно зберігався, а після смерті її власника заповідався нащадкам або навчальним закладам, монастирям тощо. Майже анекдотично сприймаються написи на книгах, які б мали забезпечувати їх збереження: “Хай ця книга перебуває в цій церкві вічно, а хто її візьме, хай буде

проклятий, хай буде засуджений на невгасимий вогонь і хай точить його невсипущий черв'як", чи двовірш: "Хто би мав цю книгу вкрасти, // Тому сім літ свині пасти" [19].

Власниками книгозбірня сприймалась як найвища цінність. Згадаємо елегію С.Яворського написану ним до каталогу бібліотеки:

"В путь вирушайте, книжки, що часто
гортав я і пестив,
В путь, моє сяйво, ідіть. Втіха й окраса
Моя.
Іншим щасливим душам поживою будьте
Однині,
Інші блаженні серця нектаром вашим
Поїть."

(Переклад М. Зерова)

Переважна більшість книг купувалась на внутрішньому ринку, який був насичений друкованими і рукописними книгами. Частина замовлялась з-за кордону, у тому числі й періодичні видання. Звичайно таке могли дозволити собі найзаможніші із власників. Парадних бібліотек, які б мали "показушний" характер майже не було. Дійсно, приватні книгозбірні ще не були масовим явище, але ставали типовим атрибутом українського суспільства, як люди із шаблею та рушницею.

Така бібліотека формувалась протягом життя у відповідності із зацікавленнями її власника. Слід підкреслити, що це було саме книжкове зібрання, а не колекція, яка обмежена завзятим накопиченням книг певного спрямування: раритетів, рукописів, незвичайного формату, одного автора і т.п. Тому приватні бібліотеки відіграють непересічну роль у вивчені як особи її власника (скажи мені, що ти читаєш, і я скажу, хто ти), так і певного історичного часу, а саме "золотого віку" української культури.

Отже, приватна бібліотека – це систематизоване зібрання документів, яка включає твори друку, рукописи, об’єднані тематично, жанрово, сформоване у відповідності із потребами власника в накопиченні знань, духовного дозвілля.

Потяг до освіти, освіченість, певний рівень культури, інформаційна малопотужність існуючих громадських книгозбірень викликали широке захоплення книгозбиранням, стимулювали розвиток приватних бібліотек. Їх власниками були представники урядових кіл, козацька старшина, духовенство, фахівці, письменники, учені, іноді заможні міщани. Найбільші, найзмістовніші книгозбірні мали вище духовенство та козацька старшина.

Духовенство – це привілейований клас, митрополити, єпископи були в Україні – Русі людьми освіченими. Вони брали участь в управлінні державою, виконували дипломатичні доручення, мирили гетьманів, старшину, клопотали про засуджених, писали наукові трактати тощо. Навіть із приєднанням України до Росії (Московської держави) українське духовенство свідомо довгий час трималося цілком відокремлено, у більшості своїй не підтримавши цього акту.

Звичайно, в їхніх приватних книгозбірнях була представлена здебільшого богословська та богослужбова література (професійна бібліотека). Це були книги святих отців, різноманітні Біблії, казнодійна, полемічна література. Крім релігійних книг, обов’язковим атрибутом такої книгозбірні була світська література з різних галузей знань, практичної діяльності. Це книги з точних, природничих наук, зокрема з математики, астрономії, медицини. Гуманітарна книга була представлена античними та тогочасними авторами: Цицероном. Аристотелем, Гомером, Есхілом,
Є. Роттердамським, Ф. Беконом, Н. Маккіавелі тощо. За

способом документування це були друковані або рукописні книги, написані різними мовами. Так, на Правобережній Україні у приватних бібліотеках було більше польських книг, ніж на Лівобережній. Взагалі ж мовою наукових трактатів була латина або грецька.

Саме таку книгозбірню мав видатний церковний і культурний діяч Петро Могила (1596–1647). Архімандрит Києво-Печерської Лаври, митрополит Київський, ректор Київської колегії, учений-психолог зібрав велику бібліотеку числом 3 тисячі книг. Це була типово робоча бібліотека і "ліки для душі", що підтверджують маргіналії. Крім богословської літератури, у ній були широко представлені праці античних авторів Овідія, Цицерона, Сенеки, Горація, Ювенала та інших; твори гуманістів епохи Відродження: Р.Агріколи, Я.Понтана, Р.Турнера, Н.Маккіавелі, Ж.Бодека тощо. Наявність останніх засвідчувала, що в Україні державно-правові проблеми були актуальними, широко відомими, у той час як в Московській державі вони залишались забороненими навіть у ХУШ ст. Серед світської літератури переважали праці гуманітарного змісту, але П.Могила цікавився також точними, природничими науками. Це підтверджено наявністю в його бібліотеці твору "Саменова труба" (про винахід телескопа) та багатьох інших. До того ж цікавим є факт наявності значої кількості палеотипів у книжковому зібранні, у т.ч. надрукованих у слов'янських землях, що засвідчує глибоку повагу ввласника до феномену "книга". Насамкінець відзначимо, що бібліотеку П.Могила за традицією заповідав Київській колегії [4].

Таким чином, зміст книгозбірні П.Могили засвідчує його глибокий інтелект, широкий кругозір, який виходив за межі релігійно-церковних проблем та охоплював різноманітні сфери діяльності, галузі науки, культури, освіти різних часів і народів. Такими ж насиченими змістовно були

приватні книгозбірні М.Смотрицького [9, 10], С.Яворського [7, 11], Ф.Прокоповича [3, 18], І.Горленка [7].

Книжність за традицією не обійшла й монахів. Їхні бібліотеки налічували від 16 до 40 книг та містили переважно богослужбову літературу. Але репертуар їхнього читання не обмежувався власними книжками. Вони були актив-ними читачами бібліотек навчальних закладів та монастирів. Іноді, взявши з громадської бібліотеки книги, не повертали їх до самої смерті. Так, архімандрит Києво-братського училищного монастиря С. Ляскоронський (помер у 1754 р.) мав 36 друкованих і рукописних книг, написаних німецькою, французькою, слов'янськими мовами. Серед них, крім богослужбової літератури, була представлена філософ-ська, історична, з риторики, а також навчальні посібники.

Отже, вище біле і чорне духовенство, судячи з його приватних бібліотек, безперечно, було духовною елітою українського суспільства..

Особливе значення для встановлення історичної правди мають дослідження книгозбірень української козацької старшини. Побутує думка про бездуховність козацтва. Але пошана до освіти, церкви, книжність, бібліофільство, намагання їх підтримати, зміцнити, що була притаманна багатьом керманичам козацтва, на наш погляд, це спростовує. Духовність агресорам, руйнівникам непотрібна.

Козацька старшина була військовою та адміністративною керівною верхівкою Запорізької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини та Слобідської України. До її складу входили: гетьман, полковники, кошові отамани, судді, писарі, бунчукові товариші тощо. У свою чергу, старшина поділялась на генеральну та полкову. Це також був привілейований клас, але сформований не за походженням, а за винятковими здібностями, до того ж виборний.

Звичайно, що фах, спосіб життя старшини не налаштовував на книгозбирання, бібліофільство. Але козацькі книгозбірні – факт доведений, незаперечний, оскільки є задокументованим. Причому книгозбірні мали як "польові", так і "кабінетні" старшини. Їх тематичний діапазон охоплював різні сфери духовного життя та соціальної практики. Це релігійна література (глибока, вкорінена повага до віри), світська (пошана до знань, світової культури). У кожній бібліотеці була Біблія, іноді різними мовами, наукові книги з природничих, гуманітарних наук. Так, козацька старшина віддавала перевагу науковим працям з природознавства, зокрема з географії, медицини; картам і атласам. Але користувалась популярністю й філософська, історична, художня та література з мовознавства. Поруч з друкованими виданнями вони збирали давні рукописи, хроніки, обмінювались книгами з іншими книголюбами. Великі за кількістю книгозбірні упорядковувались за форматом, всередині – за галузевими відділами, що відображались навіть у рукописних каталогах.

Власні книгозбірні мали гетьмани України І. Мазепа, К.Розумовський, представники козацької старшини Я.Маркович, М.Хоменко, П.Апостол, І.Новицький, С. Шашке-вич та інші [1, 2 , 6 , 15 , 17 , 20, 21].

Гетьман України, меценат, поет І. Мазепа збирав бібліотеку протягом 30 років. Вона знаходилась у гетьманській резиденції – Батурині, де й загинула після кривавого погрому міста, вчиненого російськими військами. Отже, до нашого часу збереглися тільки книги, подаровані гетьманом церквам, монастирям, окремим особам. Залишки бібліотеки дозволяють реконструювати її зміст. Тут була богослужбова, богословська, світська література, у т.ч.

художня, довідкова. Рідкісна книга була представлена рукописами, стародруками. Серед них було й Пересопницьке Євангеліє, рукопис, писаний на тонкому пергаменті. І. Мазепа подарував його єпископській кафедрі у Переяславі [15 , 17 , 21].

Залишилось цікаве свідчення французького дипломата Жана Балюза про ставлення І.Мазепи до книгозбірні. Спілкуючись із гетьманом, він показував йому свою колекцію зброї, одну із найкращих, яку доводилось бачити дипломату, а також добірну бібліотеку. Вартий уваги факт: професійний воїн, державний діяч одночасно вихваляється звичайною та духовною зброєю.

Завдяки щоденникам, що вела старшина, до нас дійшли відомості про їхні книгозбірні. Особливо "пощастило" нащадкам із щоденником Я. Марковича, бунчукового товариша, який вів його протягом 50 років. Він був європейськи освіченою людиною, знав кілька мов, особливо цікавився історією, до того ж мав значні статки, що й дозволило йому укомплектувати цікаву бібліотеку. Вона налічувала 345 томів з різних галузей знання. Головним чином це праці теологів, філософів, істориків, довідкова література, наприклад, "Великий історичний словник", французько-російський та російсько-французький словники. Оскільки Я.Маркович захоплювався медициною, то в бібліотеці були й медичні книги, багато періодичних видань передплачувалося з-за кордону. У щоденнику він повідомив, що групує книги за форматом, а далі – за галузями знань, що має каталог, а в його книжковій колекції переважають рукописні книги. Я. Маркович був "відкритим" книжником, тобто давав книги знайомим, але при цьому нотував, кому віддав і коли книгу повернули. Дітям та онукам, які навчались у Києві, він давав книги, які допомагали їм у навчанні [1,2,8].

Насамкінець, зупинимося на книгозбірні Самійла Величка, що жив на зламі ХУП-ХУШ ст. Це був канцелярист війська Запорозького, який уславився написанням "літопису", відомого в історичній літературі як козацький літопис Величка. Він з’явився в рукописному вигляді в 1720 році та охоплює події від 1648 по 1700 рік. Це – наймонументальнішій твір, який знала давня українська історіографія.

Важко навіть визначити, що це – науковий чи художній твір. Переважна більшість учених вважає його багатовимірним, це і літопис, і історичне дослідження, і художній, і публіцистичний твір, і збірка документів. Але всі згодні в одному: йому немає рівних у тогочасній культурі.

Природно, що для написання літопису була потрібна величезна документографічна база, частина якої була зібрана автором власноруч. Про це він пише у тому-таки літописі: зберігаю колекцію документів, маю власну бібліотеку. Вона одночасно лікувала його і від душевних хвороб: "Бо чи може в печалі щось швидше стати ліком, як той же книжковий, пильно й до речі вжитий, медикамент? Пізнав я те сам, коли сам мав скорботу: читаючи та слухаючи книжки і дізнаючись з них про всілякі пригоди й біди, я вчився зносити терпляче і власні знегоди" [20].

Читаючи багато, бачачи на власні очі наслідки руїни, безлюдні міста і замки, поля, вкриті бур'яном, він ставить собі питання: що сталося з цією землею? Він розшукує козацькі літописи, збирає книги, у яких йдеться про минулі часи. Так поступово формується його бібліотека.

Звичайно, що книгозбірня не збереглася, її залишки виявила В. П. Колосова в московських архівах. Це сім книжок з автографом: "З книг Самоїла Величка, канцеляриста". Зміст бібліотеки можна уявити із даних, наведених у самому літописі. У ній могли бути такі твори:

"Війна домова" С. Твардовського, історичні хроніки, "Синопсис" і "Скарбниця" І. Галятовського, праці Д. Туптала, Л.Барановича, І.Максимовича, "Вечеря духовна" С. Полоцького, друковані польські конституції, "Звільнення Єрусалима" Т. Тассо, поезії тощо. Поезію він розглядав як історичне джерело, хоча не цурався його естетики. Отже, це була книгозбірня історика, до якої входили друковані, рукописні книги різними мовами [20].

Таким чином, приватні бібліотеки "золотого віку" є неоціненним джерелом дослідження культурних традицій, загального стану духовності українського суспільства в цілому та його національної еліти, яка за рівнем освіченості не поступилася іншим європейським народам, її інформаційний потенціал був таким, що за сприятливих соціально-політичних обставин Україна могла б стати духовним центром східнослов'янського світу.

ЛІТЕРАТУРА

1.Апанович Е. М. Рукописная светская книга ХУШ в. на Украине: Ист. сб. / Е. М. Апанович. –К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
2. Апанович О. "Щоденник" Якова Марковича / О. Апанович // Бібл. вісн. – 1997. – № 4.– С. 29-32.
3. Білецький В. Українська національна еліта ХУП-ХУШ ст. Феофан Прокопович [1677-1736] / В. Білецький // Схід. – 1997. – № 9-10. – С. 53-57.
4. Голубев С. О составе библиотеки П. Могилы / С. Голубев //Тр. Ш археологического съезда. – К., 1878. – Т.2. – С. 257-268.
5. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Л.: Світ, 1995. – 478 с.

6. Зеленко П. Українські приватні бібліотеки: (Бібліотеки козацької старшини) / П. Зеленко // Укр. книга. – 1937. – №7/8. – С. 166- 174.
7. Каганов И.Я. Каталог библиотеки Харьковского коллегиума 1769 г.: Из истории украинской книжной культуры ХУШ в./ И. Я. Каганов // Книга. Исследования и материалы. – М., 1962. – Сб. 6. – С. 98 –119.
8. Каганов И.Я. Я. Маркович и его «Дневник» как материал для истории просветительства на Украине в первой половине ХУШ в. / И.Я. Каганов // Проблемы русского просвещения в литературе ХУШ в. – М., 1961. – С. 113-126.
9. Лосиевский И.Я. Библиотека Мелетия Смотрицкого / И. Я. Лосиевский // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология: Ежегодник. 1984. – Л., 1986. – С. 89 –97.
10. Лосиевский И. Судьба библиотеки Мелетия Смотрицкого / И. Лосиевский // Неман. – 1982. - № 5. – С. 172-175.
11. Луцкая Ф.И. Судьба библиотеки Яворского / Ф.И. Луцкая, В.К. Мазмянц // Книга. Исследования и материалы. – М., 1995. – Сб. 70. – С. 194-199.
12. Маслов І. Українська друкована книга ХУІ-ХУШ / С.І. Маслов. – К., 1925. – 142 с.
13. Огієнко І.І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / І.І. Огієнко. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
14. Павленко С. О. Іван Мазепа і книга /С.О. Павленко //Бібл. вісн. – 1994. – № 3. – С. 26-28.
15. Потульницкий В. Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в ХУП-ХУШ ст. / В. Потульницький // Київ. старовина. – 2001. - № 1. – С. 3-14; № 2 – С. 3-12; №3 – С. 3-9.

16. Січинський В. Іван Мазепа – людина і меценат / В. Січинський // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 3-4. – С. 27-33
17. Чистович И. А. Феофан Прокопович и его время / И.А. Чистович. – Спб, 1868. – 752 с.
18. Шевчук В. Із вершин та низин: Кн. цікавих фактів із історії української літератури/ В. Шевчук. – К.: Дніпро, 1990. – С. 44-45.
19. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис // Шевчук В. Дорога в тисячу років : Роздуми, статті. – К., 1990. – С. 184-208.
20. Шеман Г. Бібліотека Мазепи /Г.Шеман //Все для вчителя. – 2001. – №26. – С.10-11.

Т.О.Сосновська

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПУТІВНИК ПО УКРАЇНСЬКОМУ ГАЗЕТНОМУ ФОНДУ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ім.В.Г.КОРОЛЕНКА

(1817-1923 рр.)

Бібліографічне розкриття документних ресурсів великих книгозбірень країни стало останнім часом одним із завдань, що дало можливість прискорити роботу зі створення репертуару української книги.

Здійснений у Харківській державній науковій бібліотеці ім.В.Г.Короленка (ХДНБ) у межах участі у створенні національного бібліографічного репертуару бібліографічний облік українських періодичних видань дожовтневого та пожовтневого періоду дав змогу вивчити і розкрити їх зміст. Зокрема, на основі цього аналізу був укладений друкований каталог "Українська преса у фонді ХДНБ: Газети (1817-1923)". Він містить відомості про газети, якими володіє бібліотека, що вийшли на території сучасної України будь-якими мовами та за її межами українською

мовою. Здійснено повний бібліографічний опис кожного документа. Бібліографічний запис відповідає мові оригіналу, крім елементів, поданих від укладача (примітки, анотації). Елементи описів відтворюють зміни, які сталися у назві, підзаголовочних даних, періодичності видання, відомостях про авторство, адреси друкарні чи редакції із зазначенням місця, числа чи номера того видання, у якому відбулася зміна. Ці відомості про наявні у бібліотеці номери. При складанні каталогу упорядники керувалися діючими державними стандартами та "Схемою повного бібліографічного опису періодичного видання", розробленою науково-дослідним центром періодики Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника НАН України.

Покажчик став своєрідним путівником по газетному фонду дореволюційної та пожовтневої доби ХДНБ.

Перші періодичні видання з'явилися в Україні на початку XIX століття у відповідь на суспільно-політичні й культурні потреби українського народу. Центром громадського і культурного життя України тих часів був Харків, де у 1726 році було засновано один з перших учбових закладів – Харківський колегіум та у 1805 р. університет. Ініціаторами і працівниками газет у першій чверті XIX століття були особи, які гуртувалися навколо університету. Це відомий громадський діяч і засновник Харківського університету В.Каразін, перший ректор університету І.Рижський, професори І.Срезневський, Є.Філомафітський, Г.Успенський, ад'юнкт університету Р.Гонорський, студент, а потім професор університету П.Гулак-Артемовський, студент В.Маслович, письменник Г.Квітка, учитель гімназії А.Вербицький.

Першим періодичним виданням в Україні була газета "Харьковский еженедельник", започаткована у 1812 р., але, на жаль жодного її примірника не збереглося у фонді ХДНБ.

Найстарішим виданням, зареєстрованим у друкованому каталозі “Українська преса у фонді ХДНБ ім.В.Г.Короленка…” є друга харківська газета “Харьковские известия”, яка виходила один раз на тиждень з 1817 року під редакцією А.Вербицького і, за свідченням історичних джерел, стояла набагато вище першої. У ній було чотири відділи: 1. Внутренние и местные известия, 2. Заграничные известия, 3. Анекдоты, 4. Объявления. Газета мала громадсько-політичне та літературно-художнє спрямування, багато уваги приділяла місцевій хроніці. ХДНБ володіє майже повним комплектом цього видання за 1817-1823 рр.

Найяскравішим явищем місцевої дореволюційної преси була газета “Харьковские губернские ведомости” (ХГВ), яка виникла наприкінці 30-х років XIX століття і проіснувала майже 80 років (1838-1917). Це було перше офіційне видання. Воно довго залишалося єдиною газетою в Харкові, а з появою у 80-90-х роках інших видань не без успіху продовжувало свою справу. Редакторами газети в різні часи були Н.Корф, Баримов, Толмачов, А.Градовський, А.Андреев, А.Єфимович та інші. Газета видавалася при Губернському Правлінні і з першого року свого існування мала офіційний і неофіційний відділи. Останній мав рубрики: “Чрезвычайные происшествия в губернии, рыночные цены на разные потребности”, “Курс на золото и серебро”. У цьому відділі друкувалися також статті з питань сільського господарства, про природу краю, історичні відомості про губернію, некрологи видатних осіб тощо.

Незважаючи на суто тенденційний характер, ці відомості містять значний фактографічний матеріал з історії господарства та адміністративного управління губернії. Найбагатший краєзнавчий матеріал зосереджено саме у другій неофіційній частині газети. Спочатку газета виходила один раз на тиждень тиражем близько 300 примірників.

Згодом вона стала більш змістовною і цікавою, почали друкуватися навіть гострі політичні статті, зокрема за відміну кріпосного права; змінилася її періодичність (з 2 до 3 разів на тиждень). Згодом газета стала щоденною, збільшився до традиційного її формат. З 1873 р. значно цікавішими стали ХГВ, коли редактором неофіційної частини газети було призначено Івана Андрійовича Устинова, викладача стенографії Харківського університету.

За час його роботи в газеті з'явилися публікації з питань історії, статистики, етнографії, фольклору, культурного життя губернії, особливо театрального та музичного. Автором багатьох досліджень був сам І.Устинов. У подальші роки в газеті вміщувалися матеріали про окремі населені пункти губернії (Валки, Вовчанськ, Зміїв та ін.). На її сторінках друкувалися наукові та художні твори наших славетних земляків Г.Квітки-Основ'яненка, М.Сумцова, Д.Багалія, Д.Міллера та ін.

"Харьковские губернские ведомости" є багатющим джерелом для етнографічного вивчення нашого краю. Тут дослідники знайдуть опис забутих переказів, старовинних побутових обрядів, народних повір'їв. У фондах ХДНБ ім.В.Г.Короленка зберігаються комплекти газети за 1838-1917 рр. з невеликими прогалинами. Особливий інтерес представляють перші унікальні примірники цього видання невеликого формату, які малють нотатки цензора.

Розгорнуті анотації, що супроводжують кожний бібліографічний опис у друкованому каталозі, дають уявлення про інші місцеві газети. Газета "Южный край" зробила великий внесок у розвиток місцевої журналістики, її видання розпочате у 1880 р. Вона стала конкурентом ХГВ, бо не була зобов'язана відображати погляди губернського керівництва і була органом Харківської інтелігенції. Існуюче суперництво позитивно позначилося на змісті обох газет.

Протягом тривалого часу видавцем і редактором газети був А.Іозефович – власник однієї з кращих у Харкові приватних бібліотек. Слід відзначити, що досить повно висвітлюють розмаїття проблем та явищ на сторінках цих видань анотовані покажчики змісту газет, підготовлені ХДНБ ("Харьков и губерния на страницах газеты "Харьковские губернские ведомости" у 6 випусках та "Харьков и губерния на страницах газеты «Южный край»" у 2 випусках).

Наприкінці минулого століття став виходити "Харьковскій справочный листок", перетворений редактором Н.Стопинським на "Харьковский листок". Це також була щоденна громадсько-політична та науково-економічна газета, але проіснувала вона недовго.

Окрім названих видань, ХДНБ володіє низкою окремих номерів місцевих дореволюційних газет, наприклад "Мир" (№1, 1905), "Надежда" (№1, 1906), "Родная земля" (№1, 1906), "Современное обозрение" (№1, 1906), "Утро" (№1, 1906), "Харьковская жизнь", "Харьковские новости" (№1, 1906), "Центр" (№1, 1906). Усі вони видавалися після революції 1905 р., яка сприяла активізації української преси. Тут друкувалися місцеві новини, висвітлюючи події у сфері підприємництва, промисловості. Більшість проіснували не більше двох років. У 1906 р. у місті виходило 19 газет, а до 1916 р. проіснувала лише одна – "Утро". Газета була породженням доби демократичних свобод, започаткованих Маніфестом 17 жовтня 1905 року і стала помітним явищем в історії міської преси початку XX ст. Існувати тривалий час, успішно конкурувати з іншими виданнями вона спромоглася через вдало обрану форму подання матеріалу, актуальну проблематику. Зберігся майже повний комплект газети.

Аналогічний характер мали й інші українські газети. Харківський читач може ознайомитися з "Екатеринославской земской газетой", яка виходила з 1915 р. і друкувала урядові

розпорядження щодо земського управління. Літературна і політична газета Південно-Західного краю "Киевлянин", заснована в 1864 р. (наявна в ХДНБ тільки за 1894 р.), видавалася у Києві, була схвалена царським урядом, вела боротьбу з "українським сепаратизмом і польською інтригою". Вона мала постійну рубрику "Беседа", присвячену актуальним місцевим проблемам, надруковані тут матеріали мали підпис "Неизвестный".

Серед київських видань наявні "Киевская мысль" та "Киевская земская газета", які були засновані відповідно в 1906 та 1912 рр. Ці видання не тільки не цікавилися питаннями національно-культурного, політичного характеру, що стосувалися основного масиву людності українських земель, а часто були ворожими національно-культурному, а тим більше соціальному й політичному відродженню українського населення. (Наявні у ХДНБ за 1915-1917 роки).

Західні регіони України представлені газетами: м.Перемишль ("Перемиський вісник" ч.1. 1907 р. У ХДНБ наявна за 1912-1914 рр.) та м.Львів ("Діло" №1, 1880 р.). Маємо неповні комплекти за 1885, 1908-1912, 1914 рр. Найбільш солідною була провідна галицька газета "Діло", яка проіснувала аж до 1939 р. й здобула популярність як всеукраїнський громадський орган, який боровся за права нації, національну самостійність і висловлював незалежну думку. На сторінках газети друкувався Іван Франко.

Крім перелічених газет громадсько-політичного та економічного характеру, знаходимо кілька спеціальних видань. "Южно-русская медицинская газета", наприклад, була органом товариства одеських лікарів і виходила за постійної участі професорів О.Бериго, П.Ковалевського, І.Мечникова. Найбільш цікавими для фахівців були практичні лікарські нотатки та кореспонденції, які й сьогодні стануть у пригоді читачам. Інша одеська газета – "Школьное

обозрение" була заснована у 1889 р. Її програма, яка була надрукована в першому номері, досить широка: інформація про урядові розпорядження з народної освіти, педагогічна бібліографія, сучасний огляд стану виховання та освіти в країні та за кордоном. На жаль, у бібліотеці збереглося тільки 18 номерів за 1889 р. Також не пощастило й іншій спеціальній газеті "Жизнь и искусство" (виходила з 1893 р), у фонді ХДНБ налічується лише кілька її номерів за 1894 р.

Великим попитом у свій час користувалася "Южно-русская сельскохозяйственная газета", яка видавалася Харківським товариством сільського господарства і проіснувала з 1895 р. до 1918 р. (Бібліотека має комплект за останні пять років).

За свідченням алфавітного покажчика газет за мовною ознакою, який входить до структури друкованого каталогу, серед наявних у ХДНБ газет дожовтневого періоду, яких налічується 29 назв, тільки 7 виходили українською мовою. У листопаді 1905 р., коли в Російській імперії з'явилися нові правила про друк, заборону, яка так довго тяжіла над українським словом, нарешті було скасовано. Однак ейфорія досить швидко минула. Реакційні політичні події 1907 р., реалії складного стану українського суспільства створили важкі умови для функціонування преси. Початок Першої світової війни призвів до фактичної заборони україномовної періодики. Серед небагатьох україномовних газет була "Рада" (1906-1914), яка виходила в Києві за редакцією відомого письменника, перекладача, літературознавця Б.Грінченка, потім журналістів та літературознавців М.Павловського та Нікольського. Її активними співробітниками були С.Єфремов – письменник і педагог, письменник С.Черкасенко (псевдонім - Провінціал), історики Д.Дорошенко, А.Василько та інші. Газета відстоювала необхідність українізації суспільства як одного з

найголовніших засобів національного відродження і прагнула переконати в цьому читацьку аудиторію. Комплект номерів цієї газети в бібліотеці закінчується 1912 р.

Більшість українських видань з'явилася в бібліотеці в 1906 р. не випадково. Саме в цей час за ініціативою прогресивної громадськості було створено український відділ, з організіції якого почалася грунтовна робота з формування фонду україніки.

Революційна доба характеризується видавничим бумом. Можна констатувати видання й поширення в Україні великої кількості газет, які видавали не тільки державні органи і партії, не лише громадські організації, а й приватні особи. Деякі газети виходили протягом тривалого часу, інші проіснували буквально кілька тижнів або днів. Окремі газети того часу перейменовувалися, змінювали назви, хоча залишали без змін зміст і склад редакторів.

Як приклад, можна назвати наявну в ХДНБ газету "Наш Юг". У період 1917-1918 рр. вона мала назви "Голос Юга", "Юг", "Вестник Юга", хоча видавалася одним органом – Обласним Комітетом Донецького і Криворізького басейнів та Харківського Комітету Російської Соціал-Демократичної робітничої партії, була однопλановою і навіть мала однакові рубрики.

Характерною особливістю друкованого каталогу "Українська преса у фонді ХДНБ ім.В.Г.Короленка: Газети" є відсутність ідеологічного забарвлення у доборі та розкритті об'єктів бібліографування.

Революційна і пореволюційна доба з цілком зрозумілих причин представлені здебільшого більшовицькою пресою. Це в першу чергу газети "Комуніст", "Пролетарий" (наявна у фонді за 1920-1921 рр. виходила тиражем 10 тис. примірників і у листопаді 1917 р. одержала назву "Донецький пролетарий"), "Пролетарська правда" (наявна за 1919-1920

рр.), "Більшовик" (наявний за 1923 р.), "Вісті ВУЦВК", "Земля і воля", "Известия Харьковского совета рабочих депутатов", "Пролетарская правда".

Преса відігравала важливу роль в ідеологічній роботі партії. Видання базувалися на ленінських принципах партійності та ідейності, тому на їх сторінках домінували публікації, які пропагували комуністичну ідеологію. На сторінках газет широко висвітлювалося партійне життя. Новим явищем для газет цього періоду було розширення тематики публікацій, які поряд з політичними та економічними новинами починали писати про життя робітничих та селянських колективів. Значне місце посідали матеріали з антирелігійної тематики. Позитивним явищем було прагнення до підвищення професійного рівня преси. Газета "Більшовик" проводила конкурси на краще висвітлення подій. "Вісті ВУЦВК" створили відділ "Боротьба за друковане слово", завдання якого були визначені так: "Домагатися, щоб УРСР мала кількість справжніх щоденних (не на словах, а на ділі) масових, живих і цікавих газет, домагатися, щоб провінціальні газети наближалися до читача і змістом і формою"(Вісті ВУЦВК. – 1921. – 18 січ.). Вирішувалися питання про підготовку професійних журналістів. До роботи в газетах залучалися письменники. У "Вістях ВУЦВК" починали свій творчій шлях О.Довженко, Остап Вишня, О.Досвітній, В.Поліщук та інші. Незважаючи на ідеологічну обмеженість, преса цього періоду відіграла позитивну роль у ліквідації неписьменності та залучення широких верств суспільства до політичного та економічного життя країни.

Виданням цього ідеологічного напряму протистояли інші газети революційної доби. Яскраво виражене антибільшовицьке забарвлення мала газета "Жизнь России". На її сторінках викривалися вчинки комуністів. Публікації

критикували суть декретів, законів, постанов Радянської влади. Серед авторів публікацій були П.Павлов і Л.Лісовський та професор А.Погодін.

Взагалі період визвольних змагань 1917-1918 рр. для української преси був поворотним етапом. У цей час в Україні виникли нові періодичні видання українською мовою, які відстоювали національні інтереси українського народу, порушували коло питань, що торкалися національного відродження. З газет цього напряму до наших читачів дійшли "Рух" (орган соціалістів-революціонерів), "Рідне слово" (орган Харківського українського оргкомітету), "Нова громада" (орган Ради Слобідської України) тощо. Всі вони виходили у Харкові. Характерним було панування політичної преси, галузеві газети в період 1917-1918 рр. практично не виходили.

Уявлення про географію газет в Україні дає допоміжний покажчик місць видань до друкованого каталогу "Українська преса у фонді ХДНБ ім.В.Г.Короленка". У фонді бібліотеки знаходяться газети, видані у 13 містах України, серед яких: Катеринослав, Львів, Ніжин, Чернівці та ін. Поряд з великими обласними (губернськими) центрами мали власні друковані органи районні (повітові) міста, наприклад, Бахмут, Вовчанськ, які також можна знайти сьогодні у фонді ХДНБ. Найбільша кількість газет була видана у Харкові (42) та Києві (12). Окремо слід відзначити газету "Рідна справа", яка виходила українською мовою в Санкт-Петербурзі. Всього за названий період збереглося 17 назв газет українською мовою, більшість з яких виникли саме за часів визвольних змагань. Друкований каталог, про який йдеться, призначений для науковців, викладачів, аспірантів, співпрацівників бібліотек, інформаційних служб, а також для всіх, хто цікавиться фондами однієї з найбільших книгозбірень

України. Він є джерелознавчим матеріалом для вивчення української преси, яким можуть користуватися дослідники.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українська преса у фонді ХДНБ ім.В.Г.Короленка: Вип.1: Газети (1817-1923) / Уклад. Л.Ф.Бондаренко. – Х., 1999. – 103 с.
2. Теплицкая А.В. Библиографические ориентиры национальной библиотеки / А.В.Теплицкая // Библиогр. – 2000. - №3. – С. 13-20.
3. Премислер І. До методології бібліографії газет за 1917-20 рр. / І.Премислер // Журн. бібліотекознавства та бібліогр. – 1930. - №4. – С. 59-61.
4. Полянська Н. Видання краєзнавчої бібліографії ХДНБ ім. В.Г.Короленка (1990-2000 рр.) / Н.Полянська // Вісн. Книжк. палати. – 2001. - №8. – С. 17-18.

УКРАЇНОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ ОСВІТИ

Л.А. Бортник

1884 РІК В ІСТОРІЇ ІМПЕРАТОРСЬКОГО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Сьогодні, напередодні ювілею Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна, особливо значимими і важливими стають пам'ятні дати його історії. Однією з таких дат є 1884 рік – рік введення нового законодавчого акта щодо російських університетів – Статуту, який відкрив іншу сторінку в історії Харківського університету, суттєво змінивши не лише його життя, але й життя всіх університетів Російської імперії. Саме 1884 рік поклав початок неухильному руйнуванню автономного університетського устрою, впровадженню нового Статуту і заходів, які доповнювали і розвивали його основи.

Найбільш вагомою підставою для перегляду університетського Статуту 1863 р. стали студентські заворушення та обговорення заходів щодо їх відвернення. Вони виникали досить часто в різних університетах, спочатку через внутрішні академічні суперечності, без попередньої домовленості і зв'язку між університетами. Але згодом студентські виступи, які вже супроводжувались політичними вимогами, спалахнули відразу в Петербурзькому, Харківському та Одеському університетах, яскраво продемонструвавши їх внутрішню єдність та узгодженість. І з цього часу життя в університетах набуває хронічно важкого характеру: постійно виникають неприємні інциденти, зростають взаємні недовіра та відчуженість, послаблення основоположних університетських принципів та глибока внутрішня деморалізація [1].

У Харківському університеті студентські заворушення мали місце в листопаді 1864 р., лютому 1867 р., березні 1869 р. через різні непорозуміння. А наприкінці 1878 – початку 1879 р. студентські виступи набули політичного забарвлення під впливом соціально-політичної агітації, яка поширювалася із Московського та Петербурзького університетів. Складалися різні петиції, проводилися сходки, навіть дійшло до збройних сутичок із козаками (1882 р.) [2].

Статут 1863 р. надавав університетам велику самостійність у вирішенні їх внутрішніх справ. Кожний університет мав право, зберігаючи спільну з іншими університетами систему управління, розвиватись своєрідно, відповідно до місцевих умов. Окрім того, Статут посилював наукову та навчальну базу університетів згідно із вимогами науки; надавав можливість мати достатню кількість професорів та намагався викликати у студентів зацікавленість до самостійних занять і відкрити простір для морального впливу професорів на студентів. Були також

розширені повноваження ректора та Ради, але одночасно скасовані права студентства. Попередні Статути (1804, 1835 рр.) не забороняли існування ні студентських асоціацій, ні спеціальних бібліотек-читалень, допоміжних і позичкових кас і т.п. Все це категорично викреслював Статут 1863 р. Уряд вважав, що такі заходи, дозволять уникнути студентських заворушень [3]. Але поставленої мети досягти не вдалося.

Тому головним завданням нового Статуту імператорських російських університетів було, подальше посилення урядового впливу на управління університетами, контролю над викладанням у них та наведення порядку і серед студентів.

Новий Статут готувався довго, ще з 70-х років, а 14 червня 1880 р. було визначено порядок подання пропозицій щодо змін і доповнень до Статуту і штатів російських університетів 1863 р. Рада Харківського університету у відповідь на запит міністерства народної освіти про бажані зміни у Статуті 1863 р. висловилась, як і інші російські університети, за збереження основ автономії та головних засад цього Статуту.

23 серпня 1884 р. було затверджено новий Статут імператорських російських університетів, який істотно змінював устрій університетів з їх автономією та виборністю. Ніколи ще університети так суворо не підпорядковувались урядовому або, точніше, міністерському впливу та контролю, як за новим Статутом. Фактично університети були поставлені в повну залежність від міністерства. Саме воно встановлювало всі, навіть найменші подробиці їх нового устрою; призначало, підвищувало, звільняло професорів, обирало ректорів. Навіть на перенесення лекції з одного дня або навіть години на іншу потрібен був дозвіл міністерства.

Головні цілі Статуту 1884 р. передбачали: 1) посилення наукової роботи в університетах (дієвим засобом вважалось введення гонорарної системи); 2) покращання в державному і політичному відношенні ("чтобы профессора в политическом отношении сознавали себя органами правительства, обязанными следовать его видам, никак не противодействуя им ни явно, ни скрытно"); 3) посилення урядової турботи щодо оновлення особового складу університетів гідними кандидатами та урядового впливу у справі управління університетами ("дать правительственной власти, по отношению к университетам, возможность действовать "прямым начальническим путём") [4].

Тобто, при складанні Статуту 1884 р. більша частина поставлених завдань мала дуже мало спільного з інтересами незалежної науки, навіть різко розходилась із ними.

Розглянемо, як у Харківському університеті запроваджувався новий Статут. До 1884 р. ректор обирався радою, декани – факультетами. Тепер, відповідно до нового Статуту, ректор і декани призначались міністром. Тому перш за все потрібно було вирішити питання щодо ректора та деканів. Ректором Харківського університету було призначено колишнього проректора, професора І.П.Щелкова, а деканами залишені особи, які раніше були обрані на ці посади: В.К.Надлер (декан історико-філософського факультету), І.Ф.Леваковський (фізико-математичний), А.М.Стоянов (юридичний), І.К.Зарубін (медичний). Тодішній попечитель генерал-лейтенант М.С.Максимовський доповідав міністру, що кращого вибору він не зміг би зробити, оскільки, на його думку, серед інших професорів вони найбільше відповідали посаді деканів [5].

Статутом 1884 р. сфера компетенції та діяльності Ради університету була суттєво обмежена. В основному
Рада вирішувала поточні справи, обговорювала деякі

проекти і правила, хоча з її рекомендаціями і поданнями міністерство дуже рідко погоджувалось [6]. А професорська колегія була абсолютно відсторонена від будь-якого впливу на управління університетом.

Іншим важливим питанням було вирішення долі штатних доцентів, оскільки Статут 1884 р. скасовував штатну доцентуру, яка надавалась, як правило, магістрам. На момент введення Статуту в Харківському університеті їх було 22 особи (історико-філософський – 7, фізико-математичний – 4, юридичний – 2, медичний – 9). Доцентів потрібно було розподілити за трьома категоріями, які згодом повинен був затвердити міністр: 1) найбільш гідним надати звання екстраординарних професорів, навіть якщо вони не мали ступеня доктора; 2) середніх призначити тимчасово виконуючими обов'язки професора; 3) третіх – залишити поза штатом, на посаді приват-доцентів (ст. 109 Статуту 1884 р.) [7]. Зрозуміло, що при такому розподілі, який проводився попечителем без участі факультетів і Ради, головна увага зверталась не лише на характеристику доцента як викладача і вченого, а в першу чергу, на благонадійність та "образ мыслей".

Про те, як пильно перевірялись напрямки думок університетських викладачів свідчить ряд фактів. Так, одного з кращих доцентів Харківського університету залишили поза штатом, звинувативши його в "хохломанстві", іншого – в лібералізмі, деяких доцентів понижували або підвищували за категоріями відповідно до політичних поглядів. І хоча Статут 1884 р. всіляко сприяв розширенню інституту приват-доцентів, все-таки відсутність штатної доцентури призводила до того, що молоді, але досить відомі науковці витрачали багато років перш ніж могли отримати професуру; їм доводилось жити у важких матеріальних умовах, вкрай невизначеному і незабезпеченому становищі [8].

У Харківському університеті більшість приват-доцентів на всіх факультетах (за винятком медичного) фактично заміняли професорів і читали обов'язкові курси за дорученням міністра (з окладом колишніх штатних доцентів – 1200 крб. на рік). Але ці доручення надавались лише на один рік, тому приват-доценти не були впевнені у стабільності свого становища. У доповіді комісії, яка обговорювала питання щодо системи оплати праці викладачів Харківського університету, відзначалось:
"... приват-доцент, читающий обязательный предмет, т.е. выполняющий обязанность, требующуюся государством, находится в положении вольнонаёмного, которого каждый год можно без всяких разговоров и поводов удалить за ненадобностью…" [9].

Ще гіршим було становище приват-доцентів, які читали необов'язкові курси і не отримували винагороди. Оплата, яка надходила із коштів міністерства, була недостатньою і нерегулярною. Тобто, таке принизливе, зневажливе ставлення до праці приват-доцентів не сприяло розширенню складу викладачів.

Якщо один предмет читався кількома викладачами, то згідно з новим Статутом повинна була діяти система довільного вибору викладача. У Харківському університеті ця система не спрацьовувала. Паралельні курси теж не розвивались через ряд причин (малочисельність слухачів, недостатня кількость викладачів, а іноді – через небажання викладачів вести конкурентну боротьбу).

Гонорарна система була встановлена для заохочення професорів та студентів. За Статутом 1884 р. передбачалось, що той викладач, який краще подає предмет, матиме більше слухачів, і що це підштовхне професорів не тільки до збільшення кількості студентів, але й підвищить якість викладання, а з іншого боку, – примусить студентів більш

уважно ставитися до лекцій, оскільки саме за них вони і заплатили гроші. Причому із введенням гонорарної системи (ст. 129 Статуту) плата за слухання лекцій збільшилась більше ніж вдвічі (була 20 крб. за півріччя), що негативно позначилось на викладанні деяких предметів. У доповіді комісії, яка була обрана Радою Харківського університету, відзначалось, що:“…явившись обременительным для студентов, гонорар крайне неравномерно распределялся между профессорами, причём это распределение находилось в зависимости не от степени талантливости, учёности или труда профессора, а от количества студентов в университете, от распределения их по факультетам и по курсам, и от числа освобождённых от платы, т.е. от того, где и какой предмет преподаёт профессор. Таким образом, система гонорара имела своим последствием образование “выгодных” университетов, факультетов, кафедр, курсов” [10].

Право на заміщення завідувачів кафедр Статут 1884 р. надавав міністру, який при відкритті вакансії міг або заміщати її на власний розсуд, або надавати університету право обрати кандидата і рекомендувати його на затвердження. Довгий час після введення Статуту по відношенню до Харківського університету переважав перший спосіб заміщення.

Також згідно зі Статутом 1884 р. були прийняті заходи щодо обмеження кількості студентів єврейської національності. Для Харківського університету ця цифра складала 5% від загальної кількості абітурієнтів. Поділ на курси було замінено поділом на семестри, перехідні екзамени скасовувались (за винятком медичного факультету).

Як підсумок, обмеження прийому євреїв, збільшення платні за навчання та відкриття Харківського технологічного інституту (1884 р.) негативно позначились на кількості студентів 1 курсу у Харківському університеті. Так, якщо, у

1881 р. кількість студентів-першокурсників складала 385 осіб, то у 1885 р. – 377, а в 1887 р. – 239 [11].

Разом із тим, новий Статут істотно вплинув на розвиток практичних занять, які стали одним із головних засобів засвоєння предметів, що вивчались, і знайомства з методами та прийомами дослідження. І хоча Статут та правила мали на меті розвиток практичних занять, все - таки переслідувались не лише наукові цілі: міністерство вбачало в них один із засобів боротьби зі студентським рухом.

Отже, як вже зазначалося, під час укладання Статуту 1884 р. та при влаштуванні університетського побуту на його основі,насамперед передбачалося запобігти студентським заворушенням. Та це не затримало розвитку студентського руху: виступи відбуваються вже через півтора роки після введення Статуту: (у лютому 1886 р.), у 1887 р. вони охопили не лише Харківський, але і Петербурзький, Московський, Казанський, Новоросійський університети. У Харківському університеті було відраховано 42 студенти без права вступу [12]. І лише в січні 1905 р. комісія, обрана радою Харківського університету, дійшла висновку, що "...не одни несовершенства Устава, но главным образом, может быть, недостатки всего политического и гражданского строя вызывают студенческие волнения" [13].

Отже, в історії Харківського університету 1884 рік був надзвичайно складним. Він був рубіжним на межі двох епох: першої, виразником якої був Статут 1863 р., та другої, що відкрилася із введенням нового Статуту 1884 року, який послідовно проводив реакційні принципи в управлінні російськими університетами, протиставляючи бюрократію професорським колегіям. У Харківському університеті, як і в інших вузах, професорська колегія втратила самостійність в організації викладання, вчена рада і факультети фактично були відсторонені від вирішення університетських справ, а

студенти підлягали суворому контролю інспекції та адміністрації. Під час призначення на посади на перший план виступала "благонадійність" професорів та викладачів університету. Навіть останній виборний ректор Харківського університету Г.М.Цехановецький був підозрюваний у "неблагонадійності". Як писав професор університету В.П.Бузескул, "…если такому горестному заподозриванию подвергся последний выборный ректор из достойнейших престарелых профессоров, то тут сказалась участь всего университета, профессуры и науки в смысле открывшегося бесконечного простора для их стеснения и осуждения" [14].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Багалей Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905). /Д.И.Багалей, Н.Ф.Сумцов, В.П.Бузескул. – Харьков, 1906. – С. 230 – 231.
2. Там само. - С. 173.
3. Общий Устав Императорских Российских университетов: 18 июля 1863 г. – Спб, 1863. – С. 3 – 43.
4. Бузескул В.П. История Харьковского университета при действии Устава 1884 г. /В.П.Бузескул. – Харьков, 1905. – С. 7.
5. Там само.
6. Общий Устав Императорских Российских университетов: 23 августа 1884 г. – Циркуляр по Харьковскому округу, 1884. - № 10. – С.1 – 63.
7. Там само.
8. Краткий очерк истории Харьковского университета в царствование императора Александра III (1881 – 1894). – Харьков, 1900. – С. 7.
9. Там само. – С. 29.

10. Там само. – С. 18.
11. Багалей Д.И. Заметки и материалы по истории Харьковского университета /Д.И.Багалей. – Харьков, 1905. – С. 20.
12. Краткий очерк истории Харьковского университета в царствование императора Александра III (1881 – 1894). – Харьков, 1900. - С. 20.
13. Багалей Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905) /Д.И.Багалей, Н.Ф.Сумцов, В.П.Бузескул. - Харьков, 1906. – С. 313.
14. Там само. – С.242

Т. Г. Павлова

ДО ПИТАННЯ ПРО СПРОБИ ПЕРЕПИСАТИ ПОЧАТКОВУ ІСТОРІЮ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТА ДЕЯКИХ ІНШИХ ВУЗІВ ХАРКОВА

Харківський національний університет ім.В.Г.Каразіна – найстаріший на підросійській Україні вищий навчальний заклад. Він відіграв величезну роль у культурному розвитку півдня Російської імперії, оскільки протягом перших трьох десятиліть свого існування був центром освіти, науки та культури в регіоні, центром адміністративно-організаційним, навчально-методичним і духовним. Схожу роль він відіграв і у перші роки Радянської влади, коли на базі факультетів розформованого університету були створені нові вищі навчальні заклади – педагогічний, юридичний, медичний.

Історія університету та окремі сторони його діяльності привертали увагу дослідників починаючи з кінця 40-х років XIX ст., з часу підготовки до 50-літнього ювілею вузу. Але найбільший внесок у вивчення історії університету було

зроблено на початку XX століття. Тоді під керівництвом Д. І. Багалія було проведено масштабну дослідну роботу, її результатом стали публікації, яких не мав жодний університет країни: історії усіх чотирьох факультетів із словниками викладачів(1), короткий начерк історії вузу за перші 100 років(2) та ґрунтовна двотомна історія університету за 1805–1835 рр.(3). Для написання цих праць були використані багаті архіви університету та Міністерства народної освіти, мемуари викладачів та вихованців університету, особисті архіви університетських діячів. У наступному столітті інтерес дослідників до історії університету то зменшувався, то збільшувався, але ніколи не зникав. Сьогодні бібліографія історії Харківського університету перевищує 5000 найменувань. Проте саме на початку XX ст. було зроблено прорив у вивченні історії університету, адже ніколи після цього харківські вчені вже не спромоглися видати наукових праць такої високої якості й у такій кількості.

Сьогодні українське суспільство переживає складний період своєї історії, пов'язаний з руйнуванням Радянського Союзу, радянської соціальної спільноти й способу життя та розбудовою української незалежної держави, нової політичної та економічної систем, нової культурної парадигми тощо. Все це потребувало і потребує ідеологічного обґрунтування. Важливу (може, навіть найважливішу) роль у формуванні нової картини світу, у т. ч. українського світу, відіграє історія.

З кінця 1980-х років в Україні відбувається бурхливий процес заповнення білих плям, перегляду та фальсифікації історії. Він не оминув і краєзнавство, як складову частину історії нашої держави та народу. Але, на відміну від загальноукраїнських процесів, де навіть свідому фальсифікацію можна пояснити державною доцільністю,

перегляд деяких сторінок місцевої історії, зокрема початкової історії Харківського університету, не має, на наш погляд, жодних об'єктивних підстав. Причому, перегляд відбувається не під час наукових дискусій, а шляхом адміністративних заходів. Тому вважаємо за потрібне ще раз звернутися до питань заснування університету, його значення для розвитку культури і освіти в краї, а також порушити питання про правомірність ряду харківських вузів перебирати на себе історію університету і таким чином поглиблювати свою власну історію, починаючи її від структурних підрозділів alma mater.

Дата заснування Харківського університету до недавнього часу не викликала ніяких сумнівів – 1805 р. Безліч книжок (енциклопедій, підручників, монографій), інших наукових публікацій протягом майже двох століть закріпили її в анналах вітчизняної та світової історії. Вузькі фахівці знали, що 17 січня 1805 р. у Харкові відбулося урочисте відкриття вузу. Церемонія відкриття у подробицях описана Д. І. Багаліє (4) на підставі документів і свідчень очевидців. Не є таємницею, що цій події передувала велика підготовча робота, яку можна поділити на такі основні етапи:

– 1 вересня 1802 р. харківське губернське зібрання дворян прийняло рішення просити імператора про відкриття у Харкові університету й пожертвувати на його потреби 400 тис. карбованців.
– 24 січня 1803 р. імператор підписав указ про заснування університету та Харківського навчального округу.
– 5 листопада 1804 р. оприлюднено Жаловану грамоту та Статут університету.

Однак, незважаючи на важливість цих етапів, усі працівники університету і дослідники його історії днем

заснування університету вважали саме день відкриття – 17 січня 1805 р.

Перелом стався на початку XXI ст. Рада університету прийняла соломонове рішення: почати ювілейні святкування з 5 листопада 2004 р. і закінчити 17 січня 2005 р. Але незабаром біля входу в університет з'явилася меморіальна дошка, присвячена В. Н. Каразіну – засновнику Харківського університету – без дат. Наукова громадськість Харкова з нетерпінням чекає виходу колективної монографії з історії університету: який же рік заснування вузу буде вказаний у ній? Проте, на якій би даті не зупинилися університетські історики, абсолютно очевидно, що уся метушня навколо цього не має ніякого відношення до науки.

Велике занепокоєння харківських істориків викликає підготовка Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди (ХДПУ) до святкування 200-річного ювілею. Про наближення цієї дати харків'янам нагадують барвисті панно з квітів на території вузівського містечка, кольорові вітражі у центральному корпусі та низка публікацій. І все було б добре, якби не загальновідомі факти: ХДПУ протягом 70 років починав свою історію від заснування у 1919 р. 3-річних педагогічних курсів, перетворених рік потому на новий навчальний заклад – Харківський інститут народної освіти, кадровою і матеріальною основою якого став історико-філологічний факультет розформованого університету. Коли керівництво вузу вирішило переглянути історію і навіщо, точно невідомо. Перша гучна публічна заявка на нову версію історії була зроблена науковцями ХДПУ в 1994 р. і від цього часу свідома і цілеспрямована фальсифікація історії освіти, насамперед вищої педагогічної, не припиняється.

Основні тези свого підходу до початкової історії вищої педагогічної освіти на Харківщині науковці з ХДПУ

сформулювали в навчальному посібнику з народознавства "Рідний край". Книга вийшла під редакцією ректора інституту професора І.Ф.Прокопенка, мала два видання загальним тиражем 8 тис. примірників. Автор не ставив завдання аналізувати всю книгу, але розділ "Педагогічна підготовка у Харківських університеті і педагогічному інституті в XIX ст."(5) – це те друковане слово, яке потребує прискіпливої уваги. Вже із назви розділу витікає, що у XIX ст. у Харкові співіснували два вищих навчальних заклади: університет і педінститут і далі, на кожній сторінці підкреслюється їхня співпраця. Історична правда полягає в тому, що згідно з університетським уставом 1804 р. у трьох університетах (Казанському, Московському та Харківському) мали бути створені педагогічні інститути – підрозділи для надання педагогічних знань (головним чином, методики викладання) тим випускникам університету, які збиралися працювати вчителями. У Харківському університеті педагогічний інститут було створено у 1811 р. Його першим директором став професор Х. Роммель. З 1815 по 1823 рр. ніяких відомостей про діяльність інституту не збереглося – очевидно, він взагалі не працював(6). Причина полягала в тому, що у 1-й половині XIX ст. у гімназіях та училищах Харківського навчального округу вчителів катастрофічно не вистачало і тому приймалися на службу навіть ті, хто не прослухав повного університетського курсу. Тому для більшості не було ніякого сенсу продовжувати навчання в педінституті. Новий університетський устав 1835 р. упорядкував роботу цієї структури. Він обумовлював навчання в інституті 20 казеннокоштних студентів під наглядом трьох–чотирьох професорів. Всі ці відомості підтверджуються як університетськими уставами(7), так і ґрунтовними монографічними дослідженнями Д.І. Багалія,

М.І.Сухомлінова(8), спеціальною розвідкою М.Г.Халанського (9), спогадами професора Х.Роммеля(10) та ін.

Однак, незважаючи на факти, автори "Рідного краю" стверджують, що педагогічний інститут був створений і функціонував як самостійний навчальний заклад(11). Щоб показати роботу неіснуючого вузу автори перебирають на нього усі здобутки університету, щоправда не забуваючи підкреслити спільну працю. При цьому вони іноді втрачають почуття міри і виявляють елементарну необізнаність. Так, педінститут не мав ніякого відношення до підготовки "кандидатів на посади викладачів для вищої школи" (12). Ступінь кандидата присвоювалася випускникам університету, які прослухали повний курс наук (спочатку 3 роки, пізніше 4–5) склали спеціальні іспити, після чого вони могли залишитися в університеті для "вдосконалення в науках", а могли й працювати. Цей ступінь не давав права викладання в університеті. Слід зазначити, що для обрання навіть на посаду ад'юнкта потрібна була якнайменше ступінь магістра, а краще доктора наук. Казеннокоштні студенти не отримували ніякої державної стипендії – вони знаходилися на державному утриманні, а на кишенькові витрати їм видавали 1,5 карб. на місяць(13). Принаймні так було під час дії першого університетського уставу. Стипендію ж отримували кандидати, залишені в університеті. А чого варте прив'язування до педінституту професора І.С.Рижського та ад'юнкта А.Г.Рейніша (обидва померли у 1811р.)! (14) Незрозуміло, яким чином могли працювати в інституті у 1811–1858 рр. професори Х. Роммель, який, за його власними словами, працював у Харківському університеті протягом 3 років і 3 місяців (1811–1814) та А. О. Валицький, який у 1808 р. тільки народився, а працювати в педінституті був призначений у 1837 р.?

Зовсім незрозумілим є твердження про підлеглість педінституту "Головному педінституту у Санкт-Петербурзі, Харківському університету і одночасно Міністерству освіти"(15). Головний педагогічний інститут було створено у 1816 р. (до 1804 р. це була семінарія, після – педагогічний інститут), але вже у 1819 р. зі створенням Петербурзького університету, його було підпорядковано останньому під назвою "Учительський інститут". Міністерство народної освіти керувало університетом в цілому. Збереглися звіти про роботу університету (не за всі роки, часто дуже короткі), де містяться відомості про діяльність бібліотеки, кабінетів, клінік, ботанічного саду, обсерваторії, педагогічного інституту. Але не існує згадок про документи, що свідчили б про існування педагогічного інституту як самостійного навчального закладу.

Щоб показати масштаби роботи інституту, автори розповідають про професорів "педагогічного інституту й університету", хоч в усіх професорських формулярах місцем роботи значився університет; про досвід навчання студентів на фізико-математичному та медичному факультетах, хоча в педінституті ніякої внутрішньої структури взагалі не було; про поглиблену підготовку майбутніх викладачів вузів, хоча підготовкою для себе педагогічних кадрів займався виключно університет (найбільш талановитих випускників залишали на 2 роки стипендіатами для підготовки дисертації). Більше того, навіть суто університетські функції – керівництво навчальним округом та здійснення цензури автори приписали педінституту(16).

Не витримують ніякої критики й пасажі про мову навчання і спілкування. Насамперед, "професори І. С. Рижський, П. М. Шумлянський, І.Н.Успенський*, І.І.Срезневський,

---

* Професора Успенського з ініціалами І. Н. , так само як і з ініціалами І. П. ніколи не було, але працював історик Гавриіл Петрович Успенський.

П. П. Гулак-Артемовський та інші" ніколи не "відстоювали викладання наук в педагогічному інституті та університеті російською та українською мовами". Щодо російської, то вони не могли цього робити з об'єктивних причин, оскільки частина університетських викладачів (у перші роки більшість) запрошувалися з-за кордону і російської мови не знали. А у спогадах Селіванова, на які посилаються автори, йдеться про прагнення Рижського зберегти чистоту російської мови від засмічення іноземними словами. Про українську ж мову автори, очевидно, згадали просто "на злобу дня". Рижський і Успенський її взагалі не знали, Срезневський і Гулак-Артемовський іноді використовували її в своїх літературних працях, а про Шумлянського згадували, що він іноді використовував українські приказки, жарти, вислови під час занять і начебто свою першу вступну лекцію з дієтетики прочитав українською. Проте ніхто з них ніде жодним словом не обмовився про запровадження її у навчальний процес. І в листі Срезневського до Снєгірьова таких пропозицій також немає. Про широке використання української мови в студентському середовищі сьогодні говорити важко. Безсумнівно, більшість студентів була вихідцями із українським губерній і, очевидно, знала її, проте навряд чи можна обґрунтовувати "велику повагу" до неї тим, що "серед професорсько-викладацького складу харків'ян (?) було багато відомих українських письменників" (17). Українських пись-менників взагалі у 1-й половині XIX ст. було небагато, а у Харкові – тільки Г.Ф.Квітка-Основ'яненко та П.П.Гулак-Артемовський і лише останній працював в університеті й міг, хоча б теоретично, впливати на студентів.

У 2001 р. ХДПУ урочисто відсвяткував своє 190-річчя. Вуз вітали міністр освіти і науки, представники Академії педагогічних наук, керівники місцевої влади, ректори вузів тощо. І ніхто не зупинив цю зухвалу фальсифікацію.

За допомогою ЗМІ та наукових видань у громадську свідомість наполегливо впроваджується історія, якої не було. Свої сторінки для її пропаганди надав і харківський науково-інформаційний журнал "Новий колегіум". Так, у № 4 за 2001 р. було надруковано 2 статті. У першій ректор ХДПУ професор І.Ф.Прокопенко розповів про досягнення свого вузу на межі тисячоліть і зробив невеликий екскурс в історію(18), який потребує коментарів історика-фахівця. Автор прагнув довести правомірність ХДПУ вести свій родовід із 1811 р. Але зроблено це було непереконливо, некоректно, з відвертою неповагою до читача, тому що писати про предмет, у якому не розумієшся – це неповага до читача.

Заради історичної правди і справедливості треба зробити уточнення і виправити помилки:

1. Письменник Г. Ф. Квітка-Основ'яненко не був науковцем і педагогом.
2. Олександр II царював у 1855–1881 рр., а у 1803 р. навіть не народився.
3. Розділ "Про педагогічний інститут" містився не в якомусь указі, а в університетському уставі 1804 р. (§7).
4. Г. С. Сковорода помер у 1794 р. і тому не міг сприяти створенню педагогічного інституту.
5. В. Н. Каразін не мав ніякого відношення до підготовки статуту педагогічного інституту.Програму істатут писав Х. Роммель.
6. Питання, яке відношення мав В. Н. Каразін до підготовки Положення про Міністерство народної освіти Росії, в історичній літературі поки що відкрите.
7. Роммель не знав досконало навіть російської мови, хоч і намагався її вивчити. Викладав він латинською. Українські пісні йому подобалися. Але ніяких

свідчень про знання української мови не залишилося. Див. його "Спогади".

8. Роммель дійсно на власні кошти видав тексти римських авторів, але при від'їзді з Росії отримав платню за кожний примірник – всього 2925 карб. Д.І.Багалій про це докладно розповів.(19)
9. Магістри педінституту – це нонсенс. Магістр – це науковий ступінь. Присуджувати його мала право лише рада університету. А магістрів педагогічних наук у XIX ст. в принципі не існувало.
10. Розглядати інститут шляхетних дівчат як складову системи педагогічної освіти можна лише з 1834 р., відколи його випускниці отримали право на звання домашніх наставниць.
11. Умови зарахування до педагогічних інститутів у всіх університетах країни були однакові й харківський не міг похвалитися більшою демократичністю.
12. "Освітянський інститут" (очевидно педагогічний?) не зростав і не міцнів через зазначені вище причини. Періодом його стабільного функціонування були 1842–1860 рр.(20). З 1860 р. інститут як структура припинив своє існування. Натомість було створено практично-педагогічні курси.
13. У педагогічному інституті не було факультетів (відділень) – вони були в університеті. А 600 вчителів за 50 років були підготовлені університетом, а не інститутом, про що й писав К. К. Фойгт(21).
14. І. І. Срезневський не був випускником Московського університету і фундатором перших газет і часописів у Харкові. Він закінчив Харківський університет у 1829 р. Перша газета – "Еженедельник" видавалась у 1812р., перші журнали – "Харьковский Демокрит" у 1816 р., "Украинский вестник" у 1816–

1819 рр. З останнім співпрацював, а не видавав, батько – також професор Харківського університету І. Є. Срезневський (який, до речі, закінчив Московський університет). А Ізмаїл Іванович публікувався в "Украинском альманахе" (1831), "Утренней звезде" (1833) та видав "Запорожскую старину", однак це не журнал.

15. Г. П. Успенський закінчив Петербурзьку учительську гімназію у 1786 р. Тоді Петербурзького головного педагогічного інституту ще не було.

16. І. Ф. Тимковський закінчив не Києво-Могилянську академію, а Київську духовну академію.

У другій статті "Христофор Роммель (1781–1859)" (22), автори якої – кандидати фізико-математичних наук, йдеться про першого директора педагогічного інституту. При цьому, матеріал викладено так, що у читача складається враження,що на початку XIX ст. у Харкові взагалі не існувало ніякого університету, а О. І. Стойкович був ректором педінституту і автори називають його ректором університету тільки тому, що ХДПУ сьогодні має статус університету. Стаття написана недбало і неправдиво, вводить читача в оману, а значить потребує уточнення і спростування в деяких частинах.

Х. Роммеля ніколи не запрошували "працювати ординарним професором давньої літератури в Харківському інституті"(23) – він як фахівець з історії та словесності римської був запрошений на посаду ординарного професора Харківського університету. До Харкова він приїхав на початку 1811 р., але із тексту витікає, що у 1807 р. Так, це був період ліберальних реформ в Росії, хоча навряд чи слід його називати часом "розквіту благородного імператора Олександра". Окрім того, в усьому світі не існувало і не існує

ні звання, ні ступеня, ні посади "доктора філософії, словесності та старожитностей римських"(24).

Абсолютно незрозуміла ніяк не пов'язана з попередніми і наступними фраза: "Повставав проти несправедливості, розширював коло своєї діяльності"(25) Так само, як і фраза: "Можете уявити, яку недоброзичливість викликали в "туземців"-дворян, котрі не терпіли навчання, переслідували, особливо закордонних, наперекір хорошим намірам уряду"(26). Просто жах бере, якими ж агресивними у своєму неуцтві були харківські "туземці"-дворяни, навіть за кордоном бідних професорів дістали, і хороші наміри уряду їм не вказівка! А хто ж тоді пожертвував 400 тис.крб на заснування Харківського університету? Є заперечення і відносно "загальної ненависті до іноземців". Досліднику не слід було сліпо повторювати за Роммелем це вирване із контексту твердження, адже про поширене серед російського дворянства низькопоклонство перед усім іноземним загальновідомо – а ненависть, що прийшла під час Вітчизняної війни 1812 р., невдовзі зникла і злякала небагатьох. Тим більше, що сам Роммель писав і про "гостинність, що панувала повсюди в Україні…", і про гостинність петербуржців, і про те, що "ксенофобія спричинена вторгненням французів…"(27).

Для сучасного читача цікаво дізнатися про непролазну багнюку в Харкові восени і навесні через відсутність твердого покриття на вулицях. З цієї причини рада університету приймала рішення про "брудні канікули". Але Роммель був причетний до цього рішення не як директор педінституту, а як професор університету і член ради. В атестаті, який він отримав коли від'їжджав із Росії, звичайно ж вказувалися його заслуги, але не перед педагогічним інститутом, а перед Харківським університетом. І останнє – незрозуміло, про які книги для Московського університету

вартістю 2000 крб йдеться. Сам професор писав, що він подарував цьому навчальному закладу "маленьке, але добре збережене зібрання римських та грецьких класиків"(28).

Важливим внеском у дослідження історії нашого міста став вихід книги "Очерки истории вузовских библиотек г. Харькова"(29). Такої книги не має жодне українське місто. Її автори – директори та працівники бібліотек зібрали цікаві й цінні матеріали про утворення та розвиток своїх книгозбірень. Але не може не бентежити, що й ця книга продовжує та поглиблює справу переписування історії харківської освіти, принаймні у деяких її частинах. На сторінках цього видання вже не тільки ХДПУ, а й Юридична академія, Медичний університет також починають свій родовід із заснування університету. "Знайшли своє коріння", а точніше вигадали його й Академія харчування, й Консерваторія.

"Начало создания книжного фонда нынешней библиотеки Национальной юридической академии України имени Ярослава Мудрого можно отнести к периоду открытия императорского Харьковского университета в 1804 г., когда в его структуре появился факультет "нравственных и политических наук", позднее названный юридическим"(30), – так починається стаття про бібліотеку ХНЮАУ. Ствердження це автори не обґрунтовують. Просто у двох наступних абзацах коротко розповідають про книжковий фонд університетської бібліотеки і лише після цього переходять до дійсного заснування на базі юридичного факультету у 1920 р. Харківського інституту народного господарства, пізніше перейменованого на юридичний та його бібліотеки.

Найбільш наполегливо впроваджують свою версію історії, як і раніше, автори з ХДПУ. Знов повторюється, що педінститут був створений разом з університетом одним указом імператора від 26 січня 1803 р. і "только в порядке

субординации" підпорядковувався Харківському університету, Петербурзькому головному педагогічному інституту та Міністерству освіти(31). Не дуже переконливим є твердження про започаткування інститутської бібліотеки проф. Роммелем, який нібито залишив у Харкові відбірну бібліотеку. Сам Роммель про такі дарунки нічого не писав. Водночас він згадував, що приїхав до Харкова в одній навантаженій кареті. Невдовзі прибув і "багаж вибраних книг"(32). Три роки потому, повертаючись до Німеччини, професор "взяв три вози… щоб перевезти багаж та відібрані книжки…"(33). Таким чином, якщо Роммель щось і залишив у Харкові, то це не збагатило університетської бібліотеки. Це опосередковано підтверджують і Д.І.Багалій та Д.П.Міллер, не називаючи прізвища цього професора серед тих, хто дарував книги(34). Невідомо, звідки автор взяв абсурдні відомості про реорганізацію педінституту в семінарію. (Єдина згадка про те, що буцімто у період дії другого університетського уставу 1835 р. інститут називався семінарією є у М. Г. Халанського) (35). Семінарія – це духовний навчальний заклад, який виник у місті у 1841 р. внаслідок реформування Харківського колегіуму, до якого інститут не мав ніякого відношення. Що ж до Вищих педагогічних курсів, утворених у 1866 р., то великий знавець історії Харкова Д. І. Багалій нічого про них не розповідає. Не повідомляли про них і довідкові видання "Харьковский календарь" (1969–1917), "Харьковский сборник. Лит.-научн. приложение к Харьковскому календарю", "Весь Харьков", у яких щорічно наводилися відомості про всі установи й організації, усі навчальні заклади міста та називалися їх керівники. Однак, кожний, хто цікавиться історією рідного міста, дізнається з них, що у XIX ст. у Харкові
існувало три державних вузи: університет

(1805), ветеринарний (1851) та технологічний (1885) інститути.

Підсумовуючи сказане, треба зазначити, що протягом останнього десятиліття у Харкові з'явилася небезпечна тенденція до переписування початкової історії ряду вузів. В результаті спотворюється історичне минуле, формується хибне уявлення про культурні традиції краю, вноситься плутанина. На такому ґрунті можуть сформуватися лише фальшивий патріотизм і викривлене бачення перспективи. Тому найактуальнішим завданням усіх, хто любить своє місто, цікавиться його історією та досліджує й описує її, є збереження правдивої історії Харкова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). – Х., 1908; Медицинский факультет – Х., 1905; Физикоматематический факультет – Х., 1908.
2. Багалей Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) /Д.И.Багалей, Н.Ф.Сумцов, В.П.Бузескул. – Х., 1906.
3. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): Т.1. (1802-1815 гг.). – Х., 1893-1898; Т.2. (1815-1835). – Х., 1904.
4. Там само. Т.1. – С.190-202.
5. Рідний край: Навч. посібник з народознавства /За ред. І.Ф.Прокопенка. – 2-е вид. – Х., 1999. – С.379-388.
6. Халанский М.Г. Педагогический институт /М.Г.Халанский //Ученые и учебно-вспомагательные учреждения Харьковского университета (1805-1905) – Х., 1911. – С.243.

7. Устав имп. Харьковского университета //Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. 2-е изд. – СПБ., 1975. – Т.1. – С.295-331; Общий устав имп. российских университетов // Там же. – Т.2, отд.1. – С.969-995.
8. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета...; Сухомлинов М.И. Исследования и статьи по русской литературе и просвещению. – Т.1. – СПб., 1889.
9. Халанский М.Г. Назв. праця. – С.241-252.
10. Роммель Х.Д. Спогади про моє життя і мій час /Х.Д.Роммель. – Х., 2001.
11. Рідний край... – С.380.
12. Там само. – С.380.
13. Багалей Д.И. Назв. праця. – С.380.
14. Там само. – С.381.
15. Там само. – С.380.
16. Там само. – С.379-380.
17. Там само. – С.385
18. Прокопенко І.Ф. Харківському державному педагогічному університету ім.Г.С.Сковороди - 190 років /І.Ф.Прокопенко //Новий колегіум. – 2001. – №4. – С.10-14.
19. Багалей. Назв. праця. Т.1. – С.853-855.
20. Халанский М.Г. Назв. праця. – С.241-252.
21. Фойгт К.К. Историко-статистические записки о Харьковском университете от основания университета до 1859 года /К.К.Фойгт. – Х., 1859.
22. Горзій Т.О. Христофор Роммель (1781-1859) /Т.О.Горзій, В.Д.Зоря //Новий колегіум. – 2001. – №4. – С.59-60.
23. Там само. – С.59.
24. Там само. – С.60.
25. Там само. – С.60.
26. Там само. – С.60.
27. Роммель К.Д. Назв. праця. – С.128,143,167.

28. Там само. – С.157
29. Очерки истории вузовских библиотек г.Харькова. Х., 2001.
30. Там само. – С.122.
31. Там само. – С.168.
32. Роммель Х.Д. Назв. праця. – С.112.
33. Там само. – С.143.
34. Д.И.Багалей. История города Харькова за 250 лет его существования: Ист. монография. Т.2. (ХІХ-й и начало ХХ-го века) /Д.И.Багалей, Д.П.Миллер. – Х., 1912. – С.643.
35. Халанский М.Г. Назв. праця. – С.243.

Н.А. Сорочан

МІНІСТЕРСТВО НАРОДНОЇ ОСВІТИ І МИСТЕЦТВ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО: УТВОРЕННЯ І СТРУКТУРА

Досягнення Української гетьманської держави 1918 р. у сфері освіти, науки і культури є загальновизнаними. Провідна роль у здійсненні національно-культурного будівництва належала Міністерству народної освіти і мистецтв, де працювали видатні українські вчені та діячі культури. Переважна більшість із них працювала у складі міністерства за доби Центральної ради.

Доля урядовців попереднього режиму вирішувалася на першому засіданні уряду Української держави 2 травня 1918 р. під головуванням П. Скоропадського. Керівників міністерств, призначених Центральною радою, було звільнено. Решта чиновників залишалася на посадах, у тому числі директори департаментів, а інколи і товариші міністрів.

Минула діяльність нікому не ставилась у провину. Не було огульних звільнень і переслідувань найвищих урядовців або провідників політичних партій часів Центральної ради.

Фахові сили залишалися на посадах практично незалежно від партійної приналежності. Головними принципами для залучення людини до державної діяльності стали кваліфікованість і фах, а не політичні погляди [1].

Наказом гетьмана П. Скоропадського від 3 травня 1918 р. був затверджений склад нового Кабінету Міністрів. Міністерство народної освіти очолив відомий український історик і правник М.П. Василенко. 9 травня 1918 р. відбулася нарада членів Ради Міністерства освіти, на якій новий міністр сформулював основні принципи діяльності міністерства. Він підкреслив, що попередня робота Міністерства народної освіти "проводилася в глибоко національному напрямку і зроблено багато". М.П. Василенко, зазначив, що його вступ на посаду міністра буде продовженням попередньої діяльності, а його метою є "розвиток української національної культури і утворення умов, сприяючих цьому розвиткові"[2].

Всі, хто перебували на державній службі або планували поступити на неї, мали скласти "урочисту обітницю" на вірність Українській державі. 3 липня 1918 р. було проведено урочисту присягу міністрів і товаришів міністрів.
М.П. Василенко в серпні 1918 р. зобов'язав урядовців міністерства власноручним підписом затвердити окремий відбиток "урочистої обітниці", який мав зберігатися в особових справах співробітників [3].

Новий міністр на початку діяльності приділив значну увагу формуванню кадрового складу Міністерства народної освіти. 15 травня 1918 р. заступником (товаришем) міністра було призначено П.І. Холодного, видатного художника і педагога, який перебував на цій посаді за часів Центральної ради. Наприкінці травня 1918 р. було призначено ще одного (виконуючого обов'язки) заступника міністра освіти –
І.А. Красуського, проректора і професора Харківського

технологічного інституту. Він був відомим фахівцем у справі організації і управління вищою професійною освітою [4].

8 липня 1918 р. гетьман затвердив Закон про заснування Державного Сенату. М.П. Василенко був призначений сенатором і президентом Державного Сенату. Водночас йому було доручено керувати Міністерством освіти і мистецтв. Посада міністра була перейменована на управляючого Міністерством народної освіти і мистецтв [5].

У липні 1918 р. за розпорядженням М.П. Василенка було створено комісію з розробки нового плану управління школами в Україні. До її складу були запрошені видатні педагоги Є.О. Ківлицький, А.В. Ліперовський, А.М. Лобода, А.С. Синявський, С.О. Сірополко, К.М. Щербина, І.А. Красуський, П.І. Холодний.

Комісія працювала з 13 липня до 3 серпня 1918 р. За цей період були підготовлені: "Правила для спеціальних комісій при шкільних округах з негайного призначення на вакантні посади директорів, інспекторів і вчителів у середні та вищі початкові школи"; "Проект Тимчасового закону про управління шкільними справами в Україні". У жовтні 1918 р. М.П, Василенко подав до Ради міністрів проект тимчасового закону про шкільне управління в Україні на затвердження [6].

М.П. Василенко приділяв належну увагу розробці законопроектів Міністерством народної освіти і мистецтв. Наприкінці серпня 1918 р. він звернувся до заступника І.А. Красуського з пропозицією створити спеціальну комісію для розгляду законопроектів і координації діяльності департаментів у цій справі, узгодження нових законопроектів з існуючими законами [7].

Структура Міністерства народної освіти і основний керівний склад департаментів і відділів на початку діяльності М.П. Василенка залишилися без значних змін. Міністерство поділялося на шість департаментів: департамент загальних

справ, департамент вищої і середньої освіти, департамент нижчої освіти, департамент професійної освіти, департамент позашкільної освіти і дошкільного виховання, департамент мистецтв [8].

У червні 1918 р., за повідомленням департаменту загальних справ, у складі Міністерства народної освіти було 250 співробітників. Передбачалося, що їх загальна кількість повинна була збільшитись до 300 осіб. У жовтні 1918 р. кількість співробітників міністерства становила 268 осіб [9].

Департамент загальних справ очолював П.І. Зайцев, віце-директором був В.В. Скрипчинський. Департамент складався з 6 відділів: адміністративно-юридичний (голова М.Ф. Герштанський), канцелярсько-господарський (виконуючий обов'язки голови І.Г. Жук), фінансовий (голова П.І. Буткевич), статистичний (голова О.І. Петренко), інформаційне бюро (голова Г.А. Коваленко) і бухгалтерія (головний бухгалтер М.М. Лісовський). 1 вересня 1918 р., у зв'язку з переводом П.І. Зайцева до Головного управління мистецтв і національної культури, на посаду директора департаменту загальних справ було призначено члена Ради міністерства М.Ф. Базаревича [10].

На чолі департаменту вищої і середньої школи був Ф.П. Сушицький. Департамент поділявся на чотири відділи: вищої школи, середньої школи (голова О.К. Дорошкевич), учительських шкіл (голова Л.Т. Білецький), видавничий (голова Г.К. Голоскевич). На початку червня 1918 р. відбулася реорганізація департаменту. Справи середньої освіти потребували самостійної урядової структури. Новий департамент середньої школи очолив А.С. Синявський, директор 1-ї комерційної школи у Катеринославі. Департамент складався з трьох відділів: середньої школи, учительських шкіл і видавничого. Його віце-директором було призначено М.В. Сімашкевича [11].

Директором департаменту вищої школи залишився Ф.П. Сушицький. З 1 червня 1918 р. віце-директором (тимчасово виконуючим обов'язки) був призначений В.В. Дуб'янський. 18 жовтня 1918 р. на посаду віце-директора було призначено присяжного адвоката І.О. Плечка. У зв'язку з призначенням ректором і професором Київського українського державного університету Ф.П. Сушицький звільнився з посади директора департаменту вищої школи [12].

Департамент нижчої школи очолював відомий педагог А.І. Лещенко. У складі департаменту було два відділи: нижчої початкової школи (з 1 липня 1918 р. виконував обов'язки голови Ф.Т. Баскевич) і вищої початкової школи (А.А. Мирович). Віце-директором департаменту з 1 травня 1918 р. було затверджено Г.С. Ковальського [13].

Не повністю укомплектованим кадрами залишався департамент професійної освіти. Його директором був О.В.Вілінський. У складі департаменту передбачалося існування п'яти відділів: технічної освіти, медичної світи, комерційної освіти, сільськогосподарської освіти та організаційний. Два з них мали керівників відділів: технічної освіти (голова К.С.Калиненко) та організаційний (голова М.П. Рева). З 1-го вересня 1918 р. виконуючим обов'язки віце-директора департаменту був призначений К. Титаренко [14].

Від заснування департаменту позашкільної освіти і дошкільного виховання його незмінним директором була С.Ф. Русова. Таку ж постійну роль віце-директора департаменту виконував І.І. Крижанівський. Департамент поділявся на три відділи: дошкільного виховання, позашкільної освіти (голова М.С. Шугаєвський), дитячих притулків (голова О.М. Стешенко) [15].

Найбільш значні зміни відбулися у статусі департаменту мистецтв. 21 червня 1918 р. було затверджено утворення Головного управління мистецтв і національної культури. Міністерство народної освіти було перейменоване на Міністерство народної освіти і мистецтв. Управління входило до структури міністерства, але було цілком автономним і мало окремий бюджет. Керівник нового відомства фактично мав права заступника міністра народної освіти та мистецтв. На цю посаду було запрошено видатного українського історика і діяча культури П.Я. Дорошенка [16].

У складі Головного управління мистецтв і національної культури було створено департамент загальних справ, який очолив П.І. Зайцев. Віце-директором департаменту було призначено О.В. Шкред-Хмілевського. Управління складалося з шести відділів, керівниками яких були відомі діячі української культури: відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва (голова М.Ф. Біляшівський), архівно-бібліотечний (голова В.Л. Модзалевський), відділ пластичних мистецтв (голова Г.Г. Павлуцький), театральний (голова М.М. Старицька), відділ художньої промисловості (голова А.Х. Середа), музичний (голова Я.С. Якименко-Степовий). Окремі відділи поділялися на секції. Наприклад, у складі архівно-бібліотечного відділу була бібліотечна секція, яку очолював О.С. Грушевський. Головою педагогічної секції у складі театрального відділу була Л.М. Старицька-Черняхівська [17].

Після призначення П.Я. Дорошенка міністр народної освіти і мистецтв М.П. Василенко в особистому зверненні підкреслив, що він повинен керувати справами управління самостійно і звертатися до нього лише з питаннями принципового характеру [18].

Для розмежування сфер діяльності між Міністерством освіти і Головним управлінням мистецтв і національної культури було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли представники від міністерства і управління (П.Я.Дорошенко, І.А.Красуський, В.І.Вернадський, Д.І.Багалій, П.І.Холодний, П.І.Зайцев, Г.Г.Павлуцький, В.Л.Модзалевський, А.Х.Середа, О.І.Левицький, П.М. Соколов, В.П. Мазуренко і представник від Державного секретарства М.М. Могилянський) [19].

У складі Міністерства народної освіти і мистецтв під керівництвом М.П. Василенка продовжувала діяльність рада Міністерства народної освіти і мистецтв. Але відновлення її роботи відбувалось повільно. 22 липня 1918 р. її членом було призначено В.П. Науменка. Із пропозицією про його призначення М.П. Василенко особисто звертався до гетьмана П. Скоропадського. 30 серпня 1918 р. членом ради міністерства було призначено М.Ф. Базаревича.

Формування нового складу ради Міністерства народної освіти і мистецтв було доручено В.П. Науменку. У вересні 1918 р. він подав на затвердження міністру склад тимчасової комісії для розгляду питань, які належать до компетенції ради Міністерства народної освіти і мистецтв. Членами цієї комісії повинні бути: міністр, заступники міністра, директори департаментів. Крім них, до складу комісії увійшли відомі педагоги і директори гімназій: (В.Ф.Дурдуківський, А.А.Черняєв, С.Г.Трабше, К.М.Щербина, Є.К.Тригубов, Г.В.Александровський, З.А.Архимович, А.В.Ліперовський, А.Ф.Музиченко, А.М.Лобода). Склад комісії був затверджений М.П. Василенком [20].

Міністерством народної освіти і мистецтв були розроблені штати ради. До її складу (під головуванням міністра) входили: заступники міністра, керівник нового відомства у справах мистецтв і національної культури,

директори департаментів, штатні члени ради (3), нештатні члени ради (10), секретар ради (його обов'язки покладалися на одного з членів ради).

У вересні 1918 р. М.П. Василенко звернувся з проханням до Ради міністрів про призначення членам ради Міністерства народної освіти та мистецтва В.П. Науменку та М.Ф. Базаревичу, які мали великий досвід адміністративної і педагогічної діяльності, утримання по 12 000 крб. на рік .
З 1-го жовтня 1918 р. штатним членом ради Міністерства народної освіти та мистецтва був призначений М.В. Глоба [21].

Рада створили спеціальні комісії, які повинні були розробити окремі напрями роботи і завдання міністерства. Наприклад, комісія з видання бюлетеня Міністерства народної освіти та мистецтв, до складу якої увійшли О.Стешенко, С.Сірополко, О.Музиченко, Г.Голоскевич; комісія для розробки статуту ради Міністерства освіти і мистецтв, членами якої були С. Постернак, О. Дорошкевич, Л. Білецький. На засіданнях Ради протягом жовтня – грудня 1918 р. розглядалися такі питання: про педагогічні ради у середніх школах, про перегляд правил курсів для дорослих, про трудову і професійну освіту та ін.[22].

Напередодні зміни складу гетьманського уряду, 19 жовтня 1918 р., тимчасово виконуючий обов'язки товариша міністра народної освіти і мистецтв І.А. Красуський подав прохання про звільнення з посади. З цього часу він залишався ректором і професором Харківського технологічного інституту [23].

Створення 24 жовтня 1918 р. коаліційного кабінету Ф.Лизогуба призвело до кадрових змін у Міністерстві народної освіти і мистецтв. Новим міністром було призначено П.Я. Стебницького як представника Українського національного союзу. Недовгий час перебування

П.Стебницького на міністерській посаді ознаменувався важливою подією – відкриттям Української академії наук, на указі від 14 листопада 1918 р. є підпис міністра освіти і мистецтв П. Стебницького.

Напередодні відставки кабінету Ф. Лизогуба відбулися зміни у керівництві відділу учительських шкіл департаменту середньої школи. Губернський комісар народної освіти на Київщині С.П. Постернак був призначений головою відділу. У той же час він тимчасово продовжував виконувати попередні обов'язки. Це відбулося у зв'язку з тим, що Л.Т. Білецький був запрошений викладачем до Кам'янець-Подільського державного українського університету [25].

Останнім міністром освіти і мистецтв став у листопаді 1918 р. В.П. Науменко. Гетьман П. Скоропадський високо цінував В.П. Науменка: "… Новий міністр освіти був особливо видатною особою у новому кабінеті. Людина дуже культурна, відомий педагог поміркованих поглядів, який любив Україну… Він з великою енергією взявся за деякі реформи, які мали оздоровити нашу навчальну діяльність" [26].

Новий міністр контролював службову дисципліну співробітників міністерства. 28 листопада він звернувся з наказом до директорів департаментів про своєчасне подання документів для розгляду і своєчасне їх виконання. В.П. Науменко знову підкреслив необхідність подання до адміністративного відділу департаменту загальних справ формулярних списків усіх урядовців Міністерства народної освіти і мистецтв. Для цього було встановлено 2-тижневий термін [27]. 10 грудня 1918 р. В.П. Науменко подав на затвердження Ради міністрів проект Тимчасового закону про шкільне управління в Україні. Передбачалося його введення з 1-го січня 1919 р. [28].

На початку грудня 1918 р. у керівному складі Міністерства народної освіти і мистецтв відбулися значні зміни. З 2-го грудня 1918 р. за власним бажанням звільнився з посади товариша міністра П.І. Холодний. Його звільнення було затверджено наказом гетьмана П. Скоропадського.
7 грудня 1918 р. прохання про звільнення з посади директора департаменту позашкільної освіти і дошкільного виховання подала С.Ф. Русова. Цим вона підтримала протест Всеукраїнської учительської спілки проти заклику учнівської молоді до участі у боротьбі. 12 грудня 1918 р. міністр освіти і мистецтв підписав наказ про звільнення С.Ф. Русової з посади і про передачу всіх справ віце-директору департаменту І.І. Крижанівському [29].

Таким чином, Міністерство народної освіти Української держави П.Скоропадського зберегло основний керівний склад і структуру. У той же час було проведено значну реорганізацію, яка привела до утворення Головного управління мистецтв і національної культури і перейменування його на Міністерство народної освіти і мистецтв. У складі міністерства працювали видатні українські вчені і діячі культури, авторитетні педагоги. Серед них слід виділити міністрів народної освіти М.П. Василенка, П.Я. Стебницького і В.П. Науменка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Папакін Г. Державотворча спадщина Центральної Ради і становлення Української гетьманської держави 1918 р. (до формулювання питання) /Г.Папакін // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р.: У 2-х ч. – К., 1997. – С. 92 – 94.

2. Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т.ІІ./Д.І.Дорошенко – Нью-Йорк, 1954. – С. 336; ЦДАВО України, Ф. 2201, оп. 1, спр. 50, арк. 5 – 7, спр. 6, арк. 1-2.
3. ЦДАВО України, Ф. 2201, оп. 1, спр. 68, арк. 4 – 6.
4. Там само, спр. 50, арк. 17, 21.
5. Там само, арк. 84, 82 – 89.
6. Там само, спр. 93, арк. 2, 24 – 25, 29, 35, 39, 46, 49, 53, 59, 61, 66; оп. 2, спр. 2, арк. 1 – 5.
7. Там само, спр. 91, арк. 7.
8. Там само, арк. 69
9. Там само, ф. 2201, оп. 1, спр. 99, арк. 3; оп. 3, спр. 7, арк. 78.
10. Там само, ф. 2201, оп. 1, спр. 50, арк. 69, 96.
11. Там само, арк. 36, 69, 115; спр. 403, арк. 17.
12. Там само, спр. 53, арк. 88 – 92; спр. 63, арк. 10.
13. Там само, спр. 50, арк. 62; оп. 2, спр. 3, арк. 17.
14. Там само, спр. 50, арк. 76, 100, 127, 162.
15. Там само, спр. 40, арк. 27; спр. 50, арк. 115.
16. Дорошенко Д.І. Вказ. праця. – С. 365; ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 12.
17. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 50, арк. 25, 59, 96, 159.
18. Там само, ф. 2457, оп. 1, спр. 1, арк. 9.
19. Там само, ф. 2201, оп. 4, спр. 3, арк. 1; ф. 2457, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
20. Там само, ф. 2201, оп. 1, спр. 53, арк. 88 – 100; ф. 2457, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
21. Там само, спр. 50, арк. 123, спр. 52, арк. 1 – 2; оп. 2., спр. 2, арк. 30, оп. 3, спр. 7, арк. 71.
22. Там само, оп. 1, спр. 4, арк. 8, 11 – 13.
23. Там само, спр. 50, арк. 138.
24. Там само, спр. 50, арк. 140, 170 – 171; Балабольченко А.С. Три долі: Модест Левицький, Петро Стебницький,

Максим Славинський: Біогр. нариси /А.С.Балабольченко. – К.: Літопис, 1999. – С. 59 – 60.
25. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 1, арк. 169; ф 3876, оп. 1, спр. 1, арк. 82.
26. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918/П.Скоропадський. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 317.
27. Там само, спр. 50, арк. 175, 187.
28. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 12, арк. 72 – 73.
29. Там само, спр. 143, арк. 139 – 141.

КРАЄЗНАВСТВО ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА УКРАЇНОЗНАВСТВА

Ж.В.Городова

ШКІЛЬНЕ КРАЄЗНАВСТВО В УКРАЇНІ У 20-ті рр. XX ст.

У перше пореволюційне десятиліття однією з основних проблем, які постали перед новою владою, була нестача освічених спеціалістів у різних галузях господарства. Спроби замінити тих, хто емігрував, або був позбавлений роботи за фахом через політичну недовіру, висуванцями з робітничого середовища успіху не мали. Переважна більшість висуванців без спеціальної підготовки не могли задовільно виконувати покладені на них обов'язки. Постала нагальна потреба в поновленні роботи існуючих шкіл та вищих учбових закладів, ліквідації неписьменності, створенні нових навчальних осередків і нових програм, які б забезпечили країну фахівцями і відповідали вимогам нової доби.

Важливим елементом оновленої освіти мало стати вивчення рідного краю – краєзнавство. При комплексній

системі освіти, яка тоді впроваджувалась, краєзнавство мало з'єднати школу з дійсним життям, правити за основу, що на ній базуватиметься практично вся навчальна і виховна робота з дітьми [1, с.30]. Школа також мала стати корисною для краєзнавства як осередок збирання краєзнавчих матеріалів [2, с.230]. Велике значення краєзнавства як нового метода освітньої та наукової роботи відзначалося і першим Всеукраїнським учительським з'їздом, і першим з'їздом в справі дослідження продукційних сил та народного господарства України. В резолюціях цих з'їздів наголос робився на зростанні ролі місцевих осередків, залученні до краєзнавчої роботи учительства та студентства, співпраці між науковими установами та краєзнавцями на місцях [1, с.29]. Вважалося за доцільне при всіх ІНО та педкурсах України створити краєзнавчі кафедри з семінарами при них. Подбати про "пролетаризацію" краєзнавства, про залучення до праці широких верств населення закликала науковців і Всеукраїнська краєзнавча конференція, проведена у Харкові в травні 1925 р. [3, с.6].

Таким чином, перед краєзнавством відкривалися широкі перспективи. Наркомат освіти України займався пошуком шляхів і методів наукового, методичного, організаційно-фінансового забезпечення викладання краєзнавства в школі, бо цього вимагали нові шкільні програми.

На допомогу вчителям було опубліковано велику кількість різноманітних програм, які мали забезпечити систематичність пошукової роботи, окреслити межі району вивчення, надати первинні орієнтири в цій новій для багатьох галузі. Особливої уваги надавалося роботі сільських учителів-краєзнавців, адже саме в сільській місцевості ще досить міцно зберігалися старі традиції, методи господарювання і разом з тим все активніше запроваджувались нові форми господарчої діяльності.

Програми націлювали освітян на організацію більш активного вивчення місцевого матеріалу, на відхід від "Читання-пояснення" на користь активного пізнання дійсності, краєзнавства як методу дослідження (а не викладання) [4, с.62-63]. Зауважувалось, що основним джерелом в цій роботі буде не книжка, а саме оточення, й головну увагу потрібно звернути на дані, які доведеться шукати навколо [5, с.12]. Згідно з державними завданнями краєзнавства основний акцент авторами програм робився на "виробничому краєзнавстві", яке мало на меті не стільки нові досягнення в галузі науки про вивчення світу, скільки пристосування до місцевого життя досягнень різних наук, набуваючи значення і як своєрідна форма суспільної діяльності, і як педагогічний метод виховання широких верств населення [6, с.47; 9, с.1-4; 11, с.51-57].

До справи популяризації краєзнавства та допомоги місцевим вчителям долучились і видатні вчені-краєзнавці, як то О.Курило-Кримчак та професор П.Г.Ковалівський, опублікувавши "Програми для збирання етнографічних матеріалів" та "Програму для збирання відомостей про свою округу" [10, с. ; 7, с.17-19], а також "Схему обліку продукційних сил України" [8, с.41-43]. К.П.Копержинським було порушене питання про наукову постановку справи вивчення побуту, про роль в цій необхідній роботі вчителів як найбільш освіченої і прогресивної групи населення [12, с.103-111], а І. Мандзюк у статті "Чергова справа" висунув пропозицію не тільки збирати матеріал за наведеним квестіонаром, але й надсилати його для обробки до Секції Комітету Краєзнавства при ВУАН [13, с.92-94].

Зібрані вчителями й учнями спостереження пропонувалося зберігати, фіксувати в кожній школі, а потім передавати матеріал, до краєзнавчих наукових організацій, де його опрацюють, систематизують і повернуть знову до

школи вже вигляді довідників, підручників і таким чином буде отримано краєзнавчу літературу, брак якої на місцях гостро відчувався [6, с.49].

Таким чином, завдяки підтримці державних та наукових установ краєзнавчий рух на Україні почав набирати сили. І саме на шкільне краєзнавство було покладене завдання стати центром практичної роботи на місцях, організатором краєзнавчих досліджень і залучення до цієї роботи якнайширших кіл населення.

Узгоджуючись з завданнями "виробничого краєзнавства" змінювались зміст і пріоритети краєзнавчих досліджень: в них переважали елементи природничо-виробничі, а не археологічно-етнографічні та географічні, як це було раніше. Краєзнавство ставало дедалі більш практичним, основна увага приділялась фактичному матеріалу про стан місцевих виробничих сил для майбутнього їх використання в господарчому та культурному будівництві. Вчителям у містах пропонувалося звернути основну увагу на ті чи інші галузі промислового виробництва, їх практичний та ідеологічний вплив на культуру міста й краю. Сільське учительство орієнтували на дослідження села і сільськогосподарського виробництва [11, с.57].

Для надання всій роботі організованих форм та збереження зібраних матеріалів вважалось за необхідне створювати при школах краєзнавчі та етнографічні куточки та шкільні музеї, провадити виставки зібраного та опрацьованого матеріалу, робити записи та доповіді. А також шляхом лекцій та бесід залучати до досліджень свого краю не тільки учнів, але й їх батьків [4, с.63].

Але потрібно зауважити, що на шляху швидкого впровадження краєзнавчих методів у шкільну роботу виникало чимало перешкод. По-перше, відчувалася гостра нестача відповідно підготовлених вчителів. Шкільний

перепис, проведений в грудні 1927 р., показав, що серед учителів 22,9 % мали вищу або середню спеціальну освіту. Решта закінчили тільки середню чи навіть початкову школу [14, с.111]. По-друге, учбовим закладам, що готували учителів, доводилося працювати за методом спроб і помилок, випробовувати і відпрацьовувати нові методи викладання, виділивши методику краєзнавчої роботи в зовсім окрему галузь [15, с.4-7; 16, с.6-11]. По-третє, чимало негативних явищ було і взагалі в шкільному житті: а) перевантаження вчителя дітьми, порівняно з нормами, що були встановлені; б) майже цілковитий брак асигнувань на учбову частину шкіл; в) неприступність для пролетарських і селянських дітей учбової літератури, брак її і запізнення; г) помітна різниця в охопленні дітей школами в місті й на селі; д) нестача на місцях будь-яких матеріалів для планової краєзнавчої роботи [17, с.222-224; 18, с.14-15]. До цього треба додати ще й важке матеріальне становище й несприятливі умови життя самих вчителів. Тому можна зрозуміти, чому така широко пропагована, підтримувана "зверху" кампанія з поширення краєзнавства почала пригальмовувати з самого початку.

Далеко не поодинокими були й факти створення шкільних краєзнавчих гуртків і товариств лише на папері. В деяких місцях (наприклад, на Криворіжжі) організовувалась значна кількість гуртків, але не проіснувавши і року, без належної підтримки вся ця робота була згорнута. Досить часто, пропонуючи свою допомогу в суцільному обстеженні регіонів, місцеві краєзнавці не отримували практичних вказівок чи будь-якої іншої допомоги від зацікавлених організацій. Лунали скарги на те, що дослідники-науковці досить часто ігнорують місцевих краєзнавців [19, с.78].

Всі ці організаційні негаразди могли знайти своє вирішення. Але з початку 30-х років в жорстких умовах зростаючого культу особи не налагодженість краєзнавчої

роботи серед її прихильників викликала недовіру державних та громадських установ, відмову у фінансуванні і скептичне ставлення до краєзнавства, як до наукової дисципліни [20, с.4-7]. Надалі ця недовіра вилилася в звинувачення в ідеалізації патріархальщини, зв'язках з контрреволюційними організаціями та українському буржуазному націоналізмі. Для багатьох найактивніших діячів краєзнавчого руху, в тому числі і вчителів, це навішування ярликів вилилося в репресії з боку влади, арешти та заслання.

Отже, в 20-ті роки краєзнавча робота набуває нового змісту. Основним завданням стає "пролетаризація науки" і залучення до наукової роботи якнайширших верств населення, і краєзнавство, демократичне за своїм характером, формами і методами роботи, чи не найбільше відповідало цим вимогам. Введення краєзнавства в шкільні та вузівські програми, підготовка нового покоління вчителів-краєзнавців, їх активна самовіддана робота на місцях стали основою переростання краєзнавства в загальнодержавний громадський рух, щоправда відсутність потрібної літератури, зайва заідеологізованість і брак коштів на учбову частину шкіл гальмували роботу вчителів-краєзнавців, особливо в сільській місцевості. Але цінність зібраних ними матеріалів, впроваджених та відпрацьованих методів краєзнавчої роботи з школярами від цього з часом не зменшилася.

Таким чином, шкільне краєзнавство стало важливою складовою становлення і розвитку краєзнавчої справи в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бюлетень наркомосвіти. – 1925. – № 2.
2. Дашковскька Р. Друга всесоюзна конференція по краєзнавству в Москві /Р.Дашковська // Шлях освіти. 1925. – № 4.
3. Статут Краєзнавчих Товариств // Краєзнавство. – 1927. – № 1.
4. Музиченько О. Краєзнавство в комплексних програмах та його метод /О.Музиченко // Шлях освіти. – 1925. – № 5.
5. Зайцев Д. Краєзнавство і шкільні програми /Д.Зайцев // Краєзнавство. – 1927. – № 1.
6. Гарбуз Т. Краєзнавство і трудова школа /Т.Гарбуз // Радян. освіта. – 1925. – № 3.
7. Курило-Кримчак О. Про краєзнавчу роботу в школі. /О.Курило-Кримчак // Краєзнавство. – 1928. – № 6-10.
8. Ковалівський П.Г. Старе та нове краєзнавство. /П.Г.Ковалівський // Червон. шлях. – 1925. – № 9.
9. Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи /Д.Зайцев // Краєзнавство. – 1927. – № 3.
10. Гамон І. Краєзнавство і школа /І.Гамон // Радян. освіта. – 1925. – № 5.
11. Копержинський К.П. Питання про наукову постановку справи вивчення побуту та її практичне значення. /К.П.Копержинський // Червон. шлях. – 1925. – № 5.
12. Мандзюк І. Чергова справ /І.Мандзюк // Життя й революція. – 1925. – № 1-2.
13. Фещенко А. Краєзнавча праця в корсунському педтехнікумі /А.Фещенко// Краєзнавство. – 1928. – № 1.

14. Зеленський І. Як ми готуємо вчителя-краєзнавця /І.Зеленський // Шлях освіти. – 1925. – № 3.
15. Резолюція по доповіді т. Шумського – „Радянська школа й дитячий рух" // Шлях освіти. – 1925. – № 1-2.
16. Чергова робота в краєзнавстві // Краєзнавство. – 1928. – № 6 -10.
17. Краєзнавство. – 1929. – № 3-10.
18. Тронько П.Т. Родовід українського краєзнавства. /П.Т.Тронько // Краєзнавство. – 1993. – № 1.

О.В.Дьякова

БОЇ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ ХАРКІВЩИНИ У 1942 році

Велика Вітчизняна війна стала великим випробуванням для радянського народу. Тому, незважаючи на величезну кількість досліджень, її події все одно привертають увагу різних поколінь науковців. І сьогодні, на початку XXI століття, коли відбуваються зміни світосприймання, сучасні покоління намагаються зрозуміти, що ж відбувалося у ті страшні роки і як люди змогли вистояти у тих, здавалось би, нестерпних умовах.

Однією із трагічних сторінок в історії Великої Вітчизняної війни було визволення Харківщини від німецько-фашистських загарбників. Звільненню Харківського промислового району радянський уряд надавав великого значення. До того ж визволення Харкова – першої столиці Радянської України – мало не тільки стратегічне, економічне, а й політичне значення. Недарма для визволення області було здійснено 7 військових операцій: Барвенківсько-Лозівська (18 – 31 січня 1942 року), Харківська битва
(12 – 29 травня 1942 року), Воронезько-Харківська

стратегічна наступальна (13 січня – 3 березня 1943 року), Харківська оборонна (4 – 25 березня 1943 року), Ізюмсько-Барвенківська наступальна (27 – 37 липня 1943 року), Бєлгородсько-Харківська стратегічна наступальна операція “Рум’янцев” (3 – 23 серпня 1943 року) і Донбаська наступальна (13 серпня – 22 вересня 1943 року). Про напругу боїв свідчить той факт, що 7 населених пунктів області від загарбників звільнялись чотири рази, 30 – тричі і 115 – двічі (у тому числі й Харків).

Вже у 1942 році було зроблено першу спробу визволити Харківщину від німецько-фашистських загарбників.

І мета цього повідомлення висвітлити події, що відбувалися на фронті, що проходив по Харківській області у 1942 році.

Після успішного контрнаступу Червоної Армії під Москвою взимку 1941 року Державний Комітет Оборони планував навесні 1942 р. закріпити успіх і домогтися перелому в ході війни.

Ставка Верховного головнокомандування прийняла рішення здійснити силами Південного і Південно-Західного фронтів Барвенківсько-Лозівську операцію. Її метою було оточити та ліквідувати донбасько-таганрозьке угруповання армії “Південь” противника й на узбережжі Азовського моря її ліквідувати. Одночасно частини Південно-Західного фронту отримали наказ наступати на Красноград і визволити Харків. Основний удар завдавали 6-а і 57-а армії.

Операція розпочалася 18 січня 1942 року. У ході жорстоких боїв за два тижні радянським військам вдалося оволодіти 21 населеним пунктом області, перерізати залізничну колію Харків – Запоріжжя. У боях відзначились війська під командуванням генерал-майора
О.М. Городнянського, генерал-лейтенанта Д.І. Рябишева і

генерал-лейтенанта А.А.Гречка. Та незважаючи на такі успіхи, головнаої мети не було досягнуто.

Внаслідок операції радянські війська утворили сумнозвісний виступ, який отримав назву Барвенківсько-Лозівського плацдарму. Це був великий плацдарм, з якого можна було наносити удари по флангу і в тил харківському та донбаському угрупованням ворога. У ході цієї операції загинуло понад 40 000 бійців та офіцерів із майже 1 млн. тих, що брали в ній участь.

27 лютого 1942 року Військова рада Південно-Західного фронту (командуючий С.К. Тимошенко член Військради – М.С. Хрущов, начальник штабу І.Х. Баграмян) вирішила використати успіх і організувати новий наступ без необхідної підготовки. Метою операції було силами 6-ї і 38-ї армії з балаклійсько-чугуївського виступу оточити і ліквідувати німецькі військові частини та звільнити Харків. Ця операція розпочалась 7 березня 1942 року.

Невдачі супроводжували Червону Армію з початку військових дій. Ворога вдалося лише відтиснути на лівий берег Сіверського Дінця. А невеликі плацдарми, захоплені на правому березі річки, не виправдовували великих жертв. Цього і слід було чекати: укомплектованість дивізій становила 60 – 70%, а штаби армій і фронтів погано знали оборону противника. Щодо втрат, то вони на сьогодні ще остаточно невідомі. Є дані, що за три тижні лютого 1943 року 40-й корпус вермахту знищив 3 тисячі бійців та офіцерів Червоної Армії, а у полон потрапило лише 569 чоловік.

Таким чином, завдання, поставлене перед військами, не було виконане. Разом із тим був порушений оперативний зв’язок між частинами.

Трагічні події на Харківщині розгорнулися у травні – червні 1942 року,

Штаб Південно-Західного напряму розробив план визволення Харківського промислового району. Головна роль відводилась 6-й армій генерал-лейтенанта О.М. Городнян-ського та армійському угрупованню генерал-майора
Л.В. Бобкіна. 6-а армія повинна була прорвати з півдня оборону противника і наступати на Харків, армійське угруповання - прикрити фланги 6-ї армії і просуватися на Красноград. 9-а армія генерал-майора Ф.М. Харитонова та 57-а генерал-лейтенанта К.П. Подласа отримали наказ міцно тримати оборону на південній ділянці Барвенківського виступу і тим самим забезпечити головний удар. Після оволодіння Харковом радянські війська повинні були продовжувати наступ у напрямку Дніпропетровськ – Синельниково.

10 квітня 1942 р. всупереч доводам офіцерів Генерального штабу про ризикованість цієї операції Й.Сталін погодився на її проведення.

5 квітня цього ж року А. Гітлер підписав директиву № 41 – військовий план літньої кампанії 1942 року, за яким першочерговим завданням стало знищення противника на південній ділянці Східного фронту західніше Дону, перейти Кавказький хребет, захопивши нафтоносні райони на Кавказі. Для цього планувалося провести операцію "Фридерикус-1" з метою ліквідації Барвенківського виступу.

План операції, розроблений у Берліні, виглядав так: завдати навального удару в напрямі Барвенкового та Довгенького, де розташовувався пункт управління 9-ї армії, оточити її з'єднання й знищити частинами. На завершальному етапі операції передбачалося форсувати Сіверський Дінець у районі Ізюму – Петрівського й рухатися до Балаклії на з'єднання із 6-ю армією Паулюса. Внаслідок цього все угруповання радянських військ на Барвенківському виступі

повинно було опинитися в щільному кільці. Все було розраховано на раптовість нападу та хиби в обороні радянських військ.

Наступ радянських військ планувалося розпочати 12, а німецьких – 18 травня. Так сталося, що саме під Харковом у травні 1942 року протистояли не тільки війська, а й стратегічні плани двох воюючих держав. Бойовище, що відбулося на землях нашої області, увійшло в історію як страшенна катастрофою для СРСР.

Сили Південно-Західного фронту на початку операції переважали ворога у живій силі – в 1,6 рази, за кількістю гармат і мінометів – у 2, танків – в 11,8 рази.Червоній Армії допомагали партизанські загони. Перед початком наступу вони знищили телефонний зв'язок між опорними пунктами ворога в районі Змієва. 12 травня загін під командуванням Я.А. Брехунця брав участь у боях за визволення сіл Суха Гомільша, Козачка, Таранівка та ін. Знищував фашистів і партизанський загін під командуванням С.О. Либи.

І все ж, незважаючи на масовий героїзм, ініціативу багатьох командирів, підсумки перших днів бойових дій виявилися гіршими, ніж очікувалось – оборона гітлерівців була прорвана на глибину лише 20 – 30 км.

Розвідка 9-ї армії своєчасно визначила зосередження в районі Краматорська гітлерівського угруповання Клейста. На жаль, командування Південного фронту та штаб Південно-Західного вважали, що становище радянських військ на південному фланзі Барвенківського виступу надійне і противник не зможе тут діяти активно. Тим часом ворог почав передислокацію значних сил, яка тривала чотири дні, перед смугою оборони 9-ї армії. І знову ніщо не збентежило командування Південно-Західного напряму. Свідчення полонених, дані авіаційної розвідки ігнорувались, до вищих штабів не передавалися.

Всього за період операції гітлерівське командування підтягло з резерву і ввело у дію під Харковом 12 піхотних та одну танкову дивізії. Про появу багатьох із них командування напряму дізналося тільки безпосередньо на полі бою.

Та найгіршим було те, що гітлерівці добре знали про можливий наступ Червоної Армії. Про це свідчить запис у щоденнику загиблого командира батальйону 294-ї піхотної дивізії, який обороняв село Піщане, де говорилось, що його підлеглі впевнено чекають наближення наступу росіян.

15 травня командування Південно-Західного напряму рапортувало у Генштаб, що операція йде успішно і створені всі умови для форсування її здійснення. Вже у цей день противник завершив перегрупування своїх військ і завдав удару силами одинадцяти дивізій з району Краматорська по 9-й армії генерала Д.І. Рябишева.

А в цей час гітлерівці готували потужний удар. Його мали завдати два армійських та один моторизований корпуси, добре укомплектовані й озброєні. Вони перевищували радянські війська за кількістю батальйонів у 1,7 рази, за гарматами – в 7,4, за танками – в 6,5 рази.

17 травня на світанку противник несподівано перейшов у наступ в районі Слов'янська – Краматорська. Головні його сили були націлені проти 9-ї армії. О четвертій ранку почалася потужна вогнева обробка переднього краю. Водночас великі групи літаків бомбили штаби дивізій, вузли зв'язку та переправи на Сіверському Дінці.

Протягом години не вщухали вибухи снарядів і бомб. Потім з'явилися танки із чорними хрестами, за ними – мотопіхота. Слідом за першим ешелоном у такому ж порядку вступав у бій другий.

Перші колони німецької мотопіхоти, підтримані танками й авіацією, обминаючи опорні пункти, намагалися

прорватись якомога далі на північ. Фланги й тили частин Червоної армії опинилися під серйозною загрозою. Підрозділи гітлерівців, що складали другий ешелон, приступили до ліквідації опорних пунктів.

На самому початку бомбардування німці зруйнували допоміжний пункт управління та вузол зв'язку штабу 9-ї армії. Порушився також зв'язок з 57-ю армією і штабом фронту. Таким чином, радянські війська у цей відповідальний момент опинилися без загального керівництва і змушені були діяти ізольовано.

Вже на 8 годину ранку противник на двох напрямах прорвав оборону 9-ї армії, подолав за добу відстань до 20 км. Німецьке командування нарощувало сили й вогневу міць передових груп. Не рахуючись із втратами, гітлерівці прагнули прорватися в глибокий тил радянських армій.

Ворог захопив Барвінкове. Частини 57-ї армії опинилися в тилу противника й тримали оборону в дуже невигідних умовах. Відбиваючи атаки, бійці із тривогою прислухались, як за їхніми спинами наростає гарматна стрілянина. Запеклі бої тривали і в смузі 9-ї армії.

У другій половині дня 19 травня стало зрозуміло, що радянським арміям на правому березі Сіверського Дінця загрожує цілковите оточення. Лише тоді С.К. Тимошенко прийняв рішення припинити наступ на Харків та організувати відсіч ворогу, але було вже пізно. Для виконання цього завдання потрібна була відповідна підготовка, в тому числі й передислокація з'єднань. Однак часу для цього вже практично не залишилося. Знекровлені дивізії 9-ї армії змушені були відійти за Сіверський Дінець. Перешкодило військам зосередитися і швидке просування групи Г. Клейста. Частини Червоної Армії вступали в бій розрізнено, без артилерійської та авіаційної підготовки. Все це прирікало їх на поразку.

Ворог йшов напролом, не рахуючись ні з чим. Для радянських частин вихід був один: негайно припинити розпочатий наступ і кинути всі сили проти атакуючого противника. З такою пропозицією Генштаб двічі звертався до Сталіна, але отримав відмову. І три армії та рухомі військові групи, стікаючи кров'ю, як і раніше, пробивалися на захід, заганяючи себе у розставлену ворогом пастку. Коли все ж таки війська отримали дозвіл на відхід, було пізно. 23 травня німецькі війська групи Г. Клейста і 6-ї німецької армії Ф. Паулюса об'єдналися за 10 км на південь від Балаклеї. Шляхи відходу за Сіверський Донець виявилися відрізаними. Радянські війська опинилися в оточенні. Частини Червоної Армії, що залишилися на захід від Сіверського Дінця, поспіхом об'єдналися у групу "Південь" під командуванням генерал-лейтенанта Ф.Я. Костенка. З 23 до 29 травня в умовах повного оточення тривали жорстокі й кровопролитні бої.

Оточені вирішили не здаватися, спробувати все ж таки прорвати кільце і вирватися із оточення. Це був відчайдушний прорив приречених. Але бажаних наслідків він не приніс. Успіху було досягнуто лише у смузі оборони 38-ї армії. Командарм К.С. Москаленко поставив завдання – ударом з району Савинців прорвати фронт і сприяти частинам у виході з ворожого кільця. Форсувавши Сіверський Донець, стрілецькі частини раптовою атакою заволоділи населеним пунктом Чепіль. Командири окремих дивізій 38-ї армії за власною ініціативою посилали за лінію фронту розвідників і сміливців - добровольців. За ніч вони повинні були знайти й зібрати роз'єднані групи бійців та вивести їх до передової. Так було врятовано багатьох воїнів. Кількість бійців, які з'явилися тоді на збірні пункти, невідома. Є лише окремі свідчення. Більшість же оточених

загинула або потрапила в полон. За офіційними даними, з оточення вийшло лише 22 тисячі солдат і офіцерів.

29 травня увечері бої на правому березі Сіверського Дінця вщухли, збереглися лише невеликі осередки опору, та й ті незабаром перестали існувати.агальні наслідки битви були настільки трагічними, що про них навіть сповістило Радінформбюро. У повідомленні говорилось, що під час боїв наші війська втратили 5 тисяч убитими і 70 тисяч зниклими безвісти. У цей же час гітлерівці повідомляли, що взяли під Харковом тільки у полон 300 тисяч солдат та офіцерів. Ці цифри були відповідно зменшені або збільшені. Лише у 1990-х роках було оприлюднено приблизне число жертв харківської трагедії: у полон потрапило 214 – 229 тисяч чоловік.

Офіційно з 12 до 29 травня 1942 р. безповоротні та санітарні втрати (вбиті в бою, померлі від ран, поранені та контужені, яких було евакуйовано із району бойових дій і ті, та які пропали безвісти) складали 277 190 бійців і командирів. Таким чином, щодня у харківській операції втрачалося до 15 400 воїнів, або майже дві дивізії. Це один серед найвищих показників щоденних втрат за весь період Великої Вітчизняної війни.

Серед загиблих є і воєначальники, офіцери вищого складу. Загинув у бою командуючий 6-ю армією генерал-лейтенант О.М. Городнянський. Оточений фашистами неподалік села Малої Комишувахи застрелився командуючий 57-ю армією генерал-лейтенант К.П. Подлас, не бажаючи здатися ворогові. Поруч із селищем Лозовеньки помер від тяжких ран командуючий армійським оперативним угрупованням генерал-майор Л.В. Бобкін. У Тигровій Балці поблизу Барвенкового від вибуху ворожого снаряда загинув командир 270-ї стрілецької дивізії З.Ю. Кутлін. На Майдановій горі поблизу села Чепіль загинув смертю

хоробрих командир окремого 79-го прикордонного полку військ НКВС полковник С.І. Грахов.

Відчутними були й матеріальні збитки наших військ: 5060 гармат і мінометів, 775 танків.

Головна причина трагічного закінчення операції – недооцінка небезпеки, що склалася на Південно-Західному напрямі, де не були зосереджені необхідні резерви. Був відсутній і тісний взаємозв'язок між фронтами. Ігнорувались розвідувальні дані, тому досить часто про появу нових сил противника радянські командири дізнавались безпосередньо на полі бою.

Остаточний удар гітлерівці завдали 22 червня 1942 року. Головний удар ішов із Чугуєва на Куп'янськ, допоміжний – на Ізюм. За два тижні гітлерівцям вдалося повністю окупувати Харківську область. У цей час гітлерівське командування поділило групу армій "Південь" на дві групи армій: "А", яка повинна була просуватися на Кавказ, і "Б", яка наступала на Сталінград.

Співвідношення сил на південному краї радянсько-німецького фронту різко змінилося на користь противника. Це забезпечило німцям прорив у напрямах на Сталінград і Кавказ.

Таким чином, бої на Харківському напрямку у 1942 році поставили Радянський Союз на грань катастрофи, що змусило Державний Комітет оборони, Генеральний штаб і особисто Й.В.Сталіна вжити суворих заходів щодо покращення ситуації на фронті. І серед цих заходів сумнозвісний наказ № 227 від 28 липня 1942 р., відомий у народі як "Ні кроку назад".

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баграмян И.Х. Так шли мы к победе. /И.Х.Баграмян – М.: Воениздат, 1977.
2. Бегунов С.Ф. Что произошло под Харьковом в мае 1942 года /С.Ф.Бегунов // Воен.-ист. журн. – 1987. – № 10.
3. Бегунов С.Ф. Вот где правда, Никита Сергеевич: (К истории проведения наступательной операции в районе Харькова, 1942 г.) /С.Ф.Бегунов // Воен.-ист. журн. – 1990. – № 1. – 2.
4. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни. /Бутенко В.І., Зіновкін В.Я., Пальчик В.Г., Касьянова О.О. – Х.: РВП "Оригінал", 1992.
5. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945: В 6 т. . Т. 2 – М.: Воениздат, 1961.
6. Москаленко Н.С. На Юго-Западном направлении, 1941 – 1943. /Н.С.Москаленко – М., 1969.

Е.О.Хряпін

ІНОЗЕМНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА ІНВЕСТИЦІЇ В ПРОМИСЛОВОСТІ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.).

У другій половині XIX ст. в Україні здійснюється технічний переворот та відбувається індустріалізація промисловості, що веде до утворення економічних регіонів, таких як Донецько-Придніпровський, Південний, Наддніпрянський. Харківська губернія у цей час займає одну з провідних позицій у становленні й розвитку промисловості, а саме: металургійної, машинобудівної, хімічної, гірничовидобувної, галузі будівельних матеріалів, транспорту, міського господарства.

В економічному розвитку губернії доцільно виокремити два регіони, які були взаємопов'язані і складали один цілий

господарський організм. Так, до першого слід віднести Ізюмський, Куп'янський, Старобільський повіти, що входили до Донецько-Придніпровського регіону. До другого – міста Харків, Суми. У Харкові зосереджується більшість правлінь або агентств вітчизняних і іноземних товариств губернії, і Донецько-Придніпровського регіону.

Для залучення іноземних інвестицій до промисловості Російської імперії були створені сприятливі умови в політичній, економічній сферах. Підприємницька діяльність мала три види податків: державний податок, податок з капіталу і відсотковий збір прибутку. Наступним кроком стало затвердження двосторонніх конвенцій з Францією (1863 р.), Бельгією (1865 р.), Італією (1866 р.), Австро-Угорщиною (1867 р.), Великобританією (1874 р.), Німеччиною (1885 р.) та іншими країнами про правове положення акціонерних товариств.

Складовим елементом заохочення надходження іноземного капіталу в промисловість було надання державних замовлень, премії за продукцію, безкоштовне виділення землі. До перерахованих умов слід додати обмежені можливості використання державних коштів, що відкривало шлях приватному капіталу, і насамперед іноземному. Для становлення самодостатньої національної індустрії було прийнято митну політику, яка стала захисним бар'єром від аналогічної закордонної продукції.

Питання залучення іноземних інвестицій, участі іноземних та вітчизняних підприємців у промисловості Харківської губернії другої половини XIX ст. привертали увагу дослідників, насамперед Б.Ф.Брандта, П.В.Оля, П.І.Фоміна, І.В.Фолюшевського, І.М.Кулінича, В.І.Бовикіна, Р.А.Баклагіної, Ю.В.Макагона, В.І.Овіннікова, О.В.Щербініна, І.В.Довжука, Т.Лазанської. Серед історіографічних досліджень існують матеріали зарубіжних

авторів, які розглядали це питання. Дослідження згаданих авторів охоплюють широке коло висвітлюваних питань, але окремої розвідки, присвяченої становленню іноземних інвестицій у Харківській губернії, ще не було підготовлено.

Одним із перших іноземних підприємств є заснована в 1869 р. віртерберським підданим М.Х. Гельферіхом у Харкові фірма «М. Гельферіх-Саде», що спочатку була представництвом західноєвропейських заводів і торгувала зі складу готовим сільськогосподарським знаряддям. У 1878 р. підприємством було побудовано завод сільськогосподарського машинобудування; воно мало мережу складів у різних регіонах імперії, річна продуктивність становила 25.000 крб, нараховувало 90 робітників у 1886 р. [1, С.350; 2, С.110-111].

У 1896 р. фірму було реорганізовано у «Товариство М. Гельферіх-Саде» з основним капіталом 1.250.000 крб, розділеним на 250 іменних паїв по 5.000 крб, і уже за перший рік діяльності отримано прибуток 93.500 крб, дивіденд – 6%. [3, С.267-268].

На рубежі століть підприємство стає одним із високоприбуткових у своїй галузі, за 1899 р. отримано прибуток 298.500 крб., дивіденд дорівнював 16%. У 1900 р. товариство володіло основним капіталом 1.250.000 крб, амортизаційним – 137.674 крб, запасним – 55.343 крб, чисельність його робітників досягала 800 осіб. [4, С.714-715; 5, С.508-509].

До складу правління входили: М.Х. Гельферіх, що очолював його до своєї смерті 11 серпня 1901 р., директори: А.Ф. Грундлер, К.К. Нестель, Ч.Г. Блекі. Останній представляв інтереси англійських інвесторів у цьому підприємстві [4, С.714; 6, С.62].

У 90 роках XIX ст. до машинобудівної промисловості надходять найбільші за розмірами іноземні інвестиції. Так, 5 серпня 1895 р. було утворено «Російське паровозобудівельне і механічне товариство» російськими підприємцями О.Я. Прохоровим, австрійським підданим А.І.Мураній та французьким громадянином Ф. Бує у Харкові. На заводі постійно працювало до 3.000 робітників, перший паротяг виготовлено 5 грудня 1897 р., хоча щорічний випуск за потужністю становив 180 паротягів [2, С.109-110].

У 1900 р. акціонерний капітал компанії складав 5.215.280 крб, облігаційний - 1.933.000 крб., запасний - 70.862 крб, капітал погашення –828.653 крб., прибуток – 633.433 крб, дивіденд – 18%. До складу правління входили: К.Л. Вахтер, К.А. Скальковський, А.А. Бунге, А.І. Мураній і французькі підприємці А.І. Грубе, Е.І. Госк'є, головою правління був В.М.Іванов [7, С.217-218 ; 8, С.100-101].

У лютому 1896 р. було засновано бельгійське акціонерне товариство «Сумські машинобудівельні майстерні » з основним капіталом 1.620.000 франків, розділене на 3.240 акцій по 500 франків, який у 1897р. збільшено до 2 млн. франків шляхом випуску додаткових 760 акцій по 500 франків Підприємство розпочинало свою діяльність, насамперед для виготовлення і ремонту обладнання цукрових заводів регіону, про що свідчить наявність у складі правління відомого цукрового підприємця П.І. Харитоненка. Але за несприятливих умов економічної кризи, яка починалась на рубежі століть, підприємством розширюється асортимент продукції для залізниці, виготовляється сільськогосподарський інвентар, насоси, парові котли. Загальна сума річної продуктивності досягала 811.100 крб, чисельність робітників 492 осіб. Сподівання на значні замовлення не справдились, крім того продукція заводу не завжди була

якісною, що призводило до постійних збитків і скорочення робочих місць. [3, С.605-606; 9, С.330; 10, С.64].

У 1900 р. основний капітал становив 750.000 крб, облігаційний – 450.000 крб, запасний – 6.280 крб, капітал погашення – 31.740 крб, збиток за рік - 113.666 крб [8, С.104-105].

Пруський підданий В.Фіцнер і швейцарський громадянин К.Гампер спочатку заснували в 1897 р. у Царстві Польскому машинобудівне "Товариство котельних і механічних заводів В.Фіцнер і К.Гампер". Потім вони вирішили розширити підприємство і організували 15 травня 1899 р. "Краматорське металургійне товариство" з акціонерним капіталом 4,5 млн.крб, розділеним на 9.000 акцій по 500 крб, частна підприємства з Польщі дорівнювала 6.728 акцій.

Краматорському товариству належав металургійний завод на ст. Краматорськ Ізюмського повіту. Металургійний завод був монополістом із випуску прокатних станів та їх частин, парових машин для них, пресів, спеціального обладнання металургійних, цукрових, пивоварних, хімічних заводів [10, С.41; 11, Ф.23, Оп.24, Спр.629, Арк.2; 12, С.219].

У 1900 р. підприємство збільшило основний капітал до 6.750.000 крб, оформило облігаційну позику на суму 3.375.000 крб., прибуток складав за перший рік діяльності 81.151 крб, дивіденд не видавався, за другий рік - 2.659 крб [11, Ф.23, Оп.24, Спр.629, Арк.17зв.,99,156].

Іноземні підприємці та інвестори одними з перших виявили зацікавленість до галузі будівельних матеріалів. У 1872 р. італійським підданим М.І. Соммовілло було засновано у Харкові фабрику з обробки мармуру, граніту, виробництва мозаїчної, цементно-бетонної продукції. Річна продуктивність підприємства становила 32.700 крб, працювало 50 робітників. У 1873 р. австрійським підданим

С.С. Коссичем був збудований алебастровий завод у Харкові, виробництво алебастру за рік досягало 120.000 пудів, продуктивність – 30.000 крб, працювало 11 робітників. На початку XX ст. його реорганізували в «Товариство Коссич і брати», акціонерний капітал становив 250.000 крб. До складу правління входили директор – С.С. Коссич, директор-розпорядник М.С. Коссич, директор правління Е.С. Коссич, бухгалтер В.П.Єсипов [9, С.402; 13, №1106 (В)].

25 червня 1898 р. у Бельгії було засноване акціонерне товариство «Харківських цегляних і гончарних виробів». Основний капітал підприємства складався з 12.000 акцій по 200 франків і дорівнював 2,4 млн. франків. Відповідальним агентом товариства був П.Ф. фон Штейн.

За перший рік діяльності компанія отримала прибуток 1.700 крб, у наступному 1900 р. мало 800 крб збитку. На 1900 р. акціонерний капітал бельгійського товариства становив 900.000 крб [2, С.1736].

Наступною галуззю, до якої активно залучаються іноземні інвестиції, стала хімічна промисловість. 6 липня 1897 р. було утворено «Південно-Російське товариство для виробництва і продажу соди та інших хімічних продуктів» з основним капіталом 750.000 крб золотом, розділеного на 6.000 акцій по 125 крб золотом. До заснування підприємства було залучено французькі інвестиції та досвід. 1898 р. почав працювати содовий завод у Слов'янську Ізюмського повіту, який було збудовано за французьким проектом. Директором заводу був Г. Альфендорф.

Через три роки основний капітал компанії складав 1,5 млн. крб, запасний – 116.408 крб, амортизаційний – 27.113 крб. Прибуток поступово зростав і становив у 1899 р. – 74.585 крб, дивіденд – 4%, у 1900 р. – 150.819 крб, дивіденд – 5%.

До складу правління товариства входили: директор барон Ю.Ю. Деллінгсхаузен, А.І. Грубе, Ф.В. Кох, Ф. Віаль, Л. Прадель, І.Д. Корольов [14, С.55-56].

У 1899 р. розпочинає діяльність французьке акціонерне товариство «Російський Електрон» з виробництва каустичної соди, хлорного вапна та інших хімічних продуктів, а також торгівлі виготовленою продукцією. Акціонерний капітал компанії на час заснування становив 1.875.000 крб, розділений на 10000 акцій іменних і на пред'явника по 187,5 крб. Товариством протягом 1899-1901 рр. будується хімічний завод у Слов'янск у Ізюмського повіту. Склад правління підприємства був спільний з «Південно-Російським товариством для виробництва і продажу соди та інших хімічних продуктів» [15, С.3140].

Іноземний капітал став поволі проникати в харчову промисловість, яка тривалий час була прерогативою місцевих підприємців. Пальму першості щодо виробництва пива і його якості тримало акціонерне товариство «Нова Баварія», засновниками якого стали у 1872 р. вихідці з Німеччини. Основний капітал товариства становив 500.000 крб, розділений на 5.000 акцій по 100 крб. і запасний 123000 крб. Розгорнувши діяльність у с. Григорівка Харківської губернії, товариство одразу витіснило з ринку петербурзьке пиво. Воно діяло з розмахом і побудувало заводське приміщення, придбало залізничну платформу поблизу заводу, вагони, мережу пивниць, де постійно зберігалося до 200000 відер пива. Своєю продукцією товариство забезпечувало половину сусідніх губерній, просунулось до Таганрога і почало експортувати пиво до Константинополя. Протягом перших дев'яти місяців роботи підприємство на витрачений капітал отримало 17,5% прибутку. Високі дивіденди одержували навіть тоді, коли з'явились сильні конкуренти в особі «Південно-російського акціонерного товариства пивоварних

заводів» (засновники – А.І. Бродський, В.І. Толлі). Так, якщо протягом 1896–1902 рр. у новобаварців дивіденди коливалися в межах 10-15% ,то у конкурентів – від 1,4-5% [16, С.163].

У галузі міського господарства отримали контракт від Харківської міської управи 19 березня 1869 р. уповноважені від «Товариства водопостачання і газоосвітлення» петербурзькі 1 гільдії купці, які торгували від фірми Задлер і Арман, та французький громадянин Дессемон. Вони отримали підряд на облаштування водопроводу в місті терміном на 2,5 роки до 8 жовтня 1871 р., за умови безкоштовного користування землею для приміщень і комунікацій, таксою за воду 1/10 коп. за відро, наданням на 50 років привілеїв у водопостачанні міста з використанням Карпівських джерел. Але контракту не був виконаний, його було розірвано міською Думою 31 березня 1872 р. [17, Ф.3, Оп.267, Спр.2, Арк.8зв.,10,23зв.,70-71].

Вирішення проблеми водопостачання міста пов'язано з утворенням Харківського товариства водопостачання, засновниками, якого стали інженеромІ.О. Рубан, Е.Ф. Герц і бельгійський підданий Д.Ю. Роземблюм. 1 березня 1878 р. між Харківською міською думою і петербурзьким 1 гільдії купцем А.К. Рейсом за себе і за дорученням пруського підданого інженера К.К. Ділля був укладений контракт на водопостачання міста. Основний капітал товариства складав 750.000 крб, розділений на 300 акцій по 250 крб, більш того, підприємству надавалося право випустити 2.000 облігацій по 250 крб на суму 500000 крб [18, С.1]. На 1 січня 1900 р. товариство мало основний капітал 1250000 крб, розділений на 5.000 акцій по 250 крб, запасний – 36.298 крб. прибуток становив 35057 крб, дивіденд за 1900 р. – 7% [19, С.176-177].

Сферою виключно іноземних інтересів стає у Російській державі міський транспорт. 17 травня 1883 р. було засноване

в Бельгії "Акціонерне товариство Харківських кінно-залізних доріг" з основним капіталом 1,5 млн. франків, розділеним на 30.000 акцій по 50 франків Бельгійські підприємці Е.Отле і К. Бонне отримали концесію на будівництво кінно-залізної дороги у важких умовах протидії Харківського губернатора протягом 1886-1888 рр., лише в грудні 1888 р. [11, Ф.23, Оп.24, Спр.27, Арк.3-4зв., 6-7; 20, С.3-4]. До речі, харківське товариство стало першим іноземним підприємством міського транспорту в Російській імперії.

У лютому 1891 р. бельгійське товариство розпочинає проводити у місті електричне освітлення та прокладання трамвайних колій, що було завершене лише на початку XX ст. На рубежі століть компанія мала 2.662.500 франків основного капіталу, облігаційного – 101 100 франків, капітал погашення становив 1.262.484 франків, прибуток дорівнював 404.077 франків, дивіденд – 5,5% . До складу агентства входили Ш.Дипюш, Ф.Гільон, П.Гаммельрат, А.Лукас С.Шейнбрун [8, С.240-241 ; 17, Ф.3, Оп.282, Спр.636, Арк.1-2зв.].

Галузева структура підприємств, заснованих іноземними інвесторами (сільскогосподарське машинобудування, галузь будівельних матеріалів, харчова промисловість), стала основою спеціалізації господарства Харкова і регіону протягом XX ст.

За державною належністю акціонерні товариства Харківської губернії працювали з австрійськими, бельгійськими, італійськими, німецькими, французькими інвестиціями, серед яких домінували бельгійські підприємства за кількістю та розміром капіталу. Австрійські італійські інвестиції були невеликими, але не менш значними, що дозволяло їм мати достатній вплив на розвиток економіки регіону. Французькі та німецькі інвестори працювали у товариствах, які діяли на основі російських статутів

Досвід залучення інвестицій, діяльності іноземних акціонерних товариств, участі зарубіжних підприємців за стабільного соціально - політичного, економічного стану України та її окремих регіонів має бути використаний за умови підтримки вітчизняного підприємництва і виробництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. Материалы для фабрично-заводской статистики.- Спб.: Тип. Р. Голике, 1887. - XIV, 823с.
2. Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов. Т.II. - Спб.: Тип. « В.Ф. Демакова-Насл.», 1905. - 2323, 431,783с., CLV.
3. Статистика акционерного дела в России. Вып.III.Условия деятельности и доходность акционерных предприятий. – СПб.: Тип. МПС (Т-ва И.Н. Кушнерев и К), 1898. - XL, 656с.
4. Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов. Т.I. – СПб.: Тип. «В.Ф. Демакова-Насл.», 1905. - XXXI, 1808с.
5. Ежегодник Министерства финансов. Выпуск 1902 года. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – IX, 779с.
6. Оль П.В. Иностранные капиталы в России /П.В.Оль. Петроград. – 4-я Гос. тип., 1922. – 304 с.
7. Фолюшевский И.В. Иностранный капитал в промышленности дореволюционной Украины /И.В.Фолюшевський // Сборник научных работ кафедр политической экономии вузов г.Харькова. - 1960. – Вып.I. – С.210-219.
8. Справочная книга. Банки и акционерные торгово-промышленные предприятия, оперирующие в России, за

последний отчетный год.(1899-1900 и 1900/901гг.) – Спб.: Тип. Ц. Крайз и К, 1902. – IV, 261с.

9. Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – IV. 838,38с.
10. Брандт Б.Ф.Иностранные капиталы их влияние на экономическое развитие страны.Ч.II.Иностранные капиталы в России.Металлург.и каменноугол. пром-сть/Б.Ф.Брандт.– СПб.:Тип.В.Киршбаума,1899.- V, 8с.,прил.
11. Російський Державний Історичний Архів (в м.Санкт-Петербузі).
12. Mai J. Deutscher Kapitalexport nach Rusland 1898 bis 1907 /I.Mai // Russisch-Deutsche Beziehungen von der Kiever Rus bis zur Oktoberrevolution. Studien und Aufsatze. – Berlin: Akademie-Verlfg, 1976.- S.207-235.
13. Езиоранский Л.К. Фабрично-заводские предприятия Российской Империи /Л.К.Езноранский. – СПб.: Изд.: Торгового Дома А. Срока и К, 1909.-[1143с.]
14. Хряпін Е.О. Іноземні акціонерні товариства в хімічній та скляній галузях Донецько-Придніпровського регіону (друга половина XIX ст.) /Е.О.Храпін // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна. Історія України. –Вип. 5. - №556.-С.54-60.
15. Вся Россия . Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи.- Т.I. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1901.- XII, 3169, 128с.
16. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матері-алах торгово-промислової статистики XIX ст.) /Т.Лазанська. – К.: Інститут історії України, 1999. – 282с.
17. Державний архів Харківської області.
18. Устав Харьковского общества водоснабжения.– Х.:Б.и;Б.г.–36с.

19.Банки и акционерные торгово-промышленные предприятия, оперирующие в России, за последний

отчетный год (1898-1899 и 1899/900 гг.): Справоч. кн. – СПб.: Тип. Ц. Крайз и К, 1901. – 189 с.
19. Устав анонимного общества конно-железных дорог в Харькове (в Российской империи): Пер. из журн. “Бельгийс. вестн.”. Прибавл. к №17 мая 1883 г. – Х.: Тип. Гордона, 1886. – 19с.

ВИДАТНІ ДІЯЧІ НАУКИ І КУЛЬТУРИ СЛОБОЖАНЩИНИ, ЯКІ ЗРОБИЛИ ВНЕСОК В РОЗВИТОК УКРАЇНОЗНАВСТВА

І.М.Денисенко

НАУКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В.І. ДОБРОТВОРСЬКОГО

Історія Харківського університету як складова частина історії вищої світської освіти у дореволюційній Росії має багато “білих плям”, вивчення яких з відомих причин стало можливим лише після значної перерви. Серед них можна назвати взаємовідносини університету з церквою і особливо викладання та вивчення в ньому богословських і церковно-історичних дисциплін. Окремо стоїть питання внеску викладачів кафедр богослов’я і церковної історії у розвиток богословської та церковно-історичної науки. Наближається 200-річчя Харківського університету, але досить відомі свого часу постаті деяких університетських викладачів продовжують залишатися поза увагою сучасних дослідників.

Зовсім небагато відомостей знайдено про викладачів названих кафедр. І якщо останнім часом з’явились невеликі біобібліографічні праці, присвячені А.С.Лебедєву,

Т.І.Буткевичу, А.Г.Могилевському, М.С.Стелецькому [1, 2, 3, 4], то діяльність професора богослов'я Харківського університету, протоієрея Василя Івановича Добротворського (30 грудня 1822 р. – 12 вересня 1894 р.)[1] досі фактично не досліджена.

36 років свого життя присвятив В.І.Добротворський Харківському університету. Однак інформація про його життя та діяльність дуже мізерна. Коротку біографію професора та список праць можна знайти у виданні, присвяченому століттю історико–філологічного факультету Харківського університету [5], у статті А.С.Лебедєва *"Кафедра богословия в императорском Харьковском университете"* та його ж некролозі на смерть В.І.Добротворського [6, 7]. Ще кілька штрихів до біографії професора додають згадки про нього у періодичній пресі [8, 9, 10, 11 та ін.].

Уродженець Смоленської губернії (с.Удіново Бельського повіту), син священика, він отримав середню освіту у Смоленській духовній семінарії, а вищу – у Київський духовній академії. Після закінчення в 1847 році академічного курсу з атестатом першого розряду о. Василій був призначений вчителем логіки та психології у Смоленську духовну семінарію (31 жовтня 1847 р.), але незабаром його було переведено до Київської духовної академії (26 квітня 1848 р.), де він спочатку вчителював, викладачи грецьку і французьку мови, а потім, після отримання ступеня магістра богослов'я (4 травня 1849 р.), у званні бакалавра, - науку про богослужіння Православної церкви, канонічне право та предмети місіонерського відділення [5, с.7].

31 липня 1858 року В.І.Добротворський отримав призначення до Харківського імператорського університету, де став викладачем законознавства, логіки та психології (тоді

[1] Тут і далі дати подані за старим стилем.

ці предмети в російських університетах читав професор богослов'я). Згодом, 29 жовтня 1858 року його було затверджено ординарним професором кафедри богослов'я, логіки та психології. Викладання двох останніх дисциплін було покладено на о.Василія і після відновлення в 1860 році кафедри філософії – *" впредь до приискания преподавателя по этой кафедре "* [6, с.90].

Як професор та священнослужитель о.Василій був настоятелем Університетської церкви святого Антонія, він користувався повагою товаришів і студентів за світлий розум та глибокі знання. Так, А.С.Лебедєв писав про нього: *"Искренне верующий, он также искренне любил и благоговейно чтил науку; вера и знание сливались в нем в одно просветительное начало, в силу которого и был он так дорог Университету. Чуждый узкой односторонности, он живо интересовался движениями научной мысли в разных областях знания. А в области своей специальности, постоянно и неустанно следя за движением богословской литературы – русской и иностранной, и сам был усердным деятелем"* [Там само, с.91].

Початок його викладацької діяльності в університеті припав на час підготовки нового Статуту російських університетів. Як і попередні статутні документи, проект Статуту 1863 року підкреслив важливість вивчення студентами церковно - історичних дисциплін. Однак змін у методиці їх викладання не передбачалось.

Саме питання про місце церковної історії в університетському навчальному процесі стало найбільш гострим під час обговорення проекту Статуту. Оскільки остання раніше входила до складу міжфакультетської кафедри богослов'я, її майбутнє як навчального предмету вирішувалося під час полеміки про те, чи треба взагалі викладати богослов'я в російських університетах.

У цьому ракурсі позиція професора богослов'я Харківського університету В.І.Добротворського є показовою. Він вважав, що затверджені програми Міністерства народної освіти надто великі і непридатні для викладання в університеті. Тому *"… из круга богословских предметов следует избирать для чтения только общие и важнейшие пункты, раскрывать их ученым образом, дабы преподавание богословия и церковной истории не казалось повторением уже слышанного и приносило пользу развитому мыслящему человеку"* [12, с.342]. Також, на його думку, на кафедрі богослов'я для допомоги професору потрібен доцент, який має здійснювати заміни та читання деяких курсів [Там само, с.344].

За підтримки Святійшого Синоду суперечка про доцільність викладання богослов'я переросла в обговорення питання про відокремлення історії церкви як навчального предмету від кафедри богослов'я та надання йому самостійного значення.

Зрештою, спроба пристосувати університетське викладання до потреб науки і суспільства за рахунок очищення світської освіти від її релігійно-морального оточення призвела до того, що позиція церковно-історичних дисциплін в університетах була посилена. Професори богослов'я, звільняючись від викладання церковно-історичних курсів, отримали можливість більшу займатись вихованням благочестя у студентів, а кафедри церковної історії та церковного законознавства на гуманітарних факультетах університетів мали посилити богословську професійну підготовку студентів.

Ці зміни повною мірою знайшли відображення у структурі Харківського університету та об'ємі викладання у ньому православного богослов'я і церковно-історичних дисциплін.

Так, у 70-х роках XIX століття богослов'я читалося студентам I та II курсів усіх факультетів по 3 години на тиждень, а церковна історія – студентам III та IV курсів історико – філологічного факультету по 4 години на тиждень [13, с.1].

Справі духовної освіти В.І.Добротворський служив не тільки викладанням, але й своїми друкованими працями, а також виданням журналу *"Духовный вестник"* (1862 - 1867), який сучасники високо оцінювали за велику кількість грунтовних наукових статей, що були написані як самим видавцем, так і іншими професорами університету – співробітниками журналу [Див.: 6, с.92 та ін.].

Окрім значної кількості друкованих статей о.Василія, цікавими для його характеристики є численні промови та проповіді, які *"... отличались всегда умелым выбором тем, применительно к состоянию слушателей, и были словом христианского мыслителя, глубоко обдуманным, а потому и поучительным; его слушали, и глагол его не был тощ"* [6, с.92].

Звертаючись до літературної спадщини Добротворського, докладніше зупинимося на найбільш важливих його працях, які є основним внеском автора в богословську науку.

Найбільш ранньою є*"О религиозном органе в душе человека"*(1865). Тут автор подає критичний розбір протестантських поглядів на духовну організацію людини [14].

Вважаючи релігію союзом між Богом та людиною, а богословську науку – *"теоантропологией"*, тобто вченням про Бога та людину в їх союзі між собою, він бачить необхідність встановити в науці повну гармонію основних елементів релігії. Тут важливо зазначити ту силу духу, яка й бере участь у цьому релігійному союзі. Вимоги цієї сили

мають бути головними провідними засадами при побудові богословської науки [14, с.4].

Під критичне перо автора потрапили три складові: розум, серце та совість. Саме в них містяться три істотних елементи духовного життя людини – знання, почуття та спонукання як рушійна чи зупиняюча сила. Причому жодна з названих сил не може бути прийнята як релігійний орган, адже релігія стосується всього життя людини, а не окремих його сторін [14, с.119].

Такий орган Добротворський вбачав у вірі, яка, на його жаль, часто розуміється як дещо протилежне знанню. На його думку, у вірі знання є невід'ємним від відчування, бо віра не відкидає самодіяльності розуму у сприйнятті, а особливо у засвоєнні божествених істин, вона є *"действие разумное и открывается нам в религиозном знании"* [14, с.128].

Особливо гостро проблема взаємозв'язку віри та науки постала у II половині. XIX ст., коли світське знання намагалось якомога далі відмежуватись від знання релігійного та довести власну значущість. Цій течії протистояли вчені-богослови, які прагнули довести зворотну залежність та бачили у вірі наставницю як природничих, так і, як тоді говорили, морально–політичних наук, що бурхливо розвивалися.

Відомий історик церкви В.П. Знаменський відзначав, що у Росії тільки у другій половині XVIII ст. стали говорити про науку як засіб до загального гуманного розвитку. До цього мало місце лише вивчення чогось чітко окресленого, придатного тільки у вузькому – практичному відношенні, а сама спеціальна освіта страждала від надзвичайної невизначеності курсового складу. Причому такий утилітарний погляд на освіту став змінюватись і в історії російської освіти почався поворот до нового, кращого

порядку, остаточне встановлення якого належить саме XIX століттю [15, с.15].

До середини XIX століття вітчизняна богословська наука трималась дуже ізольовано від дійсного світського життя. Знайомство із західною богословською наукою припускалося тільки у духовних академіях та, почасти, в університетах. Прикладна ж, практична частина духовної нау, завзято витала лише у вищих сферах моралі, яка не має відношення до життя пересічних мирян.

Церковні вчителі повинні пристосовуватися до потреб сучасного життя: *"...значительно спустить свой прежний тон, заговорить более современным языком, обратить внимание на плоды западной богословской науки и на произведения отрицательного направления, а также позаботиться о необходимых средствах к сближению православия с современной жизнью, которая все более уходила из–под влияния Церкви"* – писав В.П.Знаменський [16, с.4].

Небайдужий до справи духовної освіти митрополит московський Філарет (Дроздов) вбачав необхідність у розширенні знань як природничих, так і духовних. Він писав: *" Исследование природы имеет свою пользу, когда открывает в ней силы и средства, удовлетворяющие потребностям жизни человеческой... И может сделаться путем к премудрости, когда видна божественная суть исследуемого предмета"* [17, с.64].

Для о.Василія сфера віри та сфера знання – та сама сфера істини. Причому істини релігії завжди однакові, а форми їх пізнання бувають різними. Більш докладно на цьому питанні Добротворський зупиняється в університетських курсах з основного та догматичного богослов'я [18;19].

Догматичне богослов'я – наука, яка допомагає створенню та ствердженню православно – християнського світогляду через викладання вчення про Бога та його відношення до світу і людини. Її не можна викладати без попереднього дослідження релігії взагалі, її основи у самій людини та поза нею. Ця задача довіряється Добротворським основному богослов'ю за змістом або християнській апологетиці за прийомами та способами дослідження.

А.С.Лебедєв писав: *"Его курсы представляют собой прекрасное, применительно к потребностям университетских слушателей составленное руководство в области христианского богословия... изложение краткое, но ясное и отчетливое... сопровождаемое обстоятельным разбором учений, преимущественно новейших (философских, натуралистических и теологических), противоречащих излагаемым догматам"* [7, с. 86].

Головне завдання цих курсів, на думку автора, - науково-історичне: вивчення християнської релігії в її джерелах та викладання основних пунктів віровчення в їх цілості та незмінності [18, с.4-5].

На цьому етапі головна роль відводиться історику церкви. Все, що від нього потрібно, – зберегти характер події та дати про неї чітке уявлення. Тут все залежить від особистих якостей історика та індивідуального складу його розуму, він не має права безконтрольно визнавати одні події історичними, а інші – ні. Річ не у тім, що мають місце відмінності між подіями, а у тім, як їх знайти та керуватися досліднику.

Своє розуміння історії як науки та її методологічної основи професор найбільш повно відображає у праці: *"Критический метод в исследовании о книгах Святого Писания"* (1883) [20].

Тут Добротворський відзначає: *"История не простая хроника, состоящая лишь в перечислении фактов. Как в самой жизни, идеи, управляющие ее ходом и развитием, нераздельно связаны с жизнью и находят в ней свое выражение, так должно быть и в истории, которая имеет задачей воспроизведение жизни. История цивилизации бывает, достойна своего имени, когда непосредственно опирается на факты народной жизни и представляет собой результат фактического, всестороннего изучения действительности прошедшего, в которой ее подтверждение, оправдание и поверка"* [20, с.57].

Для нього історія як окреме відображення загального ходу і розвитку ідей у народному житті не втрачає свого наукового значення, коли написана глибоким знавцем; але ніколи не може бути ототожнена з історичною дійсністю і не замінює її: *"Факты должны оставаться фактами, не зависимо от того, как их представляет историк "* [20, с.59].

На думку Добротворського, для історика недостатньо мати велику ерудицію. Найважливішим є вміння добувати необхідні знання та відомості з цього іноді дуже багатого матеріалу [20, с.60]. У даному випадку автор надає великої уваги старанному аналізу джерел та відпрацюванню єдиного методу історичного дослідження.

Цей метод може бути пристосований до особливостей предмета, що вивчается. Так, біблійна історична критика має бути у тісному зв'язку з тією богословською наукою, що досліджує загальні питання релігії та християнську релігію зокрема, а потім вже з історією [20, с.96].

У Біблії Добротворський вбачає не тільки зібрання історичних документів, але й сам факт *"непосредственного откровения Божия в его органической целости"* [20, с.66]. Ці документи мають релігійний характер і в цьому їх істотна особливість.

Біблійні книги необхідно розглядати в їх органічній цілісності, бо вони складають одну священну книгу, один канон Старого та Нового завітів. Саме канонічністю відрізняється збірка біблійних книг від інших джерел [20, с.64].

Суворо відмежовуючи галузь того *"священно-исторической"* середовища, у якому відбувалися події Старого та Нового завітів, від інших галузей, наданих нам історією релігій, всесвітньою історією тощо, автор пропонує чітко дотримуватися розподілення у своїх критичних дослідженнях, і тоді *"... прямым доказательством достоверности повествования будет причинная связь изучаемого события с другими событиями той же среды и законосообразность"* [20, с.88].

Таким чином, Добротворський робить висновок , що до вивчення такого складного джерела, як Біблія, необхідно залучати як історію, так і релігійне вчення. Причому попередні знання не мають служити початковими пунктами дослідження, щоб упередженими, методично не дослідженими поняттями про предмет не підірвати з самого початку наукового значення роботи, наводячи замість неупередженого наукового дослідження простий учнівський розвиток завданої теми [20, с.51].

Більш широко це питання о. Василій розкриває у статті *"Несколько слов о связи веры с наукой"* (1863) [21]. Спираючись на свою тезу, що напівзнання більш небезпечне, аніж повна неосвіченість, він доходить висновку, що релігійну освіту необхідно отримувати людям усіх звань. Від них вимагаються діяльні зусилля, як при отриманні всіляких інших знань. При цьому не слід плутати віровчення з відомою системою богословської науки того чи іншого часу [21, с.50].

Для Добротворського філософське знання, як і будь-яке інше є неповним та обмеженим, а віра дає істину моментально [21, с.44]. Але віра, що йде проти науки, тим самим вказує на свою обмеженість і тому їх послуги мають бути взаємними [21, с.55]. А основи вітчизняної науки мають бути закладені у російському ґрунті, щоб російська думка та наука були самостійними, користувались у світі заслуженою пошаною, і саме в цьому бачили б ознаки їх зрілості та досконалості [22, с.87]. Порушуючи проблему освіти у Росії, о.Василій бачить причину високої освіченості більш розвинутих країн у тому, що їх наука своїми коренями сягає релігійного грунту: *"Их научное образование исторически раскрылось из начал содержимого там христианства. Отрицательные явления не исключительны и не всеобщи – они могут быть обуславливаемы характером самих религиозных учений"* [22, с.88].

Наука може здійснювати могутній та благотворний вплив на своїх вихованців, але за однієї дуже важливої умови – розвиток розуму завжди має супроводжуватися *"преуспеянием нравственным"* – в цьому досконалість науки. Але наука у Росії не в змозі дати того, що ще не може бути назване її надбанням, а саме – релігійної освіти усього російського суспільства. Більш того, Добротворський вважає, що навіть освічені класи недостатньо знайомі з *"религиозной стороной русского быта"*, у той же час, знайомство із західними релігійними течіями мало просувають вперед знання вітчизняної віри [22, с.90].

Таким чином, пов'язуючи наукове пізнання і релігію, він висуває програму дій для російського студентства, кожний представник якого мусить мати: *"... ум исследовательский и основательный, не останавливающийся на внешних явлениях, но восходящий от явлений к их причинам и закономерностям; ум строгий к самому себе и*

методический, действующий по требованиям научного мышления; и, наконец, - самостоятельный". Це не значить добиватися наукового вирішення усіх питань, що зацікавили допитливий розум виключно самому – *"Истинная самостоятельность требует предварительного знакомства с разнообразными течениями и теориями. Образовать такой ум – зрелый, строго – научный, самостоятельный – высшая задача, предлежащая каждому, посвящающему лучшие годы своей зрелости делу высшего научного образования"* [23, с.5].

Підводячи підсумок дослідження поглядів В.І. Добротворського на зв'язок віри та науки, відзначимо, що він намагався поставити на перше місце саме віру як необхідну частину будь-якої освіти і наукової діяльності, в основі якої також обов'язково має бути присутнім релігійний елемент, бо інакше наука позбавляється Божого заступництва і не може досягти у своїх дослідженнях *"основ всего сущего"*.

Своїми дослідженнями та пастирською діяльністю професор Харківського університету В.І. Добротворський зробив значний внесок у розвиток вітчизняної богословської науки. Не повинна також, залишитися без уваги і викладацька діяльність, якій о.Василій присвятив не одне десятиліття свого життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кунденко Л.В. Професор Харківського університету А.С. Лебедєв: сторінки біографії та наукової творчості /Л.В.Кунденко, С.І.Посохов // Віра і Розум. – 2000. - № 1. – С. 216 – 224.

2. Швец В. Жизнь и деятельность профессора – богослова Тимофея Буткевича /В.Швец // 200 років Харківській єпархії. – Х., 1999. – С. 38 – 44.
3. Шудрик И.А. Жизнь, духовное наследие и мученическая смерть профессора, протоиерея Николая Стеллецкого /И.А.Шудрик // Віра і Розум. –2000. №1 – С. 71 – 78.
4. Зайцев Б.П. Первый професор богопознания и христианского учения Харьковского университета, протоиерей Афанасий Могилевский /Б.П.Зайцев, Б.К.Мигаль // Віра і Розум. – 2002. - № 3. – С. 272 – 277.
5. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. – Х., 1908.
6.Лебедев А.С. В.И. Добротворский (некролог) /А.С.Лебедев // Записки ХУ. – 1894. – Кн. 4. – С. 90 – 92.
7.Лебедев А.С. Кафедра богословия в императорском Харьковском университете /А.С.Лебедев // Записки ХУ. – 1896. – Кн. 2. – С. 65 – 86.
8.Вера и разум. – 1884. – Март. – С. 189, 192.
9.Вера и разум. – 1884. – декабрь. – С. 706, 708.
10. Харьковские губернские ведомости. – 1893. – № 17. С. 2.
11. Церковные ведомости. – 1889. - № 15 – 16. – С. 141.
12.Замечания на проект общего устава императорских российских университетов. – СПб., 1862.
13.Обозрение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий по историко – филологическому факультету Харьковского университета на 1870/1871 акад. год. – Х., 1870
14. Добротворский В.И. О религиозном органе в душе человека /В.И.Добротворский – Х., 1865.
15. Знаменский В.П. Духовные школы в России до реформы 1808 г./ В.П.Знаменский. – Казань, 1881.

16. Знаменский В.П. Православие и современная жизнь. /В.П.Знаменский. – М., 1906.
17. Филарет (Дроздов) Слова и речи /Филарет (Дроздов)– М., 1882. – Т. 4.
18. Добротворский В.И. Основное богословие. /В.И.Добротворский. – Х., 1888.
19. Добротворский В.И. Православное догматическое богословие /В.И.Добротворский. – Х., 1896.
20. Добротворский В.И. Критический метод в исследовании о книгах Святого Писания /В.И.Добротворский. – М., 1883.
21. Добротворский В.И. Несколько слов о связи между верой и наукой /В.И.Добротворский // Духовный вестник. – 1863. – Т. 5. – С.38 – 61.
22. Добротворский В.И. Слово, сказанное в церкви императорского Харьковского университета 17 января 1865 года /В.И.Добротворский // Духовный вестник. – 1865. – Т. 10. – С.86 – 93.
23. Добротворский В.И. Речь на молебствии пред началом учения в императорском Харьковском университете 1-го сентября 1879 года /В.И.Добротворский. – Х., 1879.

Т.В. Иванская

Е.М. ИВАНОВ КАК ИСТОРИК-АРХИВИСТ

В феврале 2003 года исполнилось 130 лет со дня рождения историка-архивиста Евгения Михайловича Иванова, более 30 лет своей жизни посвятившего научно-архивной работе в Харьковском центральном историческом архиве (до 1920 г. – Харьковский исторический архив).

Е. М. Иванов родился 24 февраля 1873 года в сельской семье в с. Монашцы Красноярского края. Среднее образование получил в Красноярской гимназии. В 1897 г.

окончил историко-филологический факультет Харьковского университета. Во время учебы в университете Е.М. Иванов принимал активное участие в семинарах по истории России под руководством Д.И. Багалея, проявил интерес к сбору исторических документов. [4, с. 10].

2 октября 1897 года он поступил на должность ученого архивариуса Харьковского исторического архива, находящегося в ведении историко-филологического общества университета. Возглавлял архив Д.И.Багалей.
[2, с. 5-9; 9, с. 126] Служба в архиве была низкооплачиваемой, по сравнению с должностью учителя в средней школе, и не давала права на пенсию. Понятно, что заниматься архивной работой мог только увлеченный, глубоко преданный этому делу человек. Формально
Е.М. Иванов стал заведующим Харьковского центрального исторического архива с 1922 г., фактически – с 1906 г., так как с избранием Д.И. Багалея ректором университета, а затем членом Государственного Совета от Императорской академии наук и университетов, руководство и выполняемая ежедневно работа сосредоточилась в руках Е.М. Иванова.
[8, с. 7]

Штат архива до 1920 года состоял из двух человек: Е.М. Иванова и служащего.[8, с. 7] Харьковский исторический архив, по словам Е.М. Иванова, “являлся одним из выдающихся провинциальных собраний исторических документов”.[9, с. 110] Основу архива составляли дела ликвидированных учреждений Левобережной Украины и Слобожанщины XVIII в. Первоначально архив состоял из

одного отдела – материалов истории Левобережной Украины. Два других (Слободско-Украинский и Харьковский) были созданы позднее по инициативе Д.И. Багалея.[8, с. 120] В работе по формированию фондов этих отделов активное участие принял Е.М. Иванов.

В 1898 – 1899 гг. он совместно с Д.И. Багалеем и Д.П. Миллером, а затем самостоятельно, исследовал архив губернского правления. В темных трущобах нижнего этажа губернского архивохранилища после тщательных поисков были найдены и переданы в архив дела Харьковской полковой канцелярии (1714 – 1739 гг.), губернской экспедиции Щербинина (1765 г.), Слободско-Украинской губернской канцелярии (XVIII в.)[9, с. 118]

Е.М. Иванов занимался не только комплектованием архива, но и описанием хранящихся в нем документов. Он прекрасно ориентировался в архиве и мог безошибочно указать, где следует искать необходимые материалы. Это объясняется не только присущим ему умением, архивным чутьем, но и соответствующим образовательным уровнем. Его внимание привлекали социально-экономические вопросы: история землевладения, социальные движения, для изучения которых он собрал немало архивных материалов [4, с. 11].

В 1912 г. по поручению Д.И. Багалея, для создания экспозиции, посвященной Малороссии, на выставке "Ломоносов и Елизаветинское время" в Петербурге Е.М. Иванов составил опись архивных документов периода гетманства Розумовского.[8, с. 141]

Научно-исследовательская деятельность Е.М. Иванова не ограничивалась использованием материалов Харьковского исторического архива. В 1899 г. он на собственные средства поехал в Петербург. Работая в Архиве Министерства внутренних дел, собирал материалы о масонах

Слобожанщины, причем делал это так тщательно, что подозрительное начальство причислило его к масонам. В результате Е.М. Иванову не удалось вывезти собранные им сведения.[4, с. 13]

В 1900-1901 гг. по поручению "Предварительного Комитета" по организации XII Археологического съезда в Харькове, Е.М. Иванов совершил поездку в Изюмский, Купянский, Валковский уезды Харьковской губернии, где собрал сведения об уездных архивах правительственных учреждений и частных архивных собраниях. Вследствие этого, в Харьковский исторический архив были переданы финансовые архивы Пассека, Малиновского, Самборского и др.[3, с. 325-329]

До 1907 г. работая секретарем Комитета редакторов юбилейных изданий Харьковского университета, Е.М. Иванов полностью изучил документальные материалы по университету, архивы попечителя Харьковского учебного округа и составил систематический указатель архивных документов для биографического словаря профессоров, очерков истории кафедр и учебно-вспомогательных заведений университета.[3, с. 325-329]

С 1909 г. по 1918 г. Е.М. Иванов был секретарем историко-филологического общества (ХИФО) Харьковского университета. С его участием вышли в свет 4 тома "Сборника" (тт. XVIII-XXI) и 5 выпусков "Вестника" (1-5). Он редактировал работы харьковского общественного деятеля Е.С. Гордиенко, осуществлял технический надзор за изданием (к сожалению, оно погибло в типографии в 1918 г.).[4, с. 14]

Благодаря периодическим изданиям ХИФО было положено начало публикации архивных источников по истории Харьковщины, документов по истории Украины. Параллельно продолжалось комплектование архива. В

период революции 1905-1907 гг. и в дальнейшем
Е.М. Иванов собирал прокламации, листовки и брошюры современных издательств, материалы партийных организаций.[6, с. 88-100]

В марте 1918 г. на хранение в архив поступили документы Жандармского управления и Охранного отделения, позднее переданные в распоряжение следственной комиссии при Общественном комитете.[20, л. 2-4] В начале апреля 1918 года Е.М. Иванов принял активное участие в спасении документов, когда в связи с наступлением немцев, встал вопрос об их уничтожении. Материалы удалось спасти (была уничтожена значительная часть фотографий). Они хранились в архиве до 1922 года, до передачи их в Центральный архив революции.[4, с. 15]

В 1919 г. Е.М. Иванов, как и другие члены ХИФО, начинает активно сотрудничать с Советской властью, отдавая свои знания делу организации и деятельности краеведческих и архивных учреждений.[8, с. 24-25]

В этот период в Харькове в составе Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины (ВУКОПИС) Наркомобраза УССР был организован губернский комитет по охране памятников искусства и старины (губкопис), действующий в рамках г. Харькова и губернии.[15, л. 1; 22, л. 113]

С 3 марта 1919 г. начала действовать архивно-библиотечная секция Харьковского губкописа, в которой работал Е.М.Иванов.[19, л. 1, 3, 6] 19 марта он выступил на заседании губкописа с сообщением о состоянии архивов и библиотек в Харькове, а 24 марта 1919 г. представил на рассмотрение заведующего подотделом искусств и коллегии губкописа план обследования архивов губернии и работы архивно-библиотечной секции губкописа на текущий период. В нем акцентировалось внимание на необходимости

регистрации архивов, выяснения их состава и положения с помощью анкет, командировок для непосредственного обследования архивов, подготовки молодых специалистов, разработки детальных инструкций и обязательных распоряжений, поиска и оборудования дополнительного помещения для Харьковского исторического архива.
[16, л. 3 об.-5]

26 марта 1919 г. Е.М.Иванова назначили руководителем архивно-библиотечной секцией. Представленный план обследования архивов и программу сбора сведений утвердил Отдел народного образования Харьковской губернии. По решению губкописа, ему был выдан мандат на осмотр и перевозку в Харьковский исторический архив документов Куряжского и Хорошевского монастырей, которые по предварительным данным, находились в плачевном состоянии.[17, л. 3-6,10] 25 апреля 1919 г Е.М. Иванов доложил губкопису о предпринятых им мерах по охране документальных материалов.

В апреле 1919 г Е.М. Иванов вошел в состав коллегии губкописа. Провел работу по организации при архиве справочного отдела из специальных книг того же архива и фундаментальной библиотеки университета для служебного пользования.[17, л. 1, 19, 27] 5 мая 1919 г. коллегия губкописа на экстренном заседании приняла решение: просить ученые общества и учреждения Москвы и Петрограда о бесплатном выделении для Харьковского губкописа необходимых справочных пособий для организованной им библиотеки.[17, л. 21]

В 1920 г. Е.М.Иванов, не оставляя работы в историческом архиве, работает секретарем архивной секции, которой в связи с бумажным кризисом пришлось взять на себя не совсем обычную функцию, а именно – выделять в утиль не представляющие научной и практической ценности

материалы для последующей передачи их на бумажные фабрики. В условиях нехватки бумаги, отдельные советские учреждения и организации самовольно использовали для собственных потребностей архивные материалы старых учреждений, которые находились ранее в зданиях, занимаемых теперь ими.[11, л. 1-10 об.] В связи с этим, Всеукраинский революционный комитет (Всеукрревком) 7 февраля 1920 г. принял постановление о создании Особой всеукраинской архивной комиссии по проведению работ по охране ценных архивов.[15, л. 1; 1, с. 4] 20 апреля 1920 г. Совнарком Украины утверждает положение “Об организации при губнаробразах губернских комиссий по выявлению и утилизации ненужных архивных материалов”.[18, л. 3] 17 мая 1920 г. Е.М. Иванов по решению архивной секции губкописа входит в состав комиссии.[19, л. 54]

Е.М. Иванов – член губкомиссии, заместитель председателя и секретарь, являлся ответственным руководителем канцелярского и технического аппарата комиссии. Совместно с другими специалистами он составлял общие планы, разрабатывал инструкции о порядке изъятия деловых, научных и архивных материалов, наблюдал за ходом работы экспертов, сотрудников и регистраторов.[21, л. 1 об.-2 об.] Как заведующий Слободско-Украинским отделом Харьковского исторического архива, он руководил научной работой в отделе и одновременно занимался упорядочением архивных материалов.[24, л. 14]

Занимаясь научной разработкой архивов, он подготовил статьи о Харьковском историческом архиве, статью “О ссылке В.Н. Каразина”, собрал и обработал огромный материал по землевладению в Слобожанщине. [8, с. 141-142].

Е.М. Иванов работал во всех центральных архивных учреждениях, сменявших друг друга с начала архивного строительства. Сотрудник архивного отдела ВУКОПИСа,

кафедры истории украинской культуры Харьковского института народного образования, Е.М. Иванов становится активным участником создания краеведческой и архивной централизованной системы. С 3 сентября 1921 г. он занимает должность заведующего экспертным отделом Главного архивного управления и контролирует работу местных отделов по выявлению документов, подлежащих утилизации. [4, с. 15.

В 1922 г. Е.М. Иванов стал председателем Харьковского губарха и заведующим Харьковским центральным историческим архивом.[12, л. 17; 13, л. 2; 14, л. 10, 38, 40]

Работая в отрасли организации архивного дела, он приложил немало усилий для пополнения архива. Основное внимание Центрального архивного управления Украины уделялось вопросу концентрации документов в хранилищах госархивов. Благодаря деятельности Д.И.Багалея, В.О.Барвинского, Е.М.Иванова была создана специальная комиссия по выявлению и возвращению архивных материалов учреждений и организаций Украины, находящихся за пределами республики. Таким образом, на протяжении 1923 г. на Украину были переданы фонды нотариальных архивов Харькова, часть фонда Харьковского окружного суда и другие документы по истории Слобожанщины XVIII-XIX вв. 8, с. 135-137] В 1926 г. Е.М. Иванов, работая в хранилищах Центрального архива РСФСР, выявил много фондов учреждений Левобережной Украины, которые также были возвращены на Украину.[4, с. 16]

В декабре 1924 г. Е.М. Иванов принял участие в первой конференции архивных работников Украины, где обсуждались вопросы структуры архивных фондов в связи с новым районированием, концентрации архивных материалов УССР, научно-исследовательской деятельности Укрцентрархива.[7, с. 144-154]

Оценив опыт Е.М. Иванова, Центральное архивное управление привлекает его к работе в редакционной коллегии журнала “Архівна справа”, посвященного теории и практике архивного строительства, издававшегося с 3 января 1925 г [5, с. 48-49.

Архивная работа была призванием Е.М.Иванова. Для него архив – постоянная научная лаборатория, и ей он отдавал все свои силы, опыт, получая взамен огромный запас знаний.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамська Є. З історії архівного будівництва на Харківщині / Є.Адамська, Л.Маковецька // Архіви України. – 1987. – № 1. – С.3-11.
2. Акад. Д.І. Багалій //Архів. справа. – 1928. – Кн. 5-6. – С.5-9.
3. Багалей Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 - 1905) /Д.И.Багалей, Н.Ф.Сумцов, В.П.Бузескул. – Харьков, 1906. – С.325-329.
4. Барвінський В.О. Євген Михайлович Іванов /В.О.Барвінський // Архів. справа. – 1928. – Кн. 5-6. – С.10-16.
5. Барвінський В.О. Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіва за 1924 рік /В.О.Барвінський, О.Г.Водолажченко// Архів. справа. – 1925. – Кн. 1. – С.45-72.
6. Барвінський В. Всеукраїнський Центральний архів стародавніх актів у Харкові /В.Барвінський, В.Єфимовський // Архів Радян. України. – 1932. - № 6. – С.88-100.
7. Водолажченко О.Г. Перша нарада архівних робітників України /О.Г.Водолажченко// Архів. справа. – 1925. – Кн. 1. – С.144-154.

8. Іванов Є.М. Центральний історичний архів у Харкові /Є.М.Іванов // Архів. справа. – 1925. – Кн. 1. – С.119-143.
9. Учебные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета 1805-1905 гг. – Харьков, 1912. – С.126.
10. Государственный архив Харьковской области (ГАХО). Ф Р-203, Оп. 1, д. 2339, л. 11.
11. ГАХО, Ф Р-203, Оп. 1, д. 49, л. 1-10 об.
12. ГАХО, Ф Р-1287, Оп. 1, д. 1, л. 17.
13. ГАХО, Ф Р-1287, Оп. 1, д. 3, л. 2
14. ГАХО, Ф Р-1287, Оп. 1, д. 6, л. 10, 38, 40, 84, 86
15. ГАХО, Ф Р-4366, Оп. 1, д. 2, л. 1.
16. ГАХО, Ф Р-4366, Оп. 1, д. 4, л. 3-5.
17. ГАХО, Ф Р-4366, Оп. 1, д. 7, л. 1, 3-10, 19, 27.
18. ГАХО, Ф Р-4366, Оп. 1, д. 15, л. 3.
19. ГАХО, Ф Р-4366, Оп. 1, д. 17, л. 1, 3, 6, 54.
20. ГАХО, Ф Р-4366, Оп. 1, д. 19, л. 2-4.
21. ГАХО, Ф Р-4366, Оп. 1, д. 27, л. 1 об-2 об.
22. ГАХО, Ф Р-4366, Оп. 1, д. 32, л. 113.
23. ГАХО, Ф Р-4366, Оп. 1, д. 45, л. 1 об-4.
24. ГАХО, Ф Р-4366, Оп. 1, д. 51, л. 14.

Н.П.Тріпутіна, М.О.Білостоцький

ЯСКРАВА ЗІРКА НА НЕБОСХИЛІ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ (З БІОГРАФІЇ Б.П.ОСТАЩЕНКО-КУДРЯВЦЕВА)

В авангарді поступу людської цивілізації завжди виступає наука. Серед тих, хто своїм гострим розумом та невтомною працею формував сучасне обличчя світу, помітною постаттю є видатний астроном та геодезист, професор, доктор фізико-математичних наук, Заслужений діяч науки УРСР Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев [10.01.1877 - 01.10.1956]. Його життя та наукова діяльність не знайшли достатнього висвітлення в дослідженнях істориків науки, їм присвячено лише кілька невеликих публікацій. Найбільш докладною з них можна вважати розповідь про вченого у книзі О.І. Сластьонова "Астрономия в Харьковском университете за 150 лет" [7], що вийшла у 1955 році. Професор Б.П.Остащенко-Кудрявцев, як це видно з текстологічного аналізу документів, сам брав участь у створенні цієї книги і був згоден з саме такою трактовкою цієї теми.

Високим професійним рівнем аналізу наукового спадку видатного вченого позначена стаття К.Н.Кузьменко та В.К.Плужнікова "Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев" в журналі "Земля и вселенная" [4].

Ці біографічні розвідки через невеликий обсяг не могли дати повного уявлення про значення діяльності Б.П.Остащенка-Кудрявцева для вітчизняної і світової науки. Ще стислішими є статті в Українській Радянській енциклопедії [9], ювілейна публікація в газеті "За більшовицькі кадри" за 1937 рік [6] і численні некрологи в

пресі 1956 року. А за 47 років, що спливли з часу смерті вченого, його ім'я й інформація про його внесок у вітчизняну науку поступово стиралися з пам'яті співвітчизників. Про це свідчить той факт, що у випущеному в 1967 році бібліографічному покажчику "Харківська астрономічна обсерваторія" відбито лише 26 праць славетного астронома,а їх у нього понад 90. Майже позбавлена інформації стаття в "Українському енциклопедичному геодезичному словнику" 2001р. розміром у 8 рядків [10]. Особистість цієї неординарної людини лишилася практично поза увагою дослідників. Тим ціннішою є для сучасних істориків можливість звернення до матеріалів особистого архіву вченого, які були нещодавно передані його дочкою до Музею історії Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури. Отже, наша розвідка є спробою такого звернення.

Наукові здобутки професора Б.П.Остащенка-Кудрявцева рівною мірою належать як російському, так і українському народу. Особистість Бориса Павловича як науковця і людини увібрала в себе найкращі риси кількох народів, з якими він був пов'язаний походженням [5].

Найглибше простежуються його корені по материнській лінії. Мати вченого Єлізавета Густавівна походила з давнього німецького дворянського роду фон-Ленц, на чиєму фамільному гербі стояв девіз "Esse non videri" - "Бути, а не ввижатися!" Чималий внесок в скарбницю європейської науки та культури зробили нащадки "освіченішого мужа і відомого письменника" суперінтенданта (лютеранського єпіскопа) Юліуса Ленца, який жив у XУ сторіччі. Серед них були поети, музиканти, державні посадовці. До однієї з бокових галузок цього роду належав видатний російський фізик Емілій Християнович Ленц.

Від часу перселення родини в Ліфляндію їх родовим гніздом став маєток Рінгмундсхоф поблизу Риги, відомий надзичайною красою довколишньої місцевості. У
XIX сторіччі серед німецьких предків Б.П.Остащенка-Кудрявцева з'являється єдина російська персона. Це була його бабуся, дружина Густава Вільгельмовича (Васильовича - на російський кшталт) фон-Ленца, дочка Пезенського губернатора Анна Федорівна Гаврилова.

Їх дочка Єлизавета Густавівна свою долю зустріла вже працюючи в Петербурзі гувернанткою після закінчення Смольного інституту, коли її батьки збідніли. Її обранцем став українець за походженням, виходець з Курської губернії, молодий архітектор Павло Іванович Остащенко-Кудрявцев. Народжений у 1840 році, від був сином кріпака, управителя однієї з найпишніших дворянських садиб Росії "Мар'їно" в селі Іванівському у 20 кілометрах від м.Рильська. Село назване на честь колишнього господаря цих багатих земель Івана Мазепи [11] .Помітивши у обдарованого юнака художні здібності, власник маєтку - герой кавказької війни, в почесному полоні у якого перебував легендарний Шаміль, князь О.І Барятинський - направив Павла Івановича вчитися на архітектурне відділення Петербурзької академії художеств [5]. По закінченні навчання 31 грудня 1867 року він отримав диплом з відзнакою, звання некласного художника-архітектора і можливість ознайомитися з художніми скарбами Західної Європи під час творчої подорожі.

Побралися Єлизавета Густавівна і Павло Іванович
17 січня 1874 року, а 10 січня 1877 р. у них народився син, якого було названо Борисом. Він не отримав від батьків ні капіталів, ні коштовного майна, але був нагороджений допитливістю розуму, працелюбством, численними й різнобічними талантами, цілеспрямованістю й відданістю науці. Чотирнадцятирічним гімназистом Борис Павлович

втратив батька. Відтоді, щоб завершити освіту йому довелося працювати репетитором заможних учнів. Гімназичний викладач математики О.В.Борисов прищепив юнакові велику любов до своєї дисципліни і був дуже задоволений, коли, закінчивши гімназію з золотою медаллю і ставши студентом фізико-математичного факультету Сакт-Петербурзького університету, його учень вирішив присвятити себе астрономії. Бо ж, як він говорив, "Астроном повинен бути математиком більш, ніж сам математик" (вислів М.О.Ковальського) [4]. В університеті на блискучі математичні здібності студента звернув увагу професор С.П.Глазенап і запропонував йому приступити до занять астрономією раніше, ніж це було заплановано навчальною програмою. Мистецтву астрономічних спостережень навчав завзятого студента астроном-спостерігач Н.О.Тачалов. "Чотири роки я працював під керівництвом Тачалова, – писав згодом Борис Павлович, – і з великою вдячністю пригадую його численні вказівки й поради. Він був для мене вчителем і другом" [4].

У 1894 році, перейшовши на третій курс університету, молодий вчений взяв участь в експедиції Російського географічного товариства з дослідження Курської магнітної аномалії під керівництвом французького магнітолога Муро (Moureaux). Дослідниками тоді було проведено
149 спостережень у 102 точках земної поверхні.

Перша наукова робота молодого вченого "Об определении цены деления уровня по наблюдениям Полярной" була опублікована у вересневому випуску "Известий Русского астрономического общества" за 1897 рік. А влітку 1897 р. він був направлений до Пулківської астрономічної обсерваторії, де під керівництвом О.А.Баклунда опрацьовував питання небесної механіки. У 1898 році Борис Павлович отримав диплом I ступеня про

закінчення Санкт-Петербурзького університету і був залишений при університеті і відряджений до Пулківської обсерваторії. Відтоді до 1923 року Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев працював у Пулкові та його відділеннях.

Коли наступного, 1899 року адмірал Степан Осипович Макаров готував експедицію в полярні моря на першому російському криголамі "Єрмак", директор Пулківської обсерваторії Баклунд направив до цієї експедиції 22-річного Б.П.Остащенка-Кудрявцева як досвідченого астронома-спостерігача для проведення астрономічних та магнітологічних досліджень. Ні екстремальні умови, ні смертельна небезпека, яка щомиті чекала на корабель під час цілком автономного плавання за відсутності авіаційної підтримки та радіозв'язку з берегом, не завадили молодому досліднику здійснити унікальні за своєю науковою цінністю і точністю спостереження. На прохання керівника експедиції молодий вчений досліджував, окрім астрономічних явищ, процеси формування так званих "важких криг" у полярних морях і вивів закономірність їх утворення. У цьому плаванні Борис Павлович пройшов незабутню школу наукового пошуку, безмежної відданості науці, виявив себе гідним соратником легендарного флотоводця, який включив результати спостережень, власноруч оброблені молодим ученим, до своєї книги "Ермак во льдах" як додаток до неї. Він також запросив молодого астронома взяти участь у з'їзді British Association, що відбувся того ж року в Duврі [5].

1900 рік знову привів Бриса Павловича в полярні широти: він став учасником російсько-шведської експедиції з градусних вимірювань на Шпіцбергені. Якщо минулого року він тільки побіжно ознайомився з цим суворим куточком Землі, то цього року він разом з колегами-вченими здійснив похід вглиб острова, про що згадується у книзі астронома

О.С.Васильєва "На Шпицберген и по Шпицбергену", що вийшла у 1915 році, а також у звіті академіка О.А.Бакдунда про цю експедицію [1].

Ще перед відплиттям на Шпіцберген Борис Павлович вперше відвідав Одеське відділення Пулківської обсерваторії з метою встановлення точності Вертикального кола, яким користувалися астрономи Одеси. А після повернення зі шпіцбергенської експедиції він знову був відряджений до Одеси, де за допомогою Вертикального кола здійснив у 1901-1902 роках велику серію спостережень Одеського фундаментального каталогу астрономічних схилень. Результати досліджених в Одесі абсолютних схилень 407 зірок склали понад 400 сторінок в "Трудах Пулковской обсерватории" і принесли ученому премію Російського астрономічного товариства "За кращий твір з астрономії в Росії за 1907 рік" (математична обробка даних велася з 1902 по 1907 рік) [5].

З травня 1903 по грудень 1906 року Б.П.Остащенко-Кудрявцев проводив абсолютне визначення схилень зірок з четвертого "Каталога Пулковских главных звёзд". Цей каталог був значно ширший та точніший за попередні. А щоб досягти такої небаченої точності, Борис Павлович кожну з занесених у каталог 549 зірок спостерігав по 8 разів і сам обробив усі дані.

У 1909 році морське відомство передало Пулкову обсерваторію у Миколаєві. Для її переобладнання і перепрофілювання туди був відряджений Б.П.Остащенко-Кудрявцев. Після проведеної реорганізації Борис Павлович став завідувачем Миколаївського відділення Пулківської обсерваторії. Цій події передувало обрання його за сукупністю наукових праць одностайно закритим балотуванням у Фізико-математичному відділі Академії наук Старшим астрономом Пулкова, що дорівнювало званню

ординарного професора. Починаючи з 1912 року, коли Вертикальне коло було перевезено з Одеси у Миколаїв, Борис Павлович проводив спостереження об'єктів з "Миколаївського каталогу 1915 року", який, окрім 1426 зірок "Пулківського каталогу 1895 року", містив іще 478 зірок, які можна було спостерігати тільки на широті Миколаєва. Результати цієї роботи, яку протягом 1914-1922 року він зробив разом з П.К.Залеським, склали окремий ювілейний 57 том "Трудов Пулковской обсерватории", який вийшов у 1939 році до 100-річчя Пулкова. Але між цими датами лежала безодня "випробувань на міцність", яку належало пройти нашому народові і нашій науці. Гортаючи "революційні" сторінки біографії вченого, мимоволі доходиш висновку, що тодішні неймовірні зрушення, перевороти він сприймав як іще один шанс, даний долею для торування наукових шляхів.

Не гаючи часу, Борис Павлович використовує нагоду для доти небаченого розгортання роботи з пропаганди і популяризації наукових знань серед найширших народних верств. Він читав лекції з астрономії, фізичної географії, математики в Миколаївському матроському університеті, Народному робітничому університеті, роботу яких сам і організував, працюючи деканом, заступником ректора, головою Ради Миколаївського товариства народних університетів. Він також напружено працював у Губернському відділі народної освіти, головував у Комісії з охорони пам'яток мистецтва і давнини, опублікував низку статей з астрономії. У 1919 - 1923 рр. Борис Павлович викладав комплекс астрономічних дисциплін, будучи професором Миколаївського інституту народної освіти. Протягом трьох років (1920-1922) жителі Миколаєва обирали його депутатом Міської ради. На роботу в обсерваторії залишалися лічені години. За культурно-освітню, організаційну та громадсько-політичну діяльність

мешканці революційного Миколаєва у 1922 році вшановували Бориса Павловича з нагоди його 45-річчя як героя праці [5].

Окремої розповіді заслуговує епізод біографії Б.П.Остапенка-Кудрявцева, пов'язаний з його участю в організації у Києві 1918 року Української академії наук. З цілком зрозумілих міркувань Борис Павлович у своїх службових автобіографіях уникає згадок про свій приїзд до Києва і зустрічі з В.І.Вернадським. Але на основі щоденникових записів першого Президента УАН і матеріалів про створення Академії вимальовується така картина. У червні 1918 року Борис Павлович привіз Вернадському невтішну звістку про скрутне становище Миколаївського відділення, яке напередодні революції фактично було південним форпостом Головної астрономічної обсерваторії РАН і виконувало надзвичайно складні і важливі астрономічні дослідження. Для Миколаївської обсерваторії навіть був замовлений і виготовлений напередодні Першої світової війни найбільший на той час в Європі телескоп-рефрактор діаметром 32 дюйми. Але доставити телескоп з Ірландії завадила війна. В.І.Вернадський відразу усвідомив трагічне, за його свідченням, становище обсерваторії, відрізаної від Петрограда фронтами і виключне значення для науки збереження цього закладу. [2, с. 111, 114]. Намагаючись, на прохання Остапенка-Кудрявцева, підтримати Миколаївську обсерваторію, Вернадський вирішив тимчасово до остаточного визначення її приналежності підпорядкувати її УАН. У свою чергу, на прохання В.І.Вернадського, Борис Павлович взявся скласти доповідну записку до Комісії з вищих навчальних закладів та наукових установ, перед якою той двічі порушував питання про Миколаївську обсерваторію, про необхідність існування астрономічної обсерваторії першого розряду в межах

України і про загальні завдання астрономічних обсерваторій на півдні країни. Комісією обговорювалися питання про фінансування для Миколаївської обсерваторії і про її штати. [8 с.67-68] А пункт 2 параграфа 7 Статуту Української академії наук, прийнятого в Києві 26 листопада 1918 р., який містить перелік наукових установ при Відділі фізико-математичних наук УАН, починається саме згадкою про Астрономічну обсерваторію [3 с. 169]

Подальший розвиток науки в пореволюційній Україні потроху зосередився в її першій столиці - Харкові. Сюди і переїхав у 1923 році професор Б.П.Остащенко-Кудрявцев. З ним до нового місця виїхала і його молода чарівна дружина, онука героя оборони Севастополя часів Кримської війни віце-адмірала М.К.Селістранова, майбутній видатний український скульптор Ольга Миколаївна Кудрявцева. Того ж року в них народилася донька Зоя.

Харківський період діяльності Бориса Павловича позначений вражаючим розширенням напрямків наукової діяльності. Відбудова народного господарства України, вщент зруйнованого в роки Першої світової та громадянської воєн, підготовка до періоду індустріалізації викликали значну увагу Радянського уряду до розвитку геодезії та картографії. Тому, відповідаючи на виклик часу, одночасно з роботою в Харківській астрономічній обсерваторії, де він посів місце провідного астрометриста, і викладацькою діяльністю у Харківському інституті народної освіти та Харківському педагогічному інституті, Борис Павлович значні зусилля спрямовує на геодезичні дослідження. В центрі його уваги опинилися розробка наукових засад геодезії та картографії та проблема піднесення геодезичної освіти в Україні. Іще у 1922 році з українського порівняння долгот він вивів для служби часу долготу тогочасної столиці України Харкова [7]. А з 1924 по 1929 рік Борис Павлович працює ученим

спеціалістом та консультантом створеного у 1922 році Українського геодезичного управління. За дорученням Держплану СРСР він виконує завдання з координації старих та нових геодезичних вимірювань. До 10-річчя Радянської України за його підписом виходить нова робоча карта геодезичних вимірювань республіки. Він складає каталог нівелірних пунктів на Україні. Одночасно вчений займається розробкою математичної теорії картографічних проекцій і пропонує оригінальний метод їх дослідження [9] за допомогою диференціальних величин першого порядку, який дав практикам можливість зв'язати картографію з вищою геодезією і на новому рівні проводити геодезичні дослідження території України. З 1924 р. він працював професором, зав. кафедрою, деканом та заст. директора (проректором) Харківського геодезичного та землевпорядного інституту і завідувачем картографічного сектора Українського науково-дослідного інституту геодезії та картографії. Ця його діяльність була відзначена почесними значками "Відмінник праці" та "Відмінник геодезії та картографії", які він отримав від Головного управління геодезії та картографії при РНК СРСР [6]. У 1935 р. Борис Павлович був затверджений ВАК у вченому званні професора, а в 1936 р. йому був присуджений учений ступінь доктора фізико-математичних наук.

І коли у 1941 році 65-річний професор був евакуйований із захопленого фашистами Харкова до Алма-Ати, то і в столиці Казахстану він очолив кафедру геодезії в гірничо-металургійному інституті, разом з тим працюючи в Казахській філії АН СРСР.

Відступила від Харкова фашистська навала, почало оживати зруйноване місто. 23 липня 1944 року професор отримав теплого листа від директора Харківської астрономічної обсерваторії академіка М.Барабашова з

запрошенням якнайскоріше повертатися до Харкова і включитися в дослідження [5].

З осені 1944 р. Борис Павлович знову поринає в роботу завідувача астрометричного відділу обсерваторії, керівництва кафедрою вищої геодезії Харківського інженерно-будівельного інституту, а далі - Харківського гірничого інституту. Багато зусиль віддавав професор Остащенко-Кудрявцев діяльності Харківського відділення Всесоюзного астрономо-геодезичного товариства, засновником і першим головою якого він був до кінця життя. У 1952 році він отримав почесне звання Заслуженого діяча науки УРСР, а 1953 р. був нагороджений Орденом Леніна. Не спиняючи ні на мить наукової роботи, з першого вересня 1955 року він був призначений на посаду завідувача новоствореної кафедри маркшейдерської справи Харківського гірничого інституту. Це відбулося на 79-му році його фантастично напруженого життя. А через рік, 1 жовтня 1956 року він пішов з життя.

За свідченням сучасників вченого [7], науковий доробок професора Б.П.Остащенко-Кудрявцева становить понад 90 праць. Але була одна робота, якій він присвятив останні роки життя - це сторінки його спогадів, написані після 1947 року. І якщо науковий спадок вченого можуть оцінити фахівці, то спогади свідка та учасника численних важливих подій в історії науки та країни загалом, саме життя цієї дивовижно обдарованої, чарівної, цільної і цілеспрямованої людини, яка попри страшні буревії XX сторіччя, змогла здійснити своє покликання і виконати свій обов'язок перед людством, багато чому можуть навчити нашого сучасника, що обирає свій шлях на зламі епох. Тому автори вважають надзвичайно важливим популяризувати історію життя видатного вченого і готують до видання його мемуари.

ЛІТЕРАТУРА

1.Васильев С. На Шпицберген и по Шпицбергену во время градусных измерений /С.Васильев. – Одесса, 1915.

2.Вернадский В.И. Дневники: 1917-1920. /В.И.Вернадский. – К.: Наук. думка, 1994. – 270 с.

3.Історія Академії наук України 1918-1923. Документи і матеріали.- К.: Наук. думка, 1993.

4.Кузьменко К.Н. Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев /К.Н.Кузьменко, В.Х.Плужников // Земля и вселенная. – 1978. – №3. – С.59-61.

5.Музей історії Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури. Особистий фонд Б.П.Остащенка-Кудрявцева.

6.Саврон М. 40 років плодотворної роботи /М.Саврон //За більшовицькі кадри. – 1937. – 20 квіт.

7.Сластёнов А.И. Астрономия в Харьковском университет за 150 лет /А.И.Сластенов. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1955.

8.Сытник К.М. В.И.Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине /К.М.Сытник, Е.М.Апанович, С.М.Стойко. – К.: Наук думка, 1988.

9.Українська Радянська енциклопедія. – Т.8. – К.,1982. – С.86.

10.Геодезичний енциклопедичний словник. – Львів: Євросвіт, 2001, – 668с.

11.Фёдоров С.И. Марьино /С.И.Федоров. – Воронеж: Центр.-Чернозём. изд-во, 1988.

12. Харьковская астрономическая обсерватория: Библиогр. указ (1917-1967) /Сост.: С.Г.Швалб и др. – Харьков, 1967.

О. Чалая

ИЗ ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ ЭТНОГРАФИИ. П.В.ИВАНОВ

В 70-80-х годах XIX века в Украине становится актуальной идея национального возрождения. Именно в это время растет значение этнографических исследований М.Костомарова, П.Чубинского, В.Антоновича, М.Драгоманова, О.Потебни. Их труды содержали фундаментальное изучение быта, фольклора, верований украинцев. Наряду с плеядой выдающихся ученых большой вклад в развитие украинской этнографии принадлежит Петру Васильевичу Иванову – человеку талантливому и разносторонне одаренному. Волею судьбы он оказался в тени знаменитых современников, но это нисколько не умаляет значения его увлекательнейших трудов по этнографии, которые долгое время были известны лишь узкому кругу специалистов.

Прожив долгую жизнь, Петр Васильевич Иванов имел, по мнению современников, "весьма поучительную биографию" [5, с.50]. Он родился в 1837 г. в г.Чугуеве в семье чиновника. В 1856 г. с золотой медалью окончил Харьковскую губернскую гимназию и поступил на службу в Крымский пехотный полк на Кавказе. Возвратившись в 1862 г. в Украину, он поселился в г. Купянске и прожил там почти безвыездно до самой смерти в 1931 г.

П.И.Иванов заинтересовался краеведением в конце шестидесятых годов XIX века. Увлекшись популярными в то время естественными науками, он несколько лет работал именно в этой области. В 1871-1877 гг. вышло большое количество работ по энтомологии Купянского уезда. Чтобы иметь возможность более плодотворно работать и общаться с

другими учеными, Петр Иванов становится в 1871 г. членом Общества испытателей природы при Харьковском университете.

Заниматься народоведением Петр Васильевич стал относительно поздно – в возрасте 45 лет. Тогда же вышла его первая этнографическая заметка "Вирша на Рождество Христово". В 1884 г. он становится членом Харьковского историко-филологического общества. Его работы печатаются в харьковских, киевских, московских, санкт-петербургских изданиях. В 1885 году вышла его статья «Знахарство, шептания и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии». В предисловии к ней автор пишет: «Живя долгое время в одной и той же местности, сумел собрать массу этнографического материала» [3, с. 731]. Продолжая краеведческие изыскания в том же направлении, он издает следующие работы: «Народные обычаи, приметы, пословицы и заговоры, относящиеся к украинской хате», названную профессором Н. Сумцовым лучшей из всего написанного об украинском жилище [12, с. 359], «Сила родительского проклятия», «Народные рассказы о кладах» и многие другие. В этом же году Петр Васильевич представил в этнографический отдел Русского географического общества свой сборник заговоров, за который был награжден серебряной медалью в 1891г. [12, с. 353]. Необходимо отметить, что в отношении многих работ Иванова мнения его рецензентов диаметрально различались. Так, Е. Ляцкий считал, что Иванову не удается сгруппировать материал и в нем поэтому трудно ориентироваться [6, с. 35 – 36]. В то же время Н.Сумцов подчеркивал, что Иванов достаточно четко распределяет материал по схеме, что дает возможность легко воспринимать текст. Более того, такая группировка материала позволяет считать большинство работ П.Иванова

не просто сборниками, но вполне серьезными научными исследованиями [10, с. 3]. Сборники Иванова часто сравнивали со сборниками О.Кольберга, А.Афанасьева, А.Веселовского, причем нередко в пользу Петра Васильевича [12, с. 154 – 155].

В 1887 г. на археографическом съезде в Ярославле был зачитан доклад П.В. Иванова «Краткий очерк воззрений крестьянского населения Купянского уезда Харьковской губернии на душу и на загробную жизнь, составленный по рассказам стариков и старух». Доклад был удостоен всяческих похвал. Подчеркивалось умение П.Иванова собирать и записывать народные поверья, его большая эрудиция в этой области [12, т. 37, с. 354].

В 1890-х гг. журнал «Этнографическое обозрение» напечатал еще один ценный свод П. Иванова – «Из области малороссийских народных легенд».

Один из наиболее крупных трудов Иванова – «Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда» вышел в 1907 г. и стал, по словам Н.Сумцова, «блестящим юбилейным украшением» творческой деятельности П. Иванова [12,с 4]. Действительно, в 1907 году Петр Васильевич Иванов отметил двойной юбилей – 70 лет со дня рождения и 25 лет творческой деятельности. Все это время он практически не покидал пределов Купянского уезда. Да он, в сущности, и не стремился никуда уезжать. Материалы для этнографических исследований Иванов черпал именно здесь. Это, кстати, вызывало недоумение некоторых его коллег. Они старались понять причины, по которым П. Иванов ограничивал свои научные изыскания рамками Купянского и Старобельского уездов Харьковской губернии. Но у Петра Васильевича была собственная программа работы. Он был уубежден, что для изучения фольклора важно не распыляться, а организовать деятельность в следующем порядке: сначала тщательнейшим

образом исследовать местный материал, а затем изучить памятники древней письменности и сопоставить зафиксированные там факты с уже имеющимися.
П.Иванов подчеркивал, что при изучении фольклора не стоит отступаться от того, что на первый взгляд кажется нелогичным или просто нелепым. Эти непонятные нам черты могут идти от первобытной культуры и нести важную информацию о ней. Кроме того, любой трудно понятный факт народного творчества может содействовать разрешению одного из вопросов о международных сношениях в древности [4, с. 83]. Поэтому все статьи П. Иванова обязательно сопровождались публикацией памятников народного творчества.

П.В.Иванов имел собственный взгляд на проблему сбора и систематизации народоведческого материала. Он предлагал использовать специально составленные программы-анкеты, подчеркивая, что «…чем проще, уже, скромнее программа, тем полнее получаемый материал». Он настойчиво рекомендует применить методику, принятую в естественных науках: «Что делают ботаник и зоолог при ознакомлении с флорой и фауной какой-либо местности, то же должен делать собиратель поверий, преданий, сказок, песен и т. д. Как первые, ботаник и зоолог, составляют перечни известных видов растений, животных и описания местных разновидностей и их новых видов, так точно следует, по моему мнению, поступать и собирателям словесных произведений» [1, с.104]. Особый интерес для историков и лингвистов представляет тот факт, что собранный П.В.Ивановым материал точно сохранил все орфоэпические нюансы и особенности диалекта оригинала – в данном случае рассказчика и дал таким образом возможность узнать лексику населения Слободского края.

Выйдя на пенсию, Петр Васильевич поддерживал тесную связь с бывшими сослуживцами. Талантливый ученый-исследователь, он мастерски организовал научную и поисковую работу. Благодаря добровольным помощникам – учителям и учительницам Купянского и Старобельского уездов – он сумел собрать огромный материал о быте и фольклор крестьян, который позже использовал в составлении специальных сборников и написании статей. По мнению Е.Ляцкого, метод привлечения народных учителей оказался необычайно эффективным, поскольку они вызывали большое доверие у крестьян [5, с.170]. Некоторые из корреспондентов П.Иванова позже выступили как самостоятельные исследователи, причем их работы получили положительные отзывы [7, 8].

Достоинства работ П.Иванова, отличающихся богатством материала и доступностью изложения, оценили многие этнографы и в их числе Н.Сумцов, Г.Булашев, использовавшие собранные П. Ивановым материалы в своих трудах [2]. В рецензии на статью Иванова «Народные рассказы о Доле» Н.Сумцов указывает на следующие обстоятельства: «Иванов, не выходя из малороссийских этнографических материалов, самостоятельно пришел к некоторым выводам, сделанным А.Веселовским по материалам западноевропейского фольклора. Совпадение выводов говорит в пользу их основательности». Более того, Н. Сумцов подчеркивает, что фактические доказательства А.Веселовского, по сравнению с фольклорными иллюстрациями П.Иванова, скудны и бледны [9, с. 8].

Эти факты свидетельствуют о том, что краеведческие исследования П. В. Иванова оставили заметный след в украинской этнографии конца XIX – начала XX вв. Они до сих пор не утратили своего научного и познавательного значения. П.Иванов оставил нашей возрождающейся

народоведческой науке значительное наследие, материал, который в наше время должен стать предметом изучения историков, этнографов, фольклористов. В этой связи видится необходимым изучение работ П.Иванова по народоведению, в том числе трудов по фольклору и этнографии, как средства для более детального ознакомления с украинской культурой и понимания истоков духовности нашего народа. Видится необходимым продолжить начинания выдающегося ученого и тогда в скором времени имя Петра Васильевича Иванова займет достойное место в истории украинской этнографии.

ЛІТЕРАТУРА

1. Айзеншток И. Фольклорно-этнографическая деятельность П.В.Иванова /А.Азеншток // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. – М., 1971. – Вып. 5. – С. 105 – 110.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування /Г.Булашев. – К.: Фірма "Довіра". – 1993. – 414 с.
3. Иванов П. Знахарство, шептания и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии /П.Иванов// Киев. старина. – 1885. – № 12. – С. 730 – 737.
4. Иванов П. Народные представления о верованиях, относящихся к внешнему миру /П.Иванов. – Харьков. сб. – 1888. - Вып. 2. – С. 81 - 99
5. Ляцкий Е. Рецензия на статью Н.Ф. Сумцова "Современная малороссийская этнография. Ч. 1" /Е.Ляцкий// Этнографическое обозрение. – 1893. – Кн. 19.

6. Ляцкий Е. Рецензия на статью П.В. Иванова "Народные рассказы о ведьмах и упырях" /Е.Ляцкий// Этнографическое обозрение. – 1892. – Кн. 13-14. – С. 35 - 36.
7. Свет В. Чернички /В.Свет// Этногр. обозрение. – 1889. – № 1.
8. Сумцов Н. О статье П. Иванова "Народные рассказы о Доле" /Н.Сумцов// Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1892. – Т. 4.
9. Сумцов Н. Отчет о деятельности Историко-филологического общества в 1890 – 1891 гг. /Н.Сумцов// Сборник ХИФО. – 1891 г. – Т.3. – С.
10. Сумцов Н. П.В. Иванов /Н.Сумцов // Юж. край. – 1907. – 15 декабря. – № 9261.
11. Сумцов Н. Современная малороссийская этнография. Ч. 1. /Н.Сумцов // Киев. старина. – 1892. – Т. 37, 38.

О.В.Шиманська, О.І.Масло

РОДИНА АЛЧЕВСЬКИХ-БЕКЕТОВИХ – ХАРКІВСЬКА ЕЛІТА КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

На сучасному етапі розвитку української державності виникає потреба більш детального вивчення діяльності тих діячів української культури, які сприяли її збагаченню.

Серед великої когорти славетних харків'ян особливо виділяються імена членів родини Алчевських – людей обдарованих, талановитих, справжніхй патріотів рідного краю. Метою цієї статті є дослідження культурної спадщини Алчевських-Бекетових, які зробили значний внесок у розвиток української освіти та мистецтва.

Про цю родину написано досить багато. Так, у книзі "Іван Алчевський" [1] зроблено досить повний аналіз творчості знаменитого співака, який своїм голосом зачарував

увесь світ. У дослідженнях “Жінки в історії України” [2] і “Рідний край” [3] цілі розділи присвячені діяльності Христини Данилівни Алчевської як просвітительки українського народу, подано аналіз її педагогічної і літературної діяльності. Хоча варто зазначити, що оцінка її діяльності неоднозначна. Негативно оцінював просвітництво Христини Данилівни, спираючись на архівні дані, а також детально вивчене листування, дослідник Ігор Бондар-Терещенко [4], акцентуючи увагу на її проросійських настроях, а також на деяких перекручених фактах її педагогічної роботи. Сучасний вітчизняний дослідник
М. Слабошпицький [5] теж торкається цієї проблеми, наводячи відгуки Б.Грінченка, який різко заперечував корисність для українського народу просвітницької діяльності Х.Алчевської. Цікавими є стаття В.Малахова [6] про особистість Олексія Кириловича Алчевського, а також розвідка Л. Осинцевої [7], котра проаналізувала творчий геній І.Алчевського. Досить розгорнутою є стаття В.Смоленського [8], присвячена усій родині Алчевських. Характеристику творчості письменниці Христі Олексіївни Алчевської подають у своїх публікаціях В. Бурмака [9] та
Л. Ковалець [10].

Невтомна праця на культурній ниві для подружжя Алчевських – Олекія Кириловича та Христини Данилівни розпочинається у 1862 році із приїздом до Харкова. Почавши підприємницьку діяльність з чайного магазину, О.К. Алчевський згодом очолює Донецько-Юріївське металургійне товариство та правління Земельного і Купецького банків. Деякі дослідники історії економіки вважають, що Алчевський був засновником банківської справи в Харкові. О.К. Алчевський також стає одним із фундаторів металургійного та коксохімічного заводу на

сучасній Луганщині. На базі цих комбінатів виросло нове місто, яке зараз має назву Алчевськ.

Визначною була і меценатська діяльність підприємця. Саме на його кошти академік архітектури О. Бекетов збудував нові приміщення банків, які стали окрасою центру міста (зараз будівлі Харківського автотранспортного технікуму та Будинку техніки).

О.К.Алчевський, як і його дружина, займався пропагандою української культури: заснував у Сумах громадську книгозбірню, був ініціатором і засновником школи в селі Олексіївка на Луганщині. Незважаючи на те, що в сім'ї розмовляли російською мовою, виховував дітей в українському дусі, спілкувався з П.Кулішем, О.Потебнею, О.Стороженком, Т.Рильським (батьком українського поета М.Рильського).

Діяльність родини Алчевських на благо української культури очолює Христина Данилівна, яка стала єдиною жінкою в українському гуртку "Громада", (очолюваному її чоловіком), а з 1862 до 1919 року керує першою недільною школою, нелегально відкритою в себе вдома. Школа користувалася великою популярністю серед харків'ян, а тому стала зразком для створення подібних навчальних закладів не тільки в Україні, але й у всій державі. Харківська недільна школа брала участь у всеросійських та всесвітніх виставках, чим викликала до себе неабиякий інтерес багатьох організаторів народної освіти. Не випадково французькі педагоги подарували їй велику бронзову скульптуру роботи А. Ланца, яка зображує визначного педагога Песталоцці разом з учнями. До цієї скульптури було прикріплено планку із написом-присвятою видатній просвітительці Алчевській. У 1890 році у Франції Х.Д. Алчевська була обрана віце-президентом Міжнародної ліги освіти. Багато освітніх товариств обирали її почесним членом, а Петербурзьке і

Московське - нагородили золотими медалями. Незважаючи на те, що в період політичної реакції 1860-х років недільні школи були на деякий час закриті, Х. Алчевська не припиняє освітньої роботи, а в 1870 році, після офіційного відкриття недільної школи, продовжує її очолювати. З 1896 року школа містилася в спеціально для неї збудованому великому будинку, безкоштовно спроектованому О.М. Бекетовим (зараз у цьому будинку діє виставковий зал Художнього музею). На той час це була єдина недільна школа в Російській імперії, що мала власне приміщення. У школі діяв музей наукових посібників, працювала добре обладнана бібліотека, для навчання і позакласної роботи було відведено вісім класних кімнат і велику залу. Навчання в школі проводилося у вихідні та святкові дні, було безкоштовним, усі вчителі працювали без будь-якої винагороди. Крім навчальної, школа займалася видавничою роботою. Так, тут було видано збірку із двох частин – "Критичний покажчик книжок для народного та дитячого читання" під заголовком "Що читати народу?", а також шкільний підручник "Книга дорослих", над якою працювала комісія (до її складу входили визначні учені Харкова – Д. Багалій, М. Бекетов, А. Краснов, В. Данилевський та ін.).

В Україні книгу "Що читати народу?" сприйняли неоднозначно. Досить різко відгукувався про неї у своїх "Листах з України Наддніпрянської" Б. Грінченко, який завжди обстоював ідею україномовної освіти. Він зараховує Х.Д. Алчевську до табору "перевертнів", які хочуть "зросійщити" український народ. Адже до першого видання покажчика, що нараховував 1007 книг, окрім деяких творів М. Вовчка, не увійшов жоден український літературний твір. А в цей час уже були надруковані і стали широко відомими твори І. Котляревського, Г .Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, П. Куліша; І. Нечуя-Левицького, П. Мирного,

Л. Глібова [11]. Як бачимо, може і мав слушність Б. Грінченко в своїх “Листах з України Надніпрянської”, пишучи: “Тридцять років тому подружжя Олексія та Христини Алчевських можна було побачити як щирих та палких членів української громади в Харкові. З того часу багато змінилося, і зовсім в іншому становищі бачимо ми тепер Христину Алчевську. Тридцять років уже поминуло, як зреклася вона свого рідного краю і працює досить щиро, щоб “змоскалити” наш народ. Вона заводить московські школи на Вкраїні, читає та розповсюджує московські книжки поміж українським народом і доводить у своїх писаннях, що сей народ чудово розуміє всю московську літературу по-московському… Вона тридцять років деморалізувала народ і, думаючи, що служить просвіті, послужила темній темряві, послужила ідеї пожирання меншого більшим. Та й не самий народ вона деморалізувала: погані приклади деморалізують й інтелігенцію, а Христина Алчевська давала поганий приклад, бо вчинок її був – ренегатство, зрада.” [5;с.8]. Ця книга зазнала значної критики ще за життя авторки. На “шкідливість” вміщених текстів – від “атеїста Л.Толстого до Жорж Занд” – вказувала церковна преса, зокрема харківський релігійний журнал “Благовест”, а недоброзичливу думку Міністерства Народної Освіти щодо першого тому покажчика підтримувала монархічна газета-журнал “Гражданін” [4;с.71]. Позитивно оцінили цей покажчик переважно діячі російської літератури: Г. Успенський,
Л. Толстой, А. Чехов та ін. Пізніше до третього видання книги (1906) Алчевська вже додає твори деяких українських класиків. Особливу цінність являє собою книга Х.Д.Алчевської “Передумане й пережите”, до якої увійшло її величезне листування з діячами культури [4;с.72].

Христина Данилівна схилялася перед талантом
Т.Г. Шевченка. Вона не тільки назвала школу ім’ям поета, а

й організовувала шкільні свята, де пропагувались його твори, сприяла встановленню першого пам’ятника Кобзарю в Харкові. До 85-ї річниці з дня народження Т. Шевченка на замовлення родини Алчевських відомий Петербурзький академік, талановитий скульптор В. Беклемішев виготовив мармурове погруддя поета. Незважаючи на заборону царської влади, пам’ятник було встановлено у 1898 році в садибі Алчевських. На жаль, бюст простояв недовго (зараз він знаходиться в експозиції Державного музею
ім. Т.Г. Шевченка у Києві).

Як бачимо, об’єктивну оцінку педагогічній та громадській діяльності Х.Д.Алчевської дати непросто. І все ж саме вона очолила першу недільну школу, у якій шанувались українські традиції (до програм концертів включалися українських народні пісні і танці, твори українських письменників, а виконавці виступали в національному одязі), що є незаперечною її заслугою.

У 90-тих роках XIX ст. у Харкові активізується музичне життя. У саду Комерційного клубу (зараз - стара будівля оперного театру), в будинках І.Слатіна,
П.Сокольського, Алчевських та інших діячів культури влаштовувалися музичні вечори. Їх відвідування сприяло розвитку музичного таланту сина Алчевських видатного співака Івана Кириловича Алчевського. Першим його учителем був старший брат Григорій, а далі творчий шлях співака пролягає до Маріїнського театру в Петербурзі. Вдосконаливши свої здібності в Парижі, І.К. Алчевський співає у Брюсселі разом із відомою Фелією Литвин, яка пізніше стає його вчителем; у Лондоні - зі знаменитим баритоном Баттістіні, а далі - у нью-йоркському театрі “Манхеттен-Опера” в операх Дж. Мейєрбера і Ж. Массне. Тут його партнером був навіть великий Карузо.Саме І.Алчевський був першим українським тенором, запрошеним

на гастролі до Америки. Співак із тріумфом виступає в Парижі (дягілєвські сезони), співаючи в 1908 році в опері "Борис Годунов" разом із Ф. Шаляпіним. На сцені "Гранд-Опера" Алчевський виконував партії Ромео, Фауста, Зігфріда, Самсона. З 1910 року Іван Олексійович стає солістом Великого театру, у якому тоді співали Ф. Шаляпін, Л. Собінов, А. Нежданова. Композитор К. Сен-Санс у цьому ж році, почувши Івана Олексійовича у своїй опері "Самсон і Даліла", писав йому: "Я обожнюю Ваш талант. І мені хотілося б якнайкраще віддячити вам за ту насолоду, яку подарували Ви мені. Я хотів би слухати Вас у всіх моїх операх. Щасливі ті люди, котрі можуть аплодувати Вам". Слід зазначити, що Іван чудово володів п'ятьма мовами і завжди співав мовою оригіналу. Його репертуар складався з понад 40 оперних партій та великої кількості романсів і народних пісень.

Незважаючи на активну концертну діяльність, співак очолює музично-драматичне товариство "Кобзар" у Москві. Товариство влаштовує концерти у Колонному залі Дворянського зібрання з нагоди ювілею великого Кобзаря, в них брали участь М. Лисенко, Яновська, А. Нежданова. У 1912 році товариство сприяє постановці опери "Наталка Полтавка", а у 1915 - опери С. Гулака-Артемовського "Запорожець за Дунаєм". Крім того, товариство надає кошти для будівництва пам'ятника Т.Г. Шевченкові в Києві.

Старша донька Алчевських – Ганна – разом із матір'ю вчителювала в недільній школі, брала участь у роботі Харківського товариства поширення писемності серед народу. Мабуть, саме тут вона і познайомилася з Олексієм Миколайовичем Бекетовим, який після закінчення Петербурзької академії мистецтв повернувся до Харкова. У 1889 році Ганна стала дружиною видатного архітектора. З цього часу життя архітектора Бекетова нероздільно пов'язане

з родиною Алчевських. Ім'я О.М. Бекетова увічнене в історії дореволюційного будівництва та архітектури міста. Більше сорока прекрасних будівель, які архітектор подарував Харкову, створили своєрідний кам'яний літопис. На замовлення Алчевських він будує для них будинок у Мироносицькому провулку (зараз - БК міліції), недільну школу (філія Художнього музею), а згодом Бекетов проектує будинок для своєї сім'ї (зараз - Будинок учених). На сьогодні деякі Бекетівські будівлі збереглися досить непогано. Це споруди Національної юридичної академії, ХДНБ ім. Короленка, Художнього музею, Автотранспортного технікуму, Будинку техніки, Лялькового театру; електротехнічного корпусу Політехнічного університету, Обласного управління Нацбанку України та ін. На жаль, деякі з них (Будинок учених) не відповідають своєму первісному вигляду; а деякі зовсім знищені (церква Різдва Богородиці). Не тільки в Харкові залишив по собі пам'ять архітектор. У 1930 роках ним створені також типові проекти житлових будинків, шкіл і будинків відпочинку для гірників Донбасу.

Родина Алчевських-Бекетових дала українському суспільству також відомих науковців і поетів. Батько архітектора О.М.Бекетова – Микола Миколайович – став основоположником фізичної хімії, виховав ціле сузір'я вчених, добре відомих у науковому світі. Саме у Харкові мешкав дід славетного російського поета О.Блока – відомий вчений-ботанік Андрій Миколайович Бекетов (брат М.М. Бекетова). До речі, його учнем був відомий природознавець К.А. Тімірязєв.

Христя Олексіївна Алчевська, молодша донька Алчевських, стала відомою поетесою. З 1902 року після навчання на вищих педагогічних курсах у Парижі активно друкується в періодиці. Перша її збірка "Туга за сонцем"

присвячена матері. До 1917 року з'являються поетичні збірки "Сонце з-за хмар", "Пісня життя", "Вишневий цвіт", "Пісня серця і просторів", "Моєму краю". Незважаючи на те, що постійним натхненням поетеси стало кохання до Олексія Покровського (географа, доцента Харківського університету), чимало її творів позначені мотивами смутку, розгубленості, нездійснених мрій, сподівань, адже Христя Олексіївна так і залишилася самотньою, хоча найзаповітнішою її мрією було мати родину.

На жаль, після 1917 року поетеса друкувалася мало, а тому змушена була заробляти гроші перекладами. Російською мовою вона перекладає твори І.Франка П.Грабовського, М.Старицького та ін.; українською мовою - О.Пушкіна, М.Некрасова, К.Рилєєва, Я.Полонського, О.Одоєвського, М.Огарьова, О.Толстого, П.Корнеля, В.Гюго, П Беранже, А. Барбюса; французькою мовою – твори Т.Шевченка,І.Франка, П.Тичини. Багатим є доробок Алчевської і як літературного критика та публіциста. Рукописна спадщина Х.О.Алчевської складає 4 тисячі творів, але більшість із них до цього часу залишаються неопублікованими.

Сучасне українське суспільство шанує діяльність Х.О. Алчевської: 100-річчя від дня її народження було внесено до переліку пам'ятних дат ЮНЕСКО, у Львові ім'ям поетеси названо вулицю. Поступово зростає увага і до діяльності інших членів цієї родини. Українська громадськість не тільки вивчає величезну спадщину Алчевських-Бекетових, а й повертає пам'ять про них. Так, у середині 1990-х рр. місто Комунарськ на Луганщині перейменовано на Алчевськ. Ім'ям Бекетова названо станцію Харківського метрополітену й вулицю у нашому місті. Відкриваються меморіальні дошки на будинках, які пов'язані з життям і діяльністю Алчевських–Бекетових. І, мабуть,

найбільше досягнення останніх років – два Міжнародні конкурси вокалістів на честь Івана Алчевського, започатковані в Харкові. Залишається лише сподіватися, що це не останні кроки до повернення імен визначних діячів української культури, життя та діяльність яких пов'язані із нашим краєм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ивановский П.К. Иван Алчевский /П.К.Ивановский, К.Е.Милославский. – М., 1972. – 128 с
2. Козуля О. Жінки в історії України /О.Козуля. – К., 1993. – С. 93-99.
3. Рідний край. Навчальний посібник з народознавства. – Х., 1999. – С. 392-398.
4. Бондар-Терещенко І. Христя Журавльова і Олексій Алчевський – так що ж «читати народу?» /І.Бондар-Терещенко // Укр. засів. – №1. – 1995. – С. 66-73.
5. Слабошпицький М. Алчевські /М.Слабошпицький // Дивослово. – 2003. – №3. – С.7-11.
6. Малахов В. Счастливая звезда Алчевского /В.Малахов //Вечір. Харків. – 1993. – 15лип. – С. 3-4.
7. Осинцева Л. Феноменальный тенор /Л.Осинцева // Вечірній Харків. – 1997. – 14 січня.
8. Смоленський В. Народові на добро / В.Смоленський // Вечір. Харків. – 1990. – 5 лип. – С.4-5.
9. Бурмака В. Яблуко від яблуні. До 110-річчя від дня народження Христі Олексіївни Алчевської /В.Бурмака // Березіль. – 1992. – №3,4. – С. 155 - 158.
10. Ковалець Л. Любов як щастя і страждання Христі Алчевської. До 120-ліття від дня народження письменниці /Л.Ковалець // Березіль. – 2002. – №3,4. – С. 185-189.

11. Алчевская Х.Д. Что читать народу? – СПб., 1884. – 725с.

Л.М.Юдіна

О.Л.САРАНА – ВІДОМИЙ КРАЄЗНАВЕЦЬ ТА КОЛЕКЦІОНЕР. СВІДЧАТЬ ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.

ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ ЗАСНУВАННЯ АРХІВУ

Державний архів Харківської області, створений у 1920 р. видатним діячем та істориком Слобідської України, професором Харківського університету Дмитром Івановичем Багалієм на громадських засадах, уявляє собою скарбницю неповторних за своєю унікальністю документальних багатств Слобожанщини періоду XIII – початку XXI століть.

Серед розмаїття документальної інформації, яка відбиває матеріальне та духовне життя Слобідського краю, особливої уваги варті архівні матеріали особового походження. У Державному архіві Харківської області вони представлені у фондах дореволюційного та радянського періодів, загальною кількістю – 47. Переглядаючи описи та справи з фондів особового походження радянського періоду, не можна не звернути увагу на особовий фонд відомого краєзнавця та колекціонера Олександра Леонтійовича Сарани. Матеріали цього фонду були передані до Державного архіву Харківської області у 1974 році. Під час їх науково-технічної обробки було створено 143 справи. Саме

вони і склали особовий фонд О.Л.Сарани (Ф.Р-6041),який розподілений на такі групи:

- Матеріали до біографії відомого краєзнавця та колекціонера;
- Творчі матеріали;
- Листування;
- Дарчі написи;
- Фотодокументи;
- Матеріали, зібрані О.Л.Сараною за власними уподобаннями.

У 1999 році для довідника "Українська інтелігенція у XX столітті: національний реєстр особових архівних фондів", що готувався до видання Головним архівним управлінням України, фахівці Держархіву Харківської області підготували 44 описових статті до фондів особового походження, серед яких належне місце посів і фонд О.Л.Сарани. Фахівцями архіву також було створено іменний покажчик персоналій, творчий та життєвий шлях яких вивчав відомий краєзнавець. Цей покажчик значно полегшує виконання фахівцями архіву та його дослідниками науково-дослідної та пошукової роботи.

Олександр Леонтійович Сарана народився 22 червня 1903 року у селищі Панютіно (нині Лозівський район Харківської області), в українській родині селян-бідняків. Любов до книжок прийшла до нього дуже рано, коли він, ще хлопчиком, жадібно вглядався в томи небагатої бібліотеки, зібраної в селищі Панютіно телеграфістом, членом більшовицької партії Йосифом Помазаном. У ній стояли поруч "Кобзар" Шевченка, вірші Некрасова, романа Тургенєва, Толстого та інших письменників.

Після Великої Жовтневої революції Олександр одним з перших у своєму селищі вступає до комсомолу. Він проходить шлях, звичайний для молоді тих далеких років:

паровозне депо, загін ЧОПу, робфак, профспілкова та партійна робота. Через усе життя О.Л.Сарана проніс жадібне прагнення пізнати якомога більше про людей науки та мистецтва. З ранніх років привчивши себе до читання, Сарана починає збирати книжки. Їх кількість напередодні Великої Вітчизняної війни у його харківській квартирі не вистачає місця для зібрання матеріалів – книг, журналів, папок з газетними вирізками. Саме тоді і визначається коло переважних наукових інтересів Олександра Леонтійовича – все те, що пов’язане з минулим Слобідської України, з історією та культурною спадщиною рідного Харкова.

Розпочалась Велика Вітчизняна війна, під час якої загинула значна частина книжкової колекції. О.І.Сарана, який провів воєнні роки на залізничному транспорті, повертається додому, в зруйнований гітлерівцями Харків, і продовжує поповнювати колекцію. Так поступово накопичуються скарби, якими небезпідставно пишався Олександр Леонтійович. Серед книг з історії, праць з книгознавства та бібліографічних довідників, – чудова колекція мініатюрних видань, присвячених місту Харкову, видатним діячам науки, та культури, життєвий та творчий шлях яких тією чи іншою мірою був пов’язаний Харковом.

Зібрані матеріали, а також копіткі пошуки в архівах та бібліотеках, де Олександр Леонтійович був не тільки читачем, але й консультантом (при з’ясуванні складних краєзнавчих питань), дали йому змогу стати постійним співпрацівником обласних та республіканських органів друку. Кількість статтей, опублікованих у газетах та журналах, обчислюються кількома сотнями [1, с.1-2]. Вони і сьогодні є цінним джерелом з історичного минулого Слобідської України. Вивчаючи їх, ми дізнаємося багато цікавого про важливі історичні події та видатних діячів, які активно впливали на громадське життя Слобожанщини та

України в цілому. О.Л.Сарана був відомий не тільки як краєзнавець та колекціонер; він був ще й членом правління Харківського клубу книголюбів. Помер О.Л.Сарана у 1975 р. в рідному Харкові.

Найціннішою частиною його фонду є творчі матеріали, які характеризують О.Л.Сарану як блискучого краєзнавця: статті з історії Харкова (анотації до видань з історії архітектури, про зміни у містобудівництві Харкова, що відбулися після Жовтневої революції та воєнних подій 1941-1945 рр.; анотації до друкованих видань, присвячених подіям Великої Вітчизняної війни (“Слово про рідне місто”) [2]; статті, присвячені діячам культури та мистецтва, видатним російським та українським письменникам, художникам, вченим, космонавтам та іншим особам). У них можна знайти багато цікавого з життєвого та творчого шляху корифея української музики, великого українського композитора М.В.Лисенка. Велике враження справляє стаття О.Л.Сарани “Спасибо за песни”, в якій автор розповідає про привітні листи харків’ян до М.В.Лисенка. “Оригинален адрес харьковчан к Н.В.Лысенко в связи с 25-летием его творческой деятельности. Оформлял этот адрес известный художник С.В.Васильковский. На большом листе ватмана – акварель: окраина украинского села. У одной из хат, на завалинке, сидит слепой бандурист и поет украинские народные думы. Его с вниманием слушают крестьяне. Адрес обрамлен украинским народным орнаментом – вышивкой. По углам цифра “25”. Адрес начинается словами:

“Привіт, тобі, любий батьку, шлють від себе діти,
Щоб послав тобі бог сили піснею їх гріти!
Прийми, батьку, оці вірші, це щире вітання,
Нехай вони нагадують про наші бажання –
Про бажання душі й серця, вірного родині –
Щоб лунали твої пісні по всій Україні”.

Підписали адрес 114 осіб. Серед них Петро Сокальський, український композитор, музичний критик; Володимир Олександров, відомий український письменник; Олександра Єфименко, історик та інші [3, с.31, 46].

Цікаві факти містяться у статті О.Л.Сарани про популяризатора музичної спадщини М.В.Лисенка в США М.М.Фівейського; про онука декабриста Василя Давидова та рідного племінника П.І.Чайковського – Ю.Л.Давидова, який протягом багатьох років залишався головним хронителем експонатів Будинку-музею П.І.Чайковського [3, с.1-23; 64-65]. Олександр Леонтійович був особисто знайомий з Ю.Л.Давидовим. Після першої зустрічі між ними встановилося дружнє спілкування через листування. “Не дивлячись на свій глибокий похилий вік і велику зайнятість, Юрій Львович завжди відповідав на мої листи”. В одному з них він повідомляв: “Зараз я потопаю у відповідях на листи. Повірте, це не фраза... я отримую до десятка листів на день, при тому звідусіль, з усіх континентів світу. З Африки та Південної Америки, Азії і т.п., до цього ж пишуть на десятках мов, хоча я володію всього чотирма! Ось і копирсаєшся у словниках” [3, с.22]. У своїх статтях О.Л.Сарана з великою повагою ставився до видатного митця, громадського діяча і чуйного товариша О.Г.Крамова; до нашого земляка С.П.Дремцова – українського радянського композитора і диригента, етнографа і фольклориста, музичного педагога і літератора, талановитого учня видатного українського композитора М.В.Лисенка [3, с.26]; до “живої легенди” С.В.Рахманінова; до Л.М.Кропивницького; повідомляє про листування П.І.Чайковського із І.І.Слатіним; про перебування в Харкові на гастролях К.С.Станіславського; про видатного польського композитора, скрипаля-віртуоза Генріка Венявського,

“короля баритонів”, славетного італійського співака Маттіа Баттістіні, італійську актрису Елеонору Дузе та інших.

О.Л.Сарану також цікавив творчій та життєвий шлях видатного майстра пензля, нашого славетного земляка, великого російського художника Іллі Юхимовича Рєпіна: ним зібрані матеріали щодо листування між І.Ю.Рєпіним та Д.І.Багалієм. Значний інтерес являють собою неопубліковані листи І.Ю.Рєпіна, які Сарана подає на розсуд читацькій аудиторії у своїй статті “Неопубликованные письма” в “Красном Знамени” від 16.04.1958 р. У ній читаємо: “Д.И.Багалей состоял в дружбе и переписке с великим русским художником И.Е.Репиным. После смерти Д.И.Багалея в его личных бумагах были обнаружены три письма Репина. Семья академика передала их до войны институту литературы им. Т.Г Шевченко. Долгое время о судьбе этих писем не было ничего известно. Живущий в Харькове внук академика Ю.В.Багалей задался целью найти следы этих писем. Сравнительно недавно он получил их фотокопии. Когда Д.И.Багалей жил в Петербурге, он часто встречался с И.Репиным, который написал большой портрет ученого... Об этом портрете находим упоминание и в письме художника:

“14 ноября. “Пенаты” Финлянд. ж. д. ст. Куоккала. 1907 г. Приемный день середа от 3-х часов.

Глубокоуважаемый Дмитрий Иванович!

Большое и сердечное спасибо Вам за поздравление. Прошу Вас передать такое же и Музейной Комиссии Школы Рисования.

Ах, Слободская Украина, у меня к ней все больше и больше – род недуга делается – тоска по Родине. Я начал даже писать свои впечатления детства: время украинск. военного поселения. И в октябре даже был в Чугуеве. Я не воображал, что Чугуев так красив. А главное, места, где

проходило мое детство над Донцом, так трогательны, что хотелось плакать от умиления и совершенно особого настроения – грезы. С Вашого разрешения этюд, написанный с Вас, пойдет на передвижную выставку и когда будет в Харькове, то по Вашему желанию может быть отослан – куда прикажете.

С чувством особого уважения и искренней преданности к Вам, Илья Репин"...

Переписка И.Е.Репина с Д.И.Багалеем – еще одно яркое свидетельство тесных связей великого художника с украинскими деятелями культуры, с родной Харьковщиной" [5, с.2].

Список видатних імен в історії людства, творчість і життєвий шлях яких вивчав відомий краєзнавець О.Л.Сарана, дуже довгий. Багато чого було зібрано, проаналізовано і вперше представлено на розсуд читачеві. Працював О.Л.Сарана і над збором матеріалу про видатних українських та російських письменників. Зокрема, вражає факт відносно долі роману М.Г.Чернишевського "Что делать?", про який відомий краєзнавець Сарана повідомляє на сторінках газети "Червоний Прапор". Він пише: "Находясь по ложному доносу в тюремном заключении в Петропавловской крепости в Петербурге с 1862 по 1864 год, Чернышевский писал роман "Что делать?". Он был напечатан в №3, 4, 5 журнала "Современник" в 1863 году. Когда читатели ознакомились с содержанием романа, у них невольно возник вопрос – как могло случиться, что в условиях жестокой царской цензуры человек, находящийся под следствием политической полиции, мог опубликовать свое произведение, в котором затрагивались проблемы, остро волновавшие общественное мнение всей страны.

Чернышевский через коменданта крепости просил разрешения сдать для печати в журнале "Современник" свой

новый роман "Что делать?", за который он еще до своего ареста получил от редакции денежный аванс и не хотел оставаться в долгу перед нею. Ознакомившись с рукописью, комендант передал ее в третье отделение. Рукопись прочел председатель следственной комиссии князь Голицын, не понявший революционной сути романа и не возражавший против его напечатания. А цензор не посмел возражать высокому начальству. Так роман Чернышевского стал известен не только в России, но и за рубежом, он стал достоянием широких слоев интеллегенции. Вот что писала о книге Чернышевского Клара Цеткин: "Книга стала альфой и омегой русской молодежи, ее путеводной звездой, за которой следовало целое поколение, самое идейное, самое благородное поколение всех времен" [4, с.17].

Саме справа №18, оп.1, Ф.Р-6041 дає можливість користувачам документальної спадщини О.Л.Сарани познайомитися з його нарисами про життєві і творчі шляхи, а також перебування в Харкові видатних російських та українських письменників Івана Франка, Лесі Українки, Володимира Маяковського, Ярослава Галана, Максима Рильського і Тараса Шевченка, якому і не судилося побувати у Харкові.

Справа №13, оп.1, ф.Р-6041 знайомить із статтями (вирізки з газет) О.І.Сарани щодо окремих моментів з життя видатних російських та зарубіжних вчених. Це, зокрема, французький вчений-фізик, громадський діяч Поль Ланжевен; видатний український вчений, етнограф, фольклорист, літературознавець та громадський діяч М.Ф.Сумцов; видатний російський історик, академік АН УРСР, громадський діяч Д.І.Багалій; видатний мікробіолог, епідеміолог, академік Д.К.Заболотний.

Крім цього, особистий фонд О.Л.Сарани містить велику кількість фотодокументів.Протягом свого творчого,

насиченого цікавими подіями життя Олександру Леонтійовичу вдалося познайомитись з видатними сучасниками та залишити на згадку фотознімки родини Алчевських, артистів М.Бієшу, З.Долуханової, Ратальської, М.Ростовської-Ковалевської і митця П.А.Упітіса з дарчими надписами О.Л.Сарані; фотографії народної артистки В.М.Гужової в ролях, радянських космонавтів Ю.О.Гагаріна, П.І.Бєляєва, О.А.Леонова, Б.Б.Єгорова, В.В.Терешкової та багатьох інших. Зберігається у фонді альбом з фотографіями Ф.І.Шаляпіна, М.Горького, німецького співака і актора Ернеста Буша, Юліуса Фучика, його батьків та дружини. І це неповний перелік фотознімків, які належали чудовій людині, талановитому літописцю-краєзнавцю Олександру Леонтійовичу Сарані і були в свій час передані до сховищ Державного архіву Харківської області.

О.Л.Сарана протягом всього свого життя підтримував дружні та професійні стосунки з видатними особистостями, які працювали у різних галузях: письменниками, художниками, акторами, космонавтами, їх нащадками. Особисті знайомства дали змогу зібрати та опублікувати значну частину свого листування: листи до різних осіб стосовно збору свідчень про дядька Лесі Українки, Олександра Петровича Драгоманова; лист від Центрального державного театрального музею ім. Бахрушина про пересилку О.Л.Сарані біографічних свідчень та фотокартки артистки Є.П.Кадміної (до листа додавалися біографічна довідка, бібліографія та фотокартка артистки). Ці документи також увійшли до особового фонду О.Л.Сарани [Ф.Р-6041, оп.1, спр.27].

Довгий час Олександр Леонтійович залишався колекціонером секції обивателів Харківського клубу любителів книжок. Збереглись рукописи його листів, адресовані угорському колекціонеру та видавцю мініатюрних книжок Янку Дьюлі

про обмін окремими виданнями та відповіді на них (один лист російською мовою, другий угорською). В одному з них читаємо:

“Многоуважаемый товарищ Янки Дюла!”

Обращаюсь к Вам с сердечной просьбой как к выдающемуся коллекционеру и издателю миниатюрных книг. Недавно я узнал, что Вы написали и издали две очень оригинальные художественно-оформленные книжечки: “Библиография миниатюрных книг”, вышедших в Венгрии за последние 25 лет и “История и коллекционирование миниатюрных книг”... Когда я услышал о Вас и увидел одну из Ваших книг, я был глубоко взволнован и потерял всякий покой, и мечтаю иметь у себя эти издания”. [6, с.1.].

Так розпочалося і значний час тривало листування між двома, відданними своїй справі, колекціонерами. Не меншої уваги заслуговують і листи, адресовані О.Л.Сарані першим космонавтом планети Ю.О.Гагаріним, актрисою З.М.Гайдай, народною артисткою УРСР В.Н.Гужовою, письменником Л.Давидовим, племінником П.І.Чайковського Ю.Л.Давидовим, українським композитором А.Й.Кос-Анатольським, сином українського композитора М.В.Лисенка – О.Лисенком та багато інших.

Відомий краєзнавець та колекціонер Олександр Леонтійович Сарана залишив нащадкам багату спадщину у вигляді цінних та цікавих за змістом статей, листів та фотознімків, пов’язаних з видатними особистостями, які своїм життям та відданою працею творили історію нашого славетного краю, рідної Слобожанщини.

Використані матеріали:

1. Державний архів Харківської області. Ф.Р-6041, оп.1, спр.4.
2. там само, спр.7.
3. там само, спр.10.
4. там само, спр.11.
5. там само, спр.12.
6. там само, спр.26.

Відомості про авторів

Н.І.Артюшенко	– зав. читальним залом ХОЮБ
Т.Б.Бахмет	– зав. довідіково-бібліографічним відділом ХМСТБ ім.К.Станіславського
М.О.Білостоцький	– директор Музею історії ХДТУБА
Л.А.Бортник	– доцент кафедри українознавства філософського факультету ХНУ ім.В.Н.Каразіна
М.Г.Войнова	– бібліотекар П категорії загальної бібліотеки Інституту перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників ОВС
О.І.Волосова	–доцент кафедри українознавства ХГІ "НУА"
Т.П.Гончарова	– зав. абонементом ХОЮБ
Ж.В.Городова	– пошукач історичного факультету ХНУ ім.В.Н.Каразіна
І.М.Денисенко	– аспірант історичного факультету ХНУ ім.В.Н.Каразіна
О.В.Дьякова	– викладач кафедри історії ХДПУ ім.Г.С.Сковороди
В.М.Зелений	– вчитель історії та правознавства Африканівської зош І-Ш ступенів Барвінківського району Харківської області

Т.В.Іванська	– провідний фахівець відділу інформації і використання документів Державного архіву Харківської області
О.І.Масло	– викладач кафедри лінгвістики ХГТУ
Т.Г.Павлова	– доцент кафедри історії та політології ХГІ "НУА"
Н.І.Полянська	– зав. сектором краєзнавчої бібліографії ХДНБ ім.В.Г.Короленка
В.Д.Ракитянська	– директор ХОУНБ, засл. працівник культури України
О.М.Семотюк	– доцент кафедри українознавства Харківського інституту ВПС України
В.В.Сєдих	– доцент ХДАК
Н.А.Сорочан	– доцент кафедри історії України ХДПУ ім.Г.С.Сковороди
Т.О.Сосновська	– головний бібліотекар відділу україніки ХДНБ ім.В.Г.Короленка
Н.П.Тріпутіна	– зав.сектором бібліотеки ХДАМГ
Е.О.Хряпін	– ст. викладач кафедри українознавства ХНУРЕ
О.Чала	– аспірант ХНУ ім.В.Н.Каразіна
В.П.Чугаєва	– викладач народознавства Харківської обласної станції юних туристів
О.В.Шиманська	– викладач кафедри українознавства Харківського інституту ВПС України
Л.М.Юдіна	– провідіний архівіст Державного архіву Харківської області, пошукач УНДІ архівної справи та документознавства

ЗМІСТ

Підписано до друку Формат паперу 60х84 1/16,
13,5 друк. арк., 14,4 обл.-вид. арк. Папір для множ.апаратів.
Тираж Замовлення
Ксерокс ХДНБ. 61003, Харків - 3, пров.Короленка, 18.